

”עיקר המחנך של האדם הוא האדם עצמו” – חיינו ופועלו של
רבי קלונימוס קלמן שפירא (האדמו”ר מפיאסצ’נה) והשפעתם
על הגותו

אורי יעקב בירן

עבודת גמר מחקרית (תזה)
המוגשת כמילוי חלק מהדרישות
לקבלת התואר ”מוסמך האוניברסיטה”

אוניברסיטת חיפה
הפקולטה למדעי הרוח
החוג לתולדות ישראל

יולי 2020 – תמוז התש”פ

”עיקר המחנך של האדם הוא האדם עצמו” – חייו ופועלו של
רבי קלונימוס קלמן שפירא (האדמו”ר מפיאסצ’נה) והשפעתם
על הגותו

מאת: אורי יעקב בירן
בהנחיית: פרופסור מרקוס זילבר

עבודת גמר מחקרית (תזה)
המוגשת כמילוי חלק מהדרישות
לקבלת התואר ”מוסמך האוניברסיטה”

אוניברסיטת חיפה
הפקולטה למדעי הרוח
החוג להיסטוריה של עם ישראל

יולי 2020 – תמוז התש”פ

מאושר על ידי _____ תאריך _____

(מנחה העבודה)

מאושר על ידי _____ תאריך _____

(יו”ר הוועדה החוגית לתואר שני)

"ריבונו של עולם, רחום וחנון... פעוט עוד הייתי כשנתימתני,
את אבי הצדיק כמעט שלא הכרתי, לא זכיתי שאבי איש אלקים הקדוש יגדלני"
(צו וזרוז ל"ה, ב')
עבודה זו מוקדשת לעילוי נשמת אבי
הנפקד-נוכח,
הרב שמעון צבי בירן הי"ד
ולעילוי נשמת הוריו, ר' פנחס וחנה בירנבאום ז"ל.
"ריבונו של עולם, בכל זאת אין לי שום טענות ותרעומות עליך ח"ו,
צדיק אתה בכל מעשיך, ולולי ימין חסדך בכל מצוקותי, כי אז אבדתי בעניי" (שם)

תודות

"רבוננו של עולם, מודה אני לך על גודל חסדך שאתה משגיח עלי ועוזר לי ברחמיך הרבים, ותמיד אתה מנהיג אותי לטובתי..." (בני מחשבה טובה, סדר ותוכן החברה, אות ט')

עבודה זו מוקדשת לעילוי נשמת אבי, הרב שמעון צבי בירן הי"ד בן ר' פנחס (פאול) וחנה בירנבאום זכרונם לברכה. אבי נרצח על קידוש השם בשערי כפר דרום, בכ"ד אייר התשנ"ב, בהיותי בן שלוש. זיכרון אחד חזק יש לי ממנו – הוא יושב, עם זקן ג'ינג'י וחיוך גדול, בראש השולחן הארוך שלנו, בבית בכפר דרום. מסביב לשולחן יושבים אחי הגדול וחבריו, שאחרי מריבה גדולה ביניהם התאספו ל'סולחה' בהובלת אבי. אני יושב כל אותו זמן מתחת לשולחן ומתבונן.

גם אני, כאדמו"ר מפיאסצ'נה, הייתי פעוט כשנתייתמתי. גם אני, כאדמו"ר, כמעט ולא הכרתי את אבי הצדיק, ולא זכיתי שאבי איש אלקים הקדוש יגדלני. גם אני, כאדמו"ר, חש שזכיתי לימין חסדו של ה' ולעזרתו. ואני מתפלל שגם אני, כאדמו"ר, אזכה שדמותו של אבי, הנפקד-נוכח בחיי, תלווה את חיי, עבודתי ומעשיי.

עבודה זו מוקדשת גם לזכרם של סבא וסבתא שלי, ר' פנחס וחנה בירנבאום ז"ל. סבא פאול היה מילדי הקינדר-טרנספורט, שנשלחו ללא הוריהם מגרמניה לאנגליה בערוב מלחמת העולם השנייה. באנגליה פגש את סבתא חנה, שגם היא הגיעה מגרמניה. זכיתי להיות איתם שבתות רבות, ללמוד את קריאת התורה בנוסח היי-אנגלי ועולם שלם של הומור וסיפורים מסבא פאול, לחוש את הדאגה הכנה והמעשית של סבתא חנה. אני מתגעגע, ובזכרוני עדיין כורע ברך בכניסה לדירה שלכם, ובידי זר פרחים.

חובה נעימה לי להודות למי שסייעו בידי במהלך המחקר והכתיבה. פרופסור מרקוס זילבר, מנחה העבודה, הצליח לפנות מזמנו העמוס להעיר את הערותיו ועצותיו המחכימות, להדריך אותי בנבכי המחקר ההיסטורי, ובעיקר – ללמד אותי איך להתנהל בעולם האקדמי במאור פנים, תוך התייחסות חמה ואנושית לכל אדם. תודה לך.

כפי שמצויין בגוף העבודה פעמים רבות, נעזרתי ברבים וטובים העוסקים בתורתו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, תודתי והערכתי העמוקה נתונות לכולם. ביניהם יצויינו במיוחד פרופסור דניאל רייזר ששיתף אותי במחקרו היסודי עוד טרם יצא לאור, היה לעזר בשאלותי ומחשבותי הרבות וכחוקר מוביל של האדמו"ר מפיאסצ'נה גם הקדיש מזמנו לביקורת על העבודה שלפניכם. וכן ידידי ר' שלום (מתן) שלום, שיחד עם הרב זאביק הראל אוספים בשנים האחרונות בחריצות ובהתמדה כל בדל עדות ומידע אודות האדמו"ר מפיאסצ'נה וסביבתו, והיה כתובת טבעית לכל שאלה והתבלטות. רבים מהדברים המובאים פה לובנו תוך התייעצות עמו, והעדויות שאספו הוא והרב זאביק מהוות חומר יסודי במחקר המוגש כאן.

במהלך המחקר זכיתי לתמיכה נאה מקרנות שונות. תודתי נתונה לאוניברסיטת חיפה על המלגות שקיבלתי, ביניהן מלגות הצטיינות ועידוד של הפקולטה למדעי הרוח, ולקרנות ע"ש מינה דרילמן ז"ל הוריה חנה ויהודה וילדיהם ז"ל, קדושי בונה אושוויץ הי"ד ודבורה מנור (קליימן) ז"ל לזכר אמה גב' הנדל (שרפברג) סאלי ז"ל, אותם קיבלתי דרך יד ושם.

אוניברסיטת חיפה הייתה הבית והגב המחקרי שלי במהלך העבודה. זכיתי להכיר חוקרים מהשורה הראשונה, שחביבותם ורוחב ליבם משתווים רק לחכמתם המרובה, כמו גם עובדי ספריה ומנהלה שנתנו את ההרגשה – בדיבור ובמעשה – שהם יעשו מעל ומעבר בשבילך.

ישיבת ההסדר עכו 'רוח צפונית', בראשות הרב יוסי שטרן, הייתה ביתי הרוחני בשש השנים האחרונות, בה למדתי ולימדתי לראשונה את קונטרס צו וזרוז של האדמו"ר, בה העמקנו בתורותיו העמוקות של האדמו"ר, יחד בליל שבועות עסקנו בחובת התלמידים, ובה יכולתי ליישם, הלכה למעשה, את תפיסת העולם החינוכית של האדמו"ר מפיאסצ'נה, יחד עם תלמידי בישיבה.

השנה החולפת טמנה בחובה אתגרים משפחתיים לא פשוטים, שרק חידדו את החשיבות והצורך במשפחה מורחבת, עוזרת ותומכת. על כך תודתי ואהבתי להורי, מיכל ומאיר ליכטנשטיין, להורי אשתי, הרב ישעיהו ודונה זף ולסבתותי מרים ידידי וטובה ליכטנשטיין (בובי). אתם הראה בשבילנו.

תודתי ואהבתי עד אין קץ שלוחים גם לילדי הנפלאים, שזכינו שהאדמו"ר מפיאסצ'נה יהיה חלק מחיינו בשנים האחרונות – אילת אהבה, שמעון (מונשי) שלום, יגל אהרן וחי ליבי – הממלאים את ליבי באהבה, בשלום ובשמחה.

עבודה זו, כמו כל דבר אחר שאני עושה בחיי, לא הייתה יוצאת לפועל לולא תמיכתה ואהבתה של אשתי, חנה. תודה לך על אינספור שעות של עידוד, ליבון, לימוד ותמיכה. את האור של חיי.

ריבונו של עולם, תודה על הזכות ללמוד וללמד את תורתו של רבי קלונימוס קלמן שפירא, האדמו"ר מפיאסצ'נה. תודה על הזכות להדבק בעצמותו, צורתו, השגתו וקנינו שקנה במשך חייו (צו וזרוז א').

"רבונו של עולם, מודה אני לך על גודל חסדך שאתה משגיח עלי ועוזר לי ברחמיך הרבים, ותמיד אתה מנהיג אותי לטובתי..." (בני מחשבה טובה, סדר ותוכן החברה, אות ט')

תוכן העניינים

V.....	תודות.....
X.....	תקציר.....
1.....	מבוא.....
1.....	א. מטרת העבודה.....
2.....	ב. מקורות, מתודולוגיה ומחקר.....
6.....	חלק א': תולדות חייו של האדמו"ר רבי קלונימוס קלמן שפירא מפיאסצ'נה.....
6.....	מבוא.....
6.....	א. משפחתו של האדמו"ר.....
6.....	1. רבי אלימלך מגרודז'יסק – אביו של האדמו"ר.....
11.....	2. רבי חיים שמואל מחנצ'ין – סבו של האדמו"ר מפיאסצ'נה.....
13.....	3. הרבנית חנה ברכה שפירא - אמו של האדמו"ר.....
14.....	4. רבי ירחמיאל משה מקוז'ניץ – חמיו של האדמו"ר.....
17.....	סיכום.....
17.....	ב. ילדותו של האדמו"ר מפיאסצ'נה.....
17.....	1. מלידה עד פטירת אביו.....
19.....	2. היכן גדל וממי התחנך רבי קלונימוס.....
22.....	3. דברים שלמד רבי קלונימוס בילדותו.....
25.....	ג. הנשואים לרחל חיה מרים הופשטיין בת האדמו"ר מקוז'ניץ.....
25.....	1. השידוך והנישואים לרחל חיה מרים הופשטיין.....
26.....	2. הקשר עם האדמו"ר מקוז'ניץ.....
28.....	3. הקשר לחמותו- הרבנית ברכה צפורה.....
29.....	4. פטירתה של רחל חיה מרים – אשת האדמו"ר מפיאסצ'נה.....
31.....	ד. ילדי האדמו"ר.....
31.....	1. בנו של האדמו"ר – רבי אלימלך בן ציון.....
33.....	2. בתו של האדמו"ר – רעכל יהודית.....
35.....	ה. הרבנות בפיאסצ'נה.....
35.....	1. מפטירת חמיו ועד להתמנות כאדמו"ר בפיאסצ'נה.....
37.....	2. ההתמנות כרב בפיאסצ'נה.....
38.....	3. מאפייני הנהגתו בפיאסצ'נה ובכלל.....
39.....	ו. ישיבת דעת משה.....
39.....	1. הישיבה.....
45.....	2. העול הכלכלי של החזקת הישיבה.....
47.....	3. עלון הכרם.....
50.....	ז. פעילות ציבורית.....
50.....	1. תמיכה בהתיישבות בארץ ישראל.....
54.....	2. פעילות לטובת שמירת שבת.....
55.....	3. חיזוק לימוד התורה.....
56.....	ח. ימיו האחרונים של האדמו"ר – המכתב ממחנה טרווניקי ושאלת מקום הרצחו של האדמו"ר.....

60 חלק ב': כתבי האדמו"ר מפיאסצ'נה
60 מבוא
61 א. תכניות כתיבה וכתבים שלא הגיעו לידינו
64 ב. חובת התלמידים
64 1. חובת התלמידים ושיבת דעת משה
65 2. מאמרי הספר
67 3. היחס בין "מאמר חינוכי שנכתב לתלמידי הישיבה" לבין הספר חובת התלמידים
70 4. הרקע לכתיבת הספר – המשבר הרוחני והכלכלי בשנת 1929
74 ג. יומנו של אדמו"ר – קונטרס צו זרוז
74 1. כתב היד והדפסות הקונטרס
76 2. זמן כתיבת הקטעים בקונטרס
77 3. זמן עריכת הקונטרס
78 4. אזכורים של הקונטרס בכתבי האדמו"ר
81 5. על השם "צו זרוז"
82 6. אזכורים למאורעות היסטוריים בקונטרס
83 ד. הקטע האוטוביוגרפי – בשנת הארבעים לחייו – שנת 1929
83 1. הקטע האוטוביוגרפי וחלוקתו לקטעים
85 2. היחס של האדמו"ר לתקופת ילדותו
87 3. קטעים משבריים נוספים בסביבות שנת 1929
89 4. הסיבות לכתיבת הקטע האוטוביוגרפי
91 5. מטרת הקונטרס כולו
94 חלק ג': השקפת עולמו ופועלו של האדמו"ר מפיאסצ'נה – לאור חייו
94 מבוא
94 א. השפעות אירועים במשפחתו
94 1. פטירת אביו – הרב אלימלך שפירא
99 2. פטירת אשתו – הרבנית רחל מרים
101 3. השתקפות פטירת בן האדמו"ר בכתביו
102 4. המחלה, הריפוי והפטירה של בן האדמו"ר (בעקבות אות ל"ה בצו זרוז)
106 ב. "האם זהו העם ישראל כולו?" – בין אליטיזם להמוניות
107 1. פעילות ציבורית
109 2. לימוד התורה ועולם הישיבות
112 3. עבודת ה' במחשבה ובדמיון
117 ג. תפיסות יסוד על האדם במחשבת האדמו"ר
117 1. תפיסת יסוד א' במחשבת האדמו"ר: עצמאות מתוך משבר
122 2. תפיסת יסוד ב' במחשבת האדמו"ר: "לא בכל נער ונער שווה הוא החינוך"
126 סיכום
130 ביבליוגרפיה
130 1. כתבי האדמו"ר מפיאסצ'נה
130 2. ספרות מחקרית
134 3. ספרות כללית
136 4. עיתונות

138	5. מקורות מקוונים
138	6. ארכיון וראיונות
140	נספחים
140	נספח 1 – עץ משפחה
141	נספח 2 – מכתב האדמו"ר מפיאסצ'נה לצבי יצחק רוזנברג (6 בפברואר 1935)
142	נספח 3 – הקו המקווקו המפריד באות ל"ה, במהדורת מכונת הכתיבה של הקונטרס צו וזרוז

“עיקר המחנך של האדם הוא האדם עצמו” – חייו ופועלו של רבי קלונימוס קלמן שפירא (האדמו"ר מפיאסצ'נה) והשפעתם על הגותו

אורי יעקב בירן

תקציר

בשנים האחרונות פורח המחקר על רבי קלונימוס קלמן שפירא, האדמו"ר מפיאסצ'נה (1889-1943), סביב הגותו ודרשותיו היחודיים במהלך השואה, משנתו ופעילותו החינוכית ותפיסתו המדיטטיבית המתקדמת. מטרת העבודה לחקור היבטים הקשורים לכתביו ולתולדות חייו של האדמו"ר מפיאסצ'נה בשנים שלפני השואה, ולהשפעתם על הגותו ופועלו, שני תחומים שכמעט ולא נחקרו.

החלק הראשון בעבודה עוסק בהרחבה בדמויות שהשפיעו על האדמו"ר מפיאסצ'נה בילדותו, ובראשם אביו שנפטר כשהיה בן שלוש, תחנות שונות בשנות חייו המוקדמות והמאוחרות, הישיבה הגדולה שהקים ופעילותו הציבורית. בחלק השני נותחו כתביו הראשונים והחשובים: ספר ההדרכה “חובת התלמידים” ומקורותיו, והיומן האישי-רוחני שלו, “צו וזרוז”, כולל קטעים אוטוביוגרפיים שונים שנכתבו סביב שנות ה-40 לחייו, שנת 1929. החלק השלישי סוקר תפיסות יסוד שונות בהגותו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, ביניהם הבחירה בכלליות למול אליטיזם, הנטייה להעצמת האדם דווקא מתוך משבר, והתבונה שכל אדם – שהוא המחנך העיקרי של עצמו – שונה אחד מהשני.

במהלך העבודה הסתמנו שתי תובנות יסוד על חייו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, שנדמה שעד כה לא ניתן להם מקום במחקר. ראשית, השפעתו של אביו, הנוכח-נפקד בחייו, הבאה לידי ביטוי בצמתים רבים ושונים בחייו. שנית, סביבות שנת 1929, שנת המשבר הכלכלי בעולם, הייתה גם שנה משמעותית בישיבתו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, שגדלה ונפתחה לאוכלוסיות שונות, ובעולמו הפנימי של האדמו"ר מפיאסצ'נה, שחוה משברים פנימיים. המשבר של תקופה זו הוביל את האדמו"ר מפיאסצ'נה לחיבור הספר “חובת התלמידים” ופרסומו ב-1932 כחלק מהתכנית הכללית של חיבוריו השיטתיים, ולשכלול תפיסת העולם בה אחז, השמה לה למטרה את “עם ישראל כולו”, ולא קומץ נבחר. בכך פיתח האדמו"ר מפיאסצ'נה את תפיסותיו של אביו, ונדמה שגם יישם בחייו את תפיסת היסוד החינוכית שלו, ש“עיקר המחנך של האדם הוא האדם עצמו”.

מבוא

א. מטרת העבודה

רבי קלונימוס קלמן שפירא, האדמו"ר מפיאסצ'נה (1889-1943), היה אדמו"ר בעיירה פיאסצ'נה (Piaseczno, פרוור של ורשה) בראשית המאה העשרים, ועמד גם בראש ישיבה חסידית גדולה בוורשה, "דעת משה", בין מלחמות העולם. בתקופה זו פרסם ספר הדרכה לתלמידי ישיבה, "חובת התלמידים" (ורשה 1932), והפיץ בצורה מבוקרת קונטרס לעבודה רוחנית בשם "בני מחשבה טובה". האדמו"ר מפיאסצ'נה, שנרצח בראשית נובמבר 1943 במחנה טרונוניקי, ידוע במחקר ומחוצה לו בעיקר בזכות פעילותו במהלך השואה בגטו ורשה, כשהמפורסמת והייחודית שבהן היא מפעל הדרשות שהעביר במהלך שלוש שנות פעילות הגטו. דרשות אלו, יחד עם כתבים נוספים של האדמו"ר מפיאסצ'נה, ניתנו ונטמנו כחלק מארכיון רינגלבלום, ופורסמו לאחר השואה תחת השם "אש קודש" (ולאחרונה על ידי דניאל רייזר תחת השם "דרשות משנות הזעם"). מלבד פעילותו וכתביו במהלך השואה, נחקרו גם היבטים נוספים במשנתו, בעיקר משנתו החינוכית כפי שבאה לידי ביטוי בספר חובת התלמידים, ומשנתו הייחודית בנוגע לענייני נבואה ומיסטיקה, בעיקר בהקשר לפרקטיקה מדיטיבית שפיתח, "ענין ההשקטה".

למרות הענין הרב במשנתו ותורתו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, נדמה שההיבטים הקשורים לכתביו ולתולדות חייו בשנים שלפני השואה, ולהשפעתם על הגותו ופועלו, כמעט ולא נחקרו. מחקר בסיסי מסוים על תולדות חייו נעשה על ידי נחמיה פולן, ובהמשך על ידי דניאל רייזר, בהקדמתו ל"דרשות משנות הזעם". מחקר ספציפי הבוחן את ההשפעות של קורות חייו על הגותו נעשה על ידי אסתר פרבשטיין, בספרה "בסתר רעם", שם קישרה בין אירועים שונים במהלך השואה לבין דרשותיו של האדמו"ר מפיאסצ'נה.¹

לאור זאת, מטרת העבודה היא לחשוף ולתאר נקודות מפתח ואבני דרך בתולדות חייו ובכתביו, תוך הבנת השפעתם על הגותו ופועלו. במהלך העבודה, אבקש להראות כיצד אירועים שונים במשפחתו, בעיקר פטירת אביו, השפיעו על האדמו"ר מפיאסצ'נה בצורה דרמטית בתחומים שונים. בנוסף ארצה להוכיח, על פי תולדות חייו של האדמו"ר וכתביו, שבסביבות השנים 1929-1930, השנים בהם פרץ המשבר הכלכלי העולמי, עבר האדמו"ר מפיאסצ'נה מספר תהליכים משבריים במקביל לשינויים בסביבתו, תהליכים שנראה שהובילו את האדמו"ר מפיאסצ'נה להפתחות לקהלים חדשים ולפיתוח כמה מתפיסות היסוד שלו.

את העבודה חילקתי לשלושה חלקים. בחלק הראשון אעסוק בתולדות חייו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, תוך דגש על שנות חייו המוקדמות ועיסוק ראשוני בשאלות שטרם נבחנו במחקר בצורה מקיפה, כגון ישיבת דעת משה. בחלק השני אעסוק בכתביו של האדמו"ר מפיאסצ'נה תוך התמקדות בשני חיבורים: "חובת התלמידים", שפורסם בשנת 1932 ויסודו במאמר שנכתב לתלמידי הישיבה

¹ סקירה מפורטת של המחקר על כתביו של האדמו"ר מפיאסצ'נה ראה אצל לשם צבי, בין משיחות לנבואה: החסידות על פי האדמו"ר מפיאסצ'נה, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, רמת גן תשס"ז. עמ' 43-55, ואצל הרמן מוריה, היחס לבני הנוער בחסידות בתקופה שבין מלחמות העולם, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, רמת גן 2014, עמ' 138. על מחקרים חשובים נוספים, והמקורות המרכזיים לכתביה על הביוגרפיה של האדמו"ר מפיאסצ'נה ראה לקמן, הערות 5-6.

שנים מספר לפני כן, והקונטרס "צו זרז", שהיה מעין יומן אישי רוחני של האדמו"ר מפיאסצ'נה ונכתב החל משנת 1927 ועד השואה, אז נערך מחדש על ידי האדמו"ר מפיאסצ'נה וניתן למשמרת לארכיון רינגלבלום. בחלק השלישי אעסוק בהשפעות של אירועים ממשפחתו של האדמו"ר מפיאסצ'נה על הגותו, בדגש על פטירת אביו. כמו כן, אדון בחלק זה בשלוש תפיסות יסוד של האדמו"ר מפיאסצ'נה: שאלת האליטיזם מול הכלליות, עצמאות מתוך משבר ותפיסת הייחודיות שיש שבכל אדם.

במאמרה, "רבנות כהנהגה במזרח אירופה בתקופת השואה: הערכה מחדש",² מעירה פרופסור חוי דרייפוס שההנהגה הרבנית בתקופת השואה המשיכה לתפקד כמנהיגות טבעית, שנתפסה כבעלת המשכיות למה שאירע לפני השואה. בלשונה:

"לצד ההנהגה היהודית הרשמית שכוננו הנאצים במזרח אירופה בתקופת השואה - היודנרטים - המשיכה לפעול בחלק ניכר מאזורים אלו גם הנהגה רבנית. הרשויות הנאציות ראו ברבנים חלק מהותי מההנהגה היהודית, כפי שעולה למשל מאגרת הבזק של היידריך, שקבעה בספטמבר 1939 כי יש להרכיב את היודנרט "ככל האפשר מאישים סמכותיים והרבנים שנותר". היו אמנם רבנים שהשתלבו בצורה זו או אחרת בהנהגה הקהילתית הרשמית, אך זו הייתה תופעה שולית. מעמדם כרבנים לא מוסד בתוך הקהילה היהודית תחת הכיבוש הנאצי, אך עם זאת, העובדה שרבנים רבים נמנעו מלעזוב את קהילותיהם ערב הכיבוש הנאצי או בראשיתו הקנתה למעמדם כמנהיגים ממד של המשכיות רבה יותר מאשר להנהגה הפוליטית המפלגתית החילונית"

אם הדברים אמורים לגבי כלל המנהיגות הרבנית שהמשיכה במהלך השואה, הדבר מתעצם שבעתיים כאשר אנו מדברים על רבי קלונימוס קלמן שפירא, האדמו"ר מפיאסצ'נה. הבנת אופי מנהיגותו, הגותו, פעולותיו ומקור כוחו של האדמו"ר מפיאסצ'נה בזמן השואה, מחייבת אותנו לסקור את חייו ופועלו בטרם השואה.

ב. מקורות, מתודולוגיה ומחקר

גרשון בקון, בהקדמתו לספרו היסודי על אגודת ישראל בפולין בין שתי מלחמות העולם, ציין שישנם קשיים מובנים במחקר על היהדות האורתודוקסית במזרח אירופה בפתח המאה ה-20. בין השאר, מונה בקון את הבעיות הטכניות, כמו מסמכי הקהילות שהושמדו, ארכיונים ציבוריים הלוקים בחסר, ובעיות מחקריות, כמו החוסר במחקר מקיף על יהדות זו והטיות חמורות הנובעות מהיחס ליהדות המסורתית בכלל ולתנועה החסידית בפרט, על ידי החוקרים.³ קריאתו של בקון ראוי לה שתהדהד גם בפתח העבודה:

² דרייפוס-בן שושן חוי, "רבנות כהנהגה במזרח אירופה בתקופת השואה: הערכה מחדש", בתוך: בשביל הזיכרון 1, 2008, עמ' 20-27.

³ בקון גרשון, פוליטיקה ומסורת, אגודת ישראל בפולין 1939-1916, ירושלים 2005, עמ' 11-16.

לגבי הקושי הטכני, מציין בקון (עמ' 13), ש"לחוקר המבקש לנתח את הפוליטיקה היהודית בפולין שבין שתי מלחמות העולם מצפות בעיות טכניות והיסטוריוגרפיות קשות. כמעט כל מסמכי הקהילות היהודיות הושמדו, וארכיוני הממשלה הפולנית מן התקופה הנדונה לוקים בחסר...". בנוגע להטיית המחקר, כותב בקון (עמ' 16): "השמדתה של יהדות פולין

"התנועה החסידית, ששלטה בכיפה בקרב היהודים באיזורים רבים במזרח אירופה, עדיין ממתינה לתיאור קורותיה במאות התשע עשרה והעשרים, ולו רק להצגה הבסיסית ביותר שלה. מונוגרפיות מעטות בלבד נכתנו על הרבנות המסורתית, שיהודים רבים שמרו לה אמונים, אפילו בהעדר מעמד חוקי ורשמי..."⁴

המקורות לעבודה מלבד פרסומי המחקר ב-50 השנה האחרונות, הם מקורות ראשוניים שונים המלמדים על חייו של האדמו"ר מפיאסצ'נה. ראשית, מסמכים שונים בני התקופה, בעיקר מכתבים של האדמו"ר ובני ביתו וספריו, מהם ניתן לדלות עובדות היסטוריות והתייחסויות אישיות. בנוסף, כותבים שונים כתבו על האדמו"ר מפיאסצ'נה, או על אחיו, הרב ישעיהו שפירא. רובם הן סקירות שנכתבו אחרי מותו בעיתונות התקופה או בספרי זיכרון.⁵ ישנם מספר כותבים שברי שהכירו באופן ישיר וממושך את האדמו"ר כמו גם את אחיו, כגון לייב ביין, שהיה עסקן פוליטי ומקורבו של האדמו"ר בפולין. היכרות זו מעניקה לידיעותיהם אודות האדמו"ר משנה תוקף, בוודאי למול כותבים המתארים, במקרה הטוב, מכלי שני. אצל הכותבים מהסוג השני נמצא לעיתים קרובות יותר הגזמה, או הפיכת המאורע הבודד לכדי תופעה. כמובן, גם מקורות אלו מועילים על מנת להבין את הלך הרוח של החסידים, את הידיעות הכלליות שהיו מצויות בידם, וכן להצליב ידיעות (במידה ולא מדובר ב'מיחזור' של ידיעות קיימות).

נעזרתי גם בארכיונים שונים, ביניהם ארכיון קרית אתא, ארכיון 'משמר' בכפר חסידים, ארכיון בית לוחמי הגטאות וארכיון משפחת רוזנברג ברעננה. תודתי נתונה לאוצרי הארכיונים, שסייעו בידי

הובילה מחד גיסא ליחס נוסטלגי או רומנטי אל יהדות מזרח אירופה, ומאידך גיסא לחיפוש מתמשך אחר שורשי השואה. המגמה האחרונה משפיעה לעתים על חקר התקופה שבין מלחמות העולם, הנהפכת מניה וביה לפרולוג לשואה ולא יותר (אם כי בלי לטעון שאין קשר בין השואה לתקופה שקדמה לה)...". ועיין גם דבריה של חוי דרייפוס (הערה קודמת).

⁴ בקון שם, עמ' 12.

⁵ המקורות המרכזיים מסוג זה הם: שד"ל, שורשים, הצופה יום שישי 14 במרץ 1941, עמ' 5 (הרחבה ועיסוק במקור זה לקמן, הערה 20); מאמרים שונים של לייב ביין, מקורבו של האדמו"ר מפיאסצ'נה (ביין לייב, מגרודז'סק עד כפר פינס – ימי נעוריו של רבי ישעיהו שפירא ז"ל, הצופה יום שישי 25 במאי 1945 עמ' 4, ביין לייב, רבי קלונימוס – נשיא שומרי שבת בוורשה, בתוך: נרות שבת ב', משפטים תש"ה, עמ' 182. ביין לייב, מפנקסו של עיתונאי חסיד, ירושלים תשכ"ז; סורסקי אהרן, מתולדות האדמו"ר הקדוש מרן ר' קלונימוס קלמיש שפירא זצ"ל מפיאסצ'נה, בתוך: אש קודש, ירושלים תש"כ (שוב בחובת התלמידים, תל אביב תשנ"ב, ומאז בכל ספרי האדמו"ר מפיאסצ'נה. במהלך העבודה אציין למהדורת חובת התלמידים הנפוצה, מהדורת פלדהיים, ירושלים תשע"א); דון יחיא שבת, אדמו"ר חלוץ – עלייתו של ר' ישעיהו שפירא, ירושלים תשכ"א; שפירא מלכה, מדין לרחמים, ירושלים תשכ"ט; זילברשלג דוד חיים, זכרון קודש לבעל האש קודש, ירושלים תשנ"ד; קיהן שחר זאב, 'סיפורו של החסיד האחרון: ר' ישראל יצחק קיהן זצ"ל, אחרון חסידי האדמו"ר רבי קלונימוס קלמיש שפירא מפיאסצ'נה הי"ד', מודיעין 2017. על האתגרים במחקר ועל עיתונות התקופה ראה כהן נתן, "עיתונות יומית יהודית בפולין", בתוך: ברטל ישראל וישראל גוטמן (עורכים), קיום ושבר - יהודי פולין לדורותיהם, ירושלים 2001.

מכתבים של האדמו"ר מפיאסצ'נה מופיעים במקורות שונים, בראשם זכרון קודש לבעל האש קודש (לעיל), בסוף מהדורת דרך המלך (ירושלים תשע"א) עמ' תרס"ט-תרע"ד, ובנספחי הספר דרשות משנות הזעם של דניאל רייזר (הערה הבאה). מכתבים נוספים נמצאים באוספים פרטיים, כגון ארכיון משפחת רוזנברג ברעננה (מקורם במסמכים של צבי ואסתר רוזנברג, אודותם ראה לקמן הערה 155).

כאמור לקמן, עדויות רבות נאספו על ידי הרב זאב הראל ור' שלום (מתן) שלום, וקובצו בשקלוטים ראשוניים תחת השם "שיח תלמידים".

בעין יפה ובנפש חפצה. בנוסף, נעזרתי גם בראיונות שונים שנערכו עם תלמידי האדמו"ר שמאז הלכו לעולמם, רובם על ידי חברי הרב זאב הראל ושלוש (מתן) שלום. מרבית החומר מראיונות אלו טרם פורסם, ואני מודה להם עמוקות על השיתוף בשקלוטי ההקלטות.

מלבד כל אלה, מאז שנות ה-70 של המאה העשרים ועד ימינו נכתבו מחקרים, מאמרים וספרים רבים על האדמו"ר מפיאסצ'נה.⁶ חלק מהכותבים הגיעו למקורות חדשים ולתובנות שונות בנוגע לאדמו"ר מפיאסצ'נה, הגותו, חייו ופועלו. כפי שנראה, יש מקום לפקפק או לחלוק על חלק מהמסקנות, גם ברובד הביוגרפי, וישנן עניינים שנראה שטרם מוצו עד תומם.

כפי שניתן לראות במהלך הדברים, התייחסתי באופן שונה לכל מקור, בהתאם למידת המהימנות ותרומתם למחקר ולהבנת דמותו ותפיסתו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, בשיטות של ביקורת המקורות (Source Criticism). לגבי המהימנות – מסמכים, כתבים ומכתבים בני התקופה דינם שונה מעדויות שניתנו בעל פה או לאחר זמן על ידי מכרים אישיים, ובוודאי מידיעות מכלי שני, שמועות, הנחות לא מבוססות וסיפורים הנראים כשייכים ל"ספרות השבחים". מאידך, דמותו של האדמו"ר מפיאסצ'נה כפי שנתפסה על ידי הסובבים אותו ועל ידו יכולה לבוא לידי ביטוי דווקא בסיפורים ובמסורות חסידיות, גם כאשר אינן בהכרח מגובות על ידי עדויות חיצוניות.

בהקשר זה, אני מזדהה עם עיקרי דבריו של גדי שגיב, במחקרו היסודי על בית צ'רנוביל: "גיוון זה של מקורות הוא בעל פוטנציאל רב, אך מחייב זהירות ומודעות למגבלות השימוש בכל אחד מהם. אבחנתו של משה רוסמן, כי מקורות היסטוריים אינם חייבים להיות 'אמינים' אלא 'שימושיים', עומדת גם בבסיס חיבור זה. חשוב להדגיש נקודה זו בהקשרם של ההגיגורפיה החסידית, ספרות הזיכרונות והספרות היפה. מבלי לכפור באפשרות הקיימת מדי פעם להצביע על גרעין עובדתי במקורות כאלה... הם ייקראו... כמשקפים שיח מסוים הכולל השקפות ודימויים, שלגביהם שאלת הנכונות ההיסטורית אינה רלוונטית"⁷ לאור זאת, אשתמש, מלבד שיטת המחקר הקלאסית, גם בגישת מחקר קונסטרוקטיביסטית. גישה זו מנסה להבין איך האנשים הבינו את המציאות בזמנם וכיצד פירשו אותה. בגישה זו מחפשים את הדעות, הזהות, נקודות המבט והנתון הסובייקטיבי והפרשני. גישה זו, כאשר היא משלימה את שיטת המחקר הקלאסית, נותנת מקום להערכות ולנקודות מבט על דמותו של הנחקר, שהן משמעותיות לעיתים לא פחות מאשר הנתונים העובדתיים ה"ממשיים" עליו.

⁶ המקורות המרכזיים מהספרות המחקרית על האדמו"ר מפיאסצ'נה עליהן התבססתי בעבודתי הן: פייקאז' מנדל, 'חסידות פולין: מגמות רעיוניות בין שתי מלחמות ובגרות ת"ש-תש"ה ("השוואה")', ירושלים תש"ן; Nehemia Polen, The Holy Fire, New Jersey, 1994; פרבשטיין אסתר, בסתר רעם (לעיל הערה 1), ירושלים תשס"ב; הרשקוביץ יצחק, 'ר' קלונימוס קלמן שפירא הי"ד האדמו"ר מפיאסצ'נה – הגות שואה מול הגות טרום שואה, המשך או תמורה?', רמת גן תשס"ה; לשם צבי, בין משיחיות לנבואה (לעיל הערה 1); וקס רון, להבת אש קודש, אלון שבות תש"ע; רייזר דניאל, מבוא לדרשות משנות הזעם, ירושלים תשע"ז (עמ' 74-13).

⁷ שגיב גדי, השושלת – בית צ'רנוביל ומקומו בתולדות החסידות, ירושלים תשע"ד. מבוא, עמ' 34-33.

כידוע, ישנן גישות שונות לגבי הקשר בין תולדות חייו של הוגה ויוצר לבין יצירתו. משה מאיר, במאמרו "תולדות חייו של הרמן כהן – ביוגרפיה אינטלקטואלית",⁸ הבחין בין שלוש גישות שונות בתחום, החל מהשוללים כל קשר בין הבנת ההגות לבין חייו של ההוגה אותה, ועד הדורשים כך בכל תחום. שיטת המחקר בה אני משתמש מניחה, כאמור, שקיים קשר הדוק בין הגותו של האדמו"ר מפיאסצ'נה לבין תולדות חייו ומעשיו – ובהתאם לכך ניסיתי לקשר בין השניים. בהקשר למחקר זה, אנסה לדלות את יחסו של האדמו"ר מפיאסצ'נה עצמו למציאות חייו: את תפיסתו את תפקידו ומעשיו, את דרך ניתוחו של המאורעות ונסיבות חייו וכמובן את תפיסתו את עצמו וביוגרפיית חייו. כל זאת, תוך שמירה על הבחנה בין הידע ה"עובדתי" ה"ממשי", לבין ההתייחסות אליו – החשובה, במידה מסוימת, לא פחות.

כפי שציין אליעזר שביד, במאמרו "ההיסטוריה בין מיתוס לנרטיב":

"מלאכתם [של ההיסטוריוגרפים] תצלח רק אם יצליחו לחדש את המיתוסים שאיחדו את ההיסטוריה שהם שהם חוקרים, וימשיכו אותם עם שיספרו אותם אחרת מתוך קשב לניסיונות הגלומים בתרבות זמנם. קביעה זו אינה מערערת את חשיבות המחקר המדעי האמפירי הן לגבי אימות עובדות והן לגבי משמעותן בתוך הקשרן. אדרבא, אמינות המיתוס מותנית בדרך שבה מציגים אותו כאמת היסטורית, אבל מצד שני עומדת העובדה, הניתנת כפי שראינו לאימות מדעי, שבלי שמירה על רציפות המיתוסים הלאומיים והחברתיים ועל רציפות פירושיהם נעלמת רציפות הזיכרון התרבותי ואתו נעלמת ההיסטוריה. היא מותרת אחריה רק מצבור ענק של עובדות שמורות בארכיונים, מוזיאונים וספריות כאבנים שגם אם יהפכו אותן פנים ואחור לא יצליחו לבנות מהן שום בנין".⁹

הניסיון להתחקות אחר דמותו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, נעשה תוך שאיפה לענות על השאלה: מה הפך את האדמו"ר מפיאסצ'נה להיות מי שהוא? כיצד הפך אדמו"ר לחסידות לא גדולה למנהיג של ישיבה גדולה, הכותב ספרי הדרכה חסידית חסרי תקדים? מה גרם לאדמו"ר אחד מיני עשרות בוורשה והסביבה, להתגלות כקול רוחני ייחודי ובלתי נתפס בזמן השואה, המשפיע עד ימינו אנו?

עבודתי תנסה לגעת בחלק משאלות אלו, על ידי שימת הדגש על תולדות חייו, בדגש על פטירת אביו, ועל התרחשויות בחייו, בעיקר המשבר האישי והציבורי בשנת 1929. בכך, אקווה להרים תרומה משמעותית להבנת כוחו ועוצמתו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, עוצמה שממשיכה להדהד עד ימינו, לא רק בעולם המחקר העוסק רבות באדמו"ר מפיאסצ'נה בשנים האחרונות, אלא גם בקרב הציבור הרחב, בו ספריו של האדמו"ר מפיאסצ'נה נמכרים ונלמדים באלפי עותקים.¹⁰

⁸ מאיר משה, "תולדות חייו של הרמן כהן - ביוגרפיה אינטלקטואלית", הגות בחינוך היהודי ה'ו', תשס"ג-תשס"ד, עמ' 25-51.

⁹ שביד אליעזר, "ההיסטוריה בין מיתוס לנרטיב", ישראל 1, 2002, עמ' 12.

¹⁰ ראה שלזינגר אלעד, 'ראיון עם ד"ר צבי לשם ראש צוות אוסף גרשום שלום לחקר הקבלה והחסידות בספריה הלאומית – ר' קלונימוס קלמן שפירא מפיאסצ'נה: אדמו"ר ומחנך בגטו ורשה', בתוך: אתר יד ושם [בכתובת: <https://www.yadvashem.org/he/articles/interviews/tzvi-leshem.html>, נצפה ב-19 ליוני 2020].

חלק א': תולדות חייו של האדמו"ר רבי קלונימוס קלמן שפירא מפיאסצ'נה

מבוא

בחלק זה אנסה לעמוד על דמותו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, כפי שמשקפת בתולדות חייו. בפרק הראשון אציג ארבע דמויות ממשפחת האדמו"ר מפיאסצ'נה, שהיו משמעותיות בגידולו: אביו, אמו, סבו וחמיו. האדמו"ר היה בנם של רבי אלימלך שפירא, האדמו"ר מגרודז'יסק, והרבנית חנה ברכה בתו של האדמו"ר רבי חיים שמואל מחנצ'ין. חמיו, רבי ירחמיאל משה הופשטיין מקוז'ניץ, היה בנה של שרה דבורה, בתו הגדולה של רבי אלימלך מאשתו הראשונה (כך שלמעשה רבי ירחמיאל משה הוא אחיינו של האדמו"ר). הדברים מוצגים באופן גראפי, בעץ משפחה, בנספח בסוף העבודה. בהמשך העבודה אטען להשפעות של אביו, שנפטר כשהיה צעיר, על חייו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, בהיותו נוכח-נפקד. אמו, לעומת זאת, נשארה עמו במהלך כל השנים, עד פטירתה בראשית השואה (1939). סבו, אבי אמו, היה מעורב בצורה משמעותית בגידולו, וכך גם חמיו. דמויות אלו השפיעו השפעה מכרעת על עולמו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, והדים להשפעות אלו אנו מוצאים בהגותו ובפועלו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, כפי שאפרט בפרק הראשון ובמהלך כל העבודה.

בפרק השני אעיין בילדותו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, מתוך הנחת יסוד כי גיל הילדות היא מכרעת בעיצוב עולמו. בפרק זה אפרט מעט על אובדנו של אביו, ואדון בשאלת מקום גידולו של האדמו"ר מפיאסצ'נה לאחר פטירת אביו. בנוסף, אציין את השתלבותו בעולם הלימודים התורניים הקלאסיים, אבל גם אציג כי השכלתו כללה מגיל צעיר תחומים נוספים, בפרט הנגינה, שהיוותה תחום משמעותי בחייו ובכתביו.

בפרק השלישי אעסוק בנישואיו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, ובעקבות כך לקשר שלו עם שלוש דמויות שהותירו בו חותם עמוק: אשתו, חמיו וחמותו. מתוך ניתוח קשרים אלו ניתן להבחין שחמיו של האדמו"ר מפיאסצ'נה שימש מעין דמות אב בשבילו, וכן שאשתו היוותה עבורו מודל לאישה עובדת ה' בעת המודרנית. הפרק שאחריו יעסוק בשני ילדיו של האדמו"ר, ויתמקד למעשה באובדן של השניים.

שלושת הפרקים האחרונים יתמקדו בפעילותו הרבנית: בתקופת הרבנות שלו בפיאסצ'נה, בישיבת 'דעת משה' ובפעילותו הציבורית. בשלושתם עולה גישה כללית של האדמו"ר בהתמודדות עם המודרנה והחילון, המעניקה חשיבות למתן השכלה תורנית רחבה לכלל, והעמקת העולם הרוחני של הציבור כולו, ולא דווקא יחידי סגולה.

פרק הסיום של חלק זה יעסוק בשאלת ימיו האחרונים של האדמו"ר מפיאסצ'נה ומקום מותו, שאלה שנדמה שעד עתה לא הוכרעה.

א. משפחתו של האדמו"ר

1. רבי אלימלך מגרודז'יסק – אביו של האדמו"ר

רבי אלימלך שפירא, האדמו"ר מגרודז'יסק (Grodzisk Mazowiecki), היה בנם של רבי חיים מאיר יחיאל שפירא, 'השרף ממוגלניצה' (1789-1849), והרבנית גיטל, בתו של רבי אלעזר מליז'נסק ונכדתו של רבי אלימלך וייסבלום מליז'נסק (Leżajsk, 1717-1787), מהאדמו"רים הבולטים בדור השלישי

לחסידות וממביאי החסידות לפולין.¹¹ על פי סיפורי החסידים, לאחר מותו של אביו התייחס רבי אלימלך שפירא לרבי ישראל מרוז'ין, אליו היה מקורב, כרבו, וסירב להיות אדמו"ר בעצמו כארבעת אחיו, באומרו: "ברצוני להיות חסיד של הרבי".¹² אולם, לאחר שהרבי מרוז'ין הצליח לשכנעו, החל לשמש כאדמו"ר בגרודז'יסק.¹³

¹¹ אברהם יצחק בן נתן ברומברג, מגדולי התורה והחסידות י"ח, עמ' קט"ו, ירושלים תשכ"א.

על דמותו של רבי אלימלך מליז'נסק ראה עמנואל אטקס, תנועת החסידות בראשיתה, משרד הביטחון תשנ"ח, עמ' 70-80. יחסו של רבי אלימלך מופיע בתיאורים שונים, ביניהם בפתחה לספרו אמרי אלימלך, ורשה תרל"ו.

¹² לייב ביין, מגרודז'יסק עד כפר פינס (לעיל הערה 5), וכן בספר אהלי יעקב, ירושלים תשכ"ב. כתבתו של לייב ביין נועדה לסקור את תולדות חייו המוקדמות של הרב ישעיהו שפירא, אחיו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, מיד לאחר פטירתו. הרב ישעיהו, בניגוד לאחיו, לא רצה להתמנות לאדמו"ר, ואף התבטא מספר פעמים על רצונו להיות באותו מעמד כמו שאר הפועלים בארץ ישראל. את דבריו של לייב ביין על אביו יש לקרוא בהקשר זה, כפי שכותב ביין במפורש (ההדגשה שלי [א.ג.ב]): "מימי ילדותו הכרתיו וראיתי את גידולו המתמיד של אילן זה. אביו, האדמו"ר ר' אלימלך מגרודז'יסק ז"ל, אף הוא כבנו אחריו, סירב להיות רבי ולרשת את כסא אביו, השרף ממוגליניצה, האדמו"ר ר' חיים מאיר יחיאל ז"ל". בניגוד לאחיו, רבי קלונימוס קלמן שפירא נטל על עצמו 'בקלות' את משרת האדמו"רות. אולם, נראה שגישתו הכנה והישירה לחסידיו, הסולדת מגינוני כבוד ורואה בקשר הבלתי אמצעי עם חסידיו את אחד ממרכיבי היסוד של הנהגתו, נובעת מנקודה דומה.

על מעורבתו של רבי אלימלך מגרודז'יסק בפולמוס צאנז סדיגורה, ניתן לראות אצל וונדר מאיר, תשובת רבי אלימלך מגרודז'יסק לרבי חיים מצאנז, סיני פא, ירושלים תשל"ז, עמ' 169. מדברים אלו ניתן ללמוד על יחסו לאדמו"רים אחרים.

¹³ על פי האגדה (הובאה אצל ביין, הערה קודמת ואצל אהלי יעקב שם), הרבי מרוז'ין אמר לו ש"אם שרה בת חיה רוצה שתקרא את הקוויטל שלה, מה אכפת לך לקרוא?", ובאחת מתחנותיו בדרך חזרה עצרו אותו אנשים ובקשו שיתפלל בשביל שרה בת חיה, המתקשה בלידתה. בכך ראה אות שאכן הוא צריך להיות אדמו"ר. ניתן להבין מסיפור זה, ובמיוחד מדבריו של האדמו"ר מרוז'ין "מה אכפת לך?", שגם לאחר שרבי אלימלך קיבל על עצמו את עול הנהגה, הוא נשאר באותה תודעה נפשית שבגינה נמנע מלהיות אדמו"ר מלכתחילה. הדבר מתחבר, כמובן, לנאמר בהערה הקודמת.

על הפיכתו של רבי אלימלך לאדמו"ר לאחר מות אביו, 'השרף ממוגליניצה', ראה גם אצל מלכה שפירא, מדין לרחמים עמ' 98 (לעיל הערה 5).

רבי אלימלך הנהיג חצר גדולה עם עשרות שטיבלים ברחבי פולין,¹⁴ היה גם אב בית הדין של העיר, ובשנותיו האחרונות נחשב לזקן אדמו"רי פולין.¹⁵ בספרים אמרי אלימלך ודברי אלימלך הובאו דרשותיו על פרשת השבוע.

רבי אלימלך מגרודז'יסק היה בעל קשרים לחצר חסידות קוז'ניץ (Kozienice), אליה היה מגיע פעם בשנה.¹⁶ בתו הגדולה של רבי אלימלך, שרה דבורה, נשאה לרבי יחיאל יעקב הופשטיין מקוז'ניץ, ולזוג נולד הבן רבי ירחמיאל משה, שהוכתר לאחר מותו המוקדם של אביו כאדמו"ר בקוז'ניץ.

מאשתו הראשונה, חיה מאשה (לבית רבינוביץ) נכדתו של רבי יעקב יצחק הורוויץ, "היהודי הקדוש" (1766-1813) מייסד חסידות פשיסחה, נולדו לרבי אלימלך שלושה ילדים: שרה דבורה, רבי עזרא זעליג ורבי חיים מאיר יחיאל. האחרון נפטר עוד בחייו של רבי אלימלך, ולפי תיאורי החסידים, "השכול שלט בחצר", דבר שהתבטא בכך ש"מעולם לא נתן לנכדיו ללון בגרודז'יסק".¹⁷

לאחר פטירת אשתו הראשונה, התחתן רבי אלימלך בשנת 1888 עם הרבנית חנה ברכה, בתו של האדמו"ר רבי חיים שמואל הורוויץ מחנצ'ין, נכד החוזה מלובלין (1745-1815) מראשי חסידות פולין בשלהי המאה ה-18 ובראשית המאה ה-19.¹⁸ לפי החסידים, הבטיח רבי אלימלך לאשתו "שני ילדים

¹⁴ באטלס ההיסטורי לחסידות שהוציא פרופסור מרצ'ין וודז'ינסקי (Marcin Wodziński, Historical Atlas of Hasidism, Princeton University Press, 2018, pp. 118-119, ובתרשים בהמשך הפרק שם), מציין שחסידות גרודז'יסק מונה, בראשית המאה ה-20, כ-27 שטיבלים בפולין ועוד מספר שטיבלים מועטים מחוץ לפולין (אם כי לא מחלק שם בין שנות הנהגת רבי אלימלך לשנים שאחר כך). בכך ניצבת חסידות גרודז'יסק, התופסת כ-2 אחוז מכלל השטיבלים החסידיים בפולין, בשורה השניה של החסידויות במדינה (בשורה הראשונה ניצבים, כמובן, חסידות גור [כמעט 300 שטיבלים] וחסידות אלכסנדר [מעל 150]). תודתי נתונה לפרופסור דניאל רייזר, שבין שאר הערותיו המועילות על העבודה, הפנה את תשומת ליבי לאטלס ההיסטורי לחסידות.

על פי ביין (שם) חצרו מנתה חמישה עשר אלף חסידים. כמובן, מסתבר שכמות זו היא גוזמה, אך עצם הנקיטה במספר גדול כזה יש בה כדי ללמד על גודל החצר, ויותר מכך – על היחס של החסידים לחצר, וממילא לאדמו"ר מפיאסצ'נה כממשיך אפשרי של אביו.

¹⁵ ביין (שם), מדין לרחמים (לעיל הערה 8) שם, וראה גם קובץ בית אהרן וישראל, שנת תשע"א (שנה כ"ו), אדר א'-ניסן (ד'), עמ' 5. הרב חיים קרייזווירט תיאר את רבי אלימלך שפירא כך: "היה מהאדמו"רים עתיקי יומין מדורות קדומים (פארציטישע רבי'ס)" (הרב חיים קרייזווירט, גאב"ד קהילת מחזיקי הדת אנטווערפן, עורך שמואל אברהם נוסביום, ניסן תשע"ו ישראל, עמ' תרנ"ג). אודות הרב חיים קרייזווירט, שלא הכיר כלל את רבי אלימלך אך הכיר את האדמו"ר מפיאסצ'נה בשנותיו האחרונות, ראה לקמן בפרק על דעת משה (חלק א', אות ו', הערה 172).

כאמור, ישנם שני ספרי דרשות של רבי אלימלך שפירא שהודפסו: אמרי אלימלך, ורשה תרל"ו. דברי אלימלך, ורשה תרל"ו. במהדורה החדשה של דרך המלך (ירושלים תשע"א), נוסף בנספחים בסוף הספר (עמ' תרע"ז-תש"ד) 'קונטרס תפארת בנים אבותם' ובו "ליקוט דברי תורה" של רבי אלימלך שלא נכנסו לספרים אמרי אלימלך ודברי אלימלך.

¹⁶ מדין לרחמים (לעיל הערה 5) עמ' 98, בית אהרן וישראל שם (לעיל הערה 14).

¹⁷ לייב ביין, מגרודז'יסק עד כפר פינס (לעיל הערה 5).

¹⁸ מגדולי התורה והחסידות (לעיל הערה 10) שם.

סקירה ממצה אודות החוזה מלובלין, ביוגרפיה קצרה עליו וזיהוי תפקידו ההיסטורי בחסידות פולין ניתן לראות אצל אליאור רחל, "בין היש לאין - עיון בתורת הצדיק של ר' יעקב יצחק, החוזה מלובלין", בתוך: צדיקים ואנשי מעשה: מחקרים בחסידות פולין, 1994, עמ' 167-218.

ששם ילך לפניו בעולם היהודי".¹⁹ בשנת 1889 נולד קלונימוס קלמן, ובשנת 1891 נולד אחיו הצעיר, ישעיהו.

את אופיו של בית רבי אלימלך שפירא תיאר שבתי דון יחיא בעיתון הצופה, בכתבה ממרץ 1941 שהוקדשה לתאר את שורשיו של רבי ישעיהו שפירא, אח האדמו"ר מפיאסצ'נה.²⁰ הוא תיאר את רבי אלימלך, אביהם, כ"אדמו"ר לרבבות חסידים"²¹ וממשיך בעירו גרודזיסק מסורת בתי אב ואם קוז'ניסק וליזנסק". לדבריו, עיקר עיסוקו והשקפת עולמו של רבי אלימלך היה בתפילה, שיחות סעודה שלישית עמוקות, חיבור כל מעשה – ואפילו החומרי ביותר – למחשבה נאצלה,²² וכן מסירות נפש בשביל כל יהודי, כמסירות לבן המלך החשובה יותר מאשר המסירות למלך עצמו.

מטרת המאמר של דון יחיא הייתה להראות, שמאפיינים אלו הופיעו גם אצל בנו הצעיר של רבי אלימלך, הרב ישעיהו שפירא. ניתן, כמובן, לבחון את הדברים גם בהקשר של האדמו"ר מפיאסצ'נה, אחיו הגדול. למעשה, את ארבעת היסודות המוזכרים בתורתו של רבי אלימלך, תפילה, סעודה שלישית, חיבור מחשבה עליונה למעשים ומסירות נפש לכל יהודי, ניתן למצוא כדומיננטיים גם אצל האדמו"ר מפיאסצ'נה.

ראשית, ענין התפילה מופיע רבות בכתבי האדמו"ר מפיאסצ'נה. בין השאר, מדבר האדמו"ר על חשיבות התפילה, על ההכנות אליה – כולל פעולות מעשיות במחשבה ובדמיון – על התפילה עצמה, ועל ההשפעות שלה.²³ בהתאם לכך, סעודה שלישית הייתה אצל האדמו"ר, כאביו, זמן משמעותי

¹⁹ ביין, מגרודז'יסק עד כפר פינס (לעיל הערה 5). אמירה זו, המבטאת על ידי מקורבם של האדמו"ר מפיאסצ'נה ואחיו, מלמדת על ההתייחסות של החסידים אל רבי קלונימוס ורבי ישעיהו, כממשיכי דרכו של אביהם.

ביטוי דומה בשם רבי אלימלך מופיע, אחר לידתם, בספר אדמו"ר חלוץ של שבתי דון יחיא (לעיל הערה 5), עמ' 42, שם מתאר: "אביהם אמר, מנהיגי ישראל בעתיד לא נאה שישכבו בגילוי הראש".

²⁰ שד"ל, הצופה יום שישי 14 במרץ 1941, 'שורשים'. לא הצלחתי לזהות בוודאות מיהו האדם שכינה את עצמו "שד"ל", כשמו של שמואל דוד לוצאטו שחי מאה שנה לפני כן. אולם, מסתבר שמדובר ב'שבתי דון יחיא', שהחל לכתוב בעיתון מיום היווסדו, והשתמש בשלל כינויים (המפורסם שבהם הוא ש. דניאל. אודות שבתי דון יחיא ראה תדהר דוד, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב הישן ובניו, 1947-1970, עמ' 1928-1929). ראשי התיבות מתאימים פחות או יותר עם שמו, והכתבה "שורשים" המדוברת נראית כגירסה מוקדמת לספר "אדמו"ר חלוץ", אותו כתב שבתי דון יחיא. דוגמה בולטת לכך הוא הביטוי על האדמו"ר מחנצ'ין, שיוזכר בהמשך, כמי שיצר "אי ארצישראל" בחצרו. ביטוי ייחודי זה מופיע, למיטב ידיעתי, רק בכתבה "שורשים" שפורסמה בשנת 1941, ובספר "אדמו"ר חלוץ" שפורסם בשנת 1961.

אודות רבי ישעיהו שפירא, אח האדמו"ר מפיאסצ'נה שעלה לארץ והיה ממקימי הפועל המזרחי, ראה בספר ועלינו המלאכה לגמור (לעיל הערה 5), שם קובצו מאמריו השונים של רבי ישעיהו וכן סקירות ביוגרפיות ועדויות יחודיות אודותיו. בנוסף, ראה דון יחיא שבתי, אדמו"ר חלוץ (לעיל הערה 5).

²¹ כאמור, הערה זו נראית כגוזמה, אך יש בה גם כדי להראות את גודלה היחסי של החצר, לפחות בעיני החסידים.

²² זאת אומרת, התייחסות גם למעשים שאנו מאפיינים אותם כאנושיים, ארציים ו'גשמיים', כבעלי ערך רוחני – אם האדם העושה אותם 'מחבר' אותם במחשבתו לעולמות רוחניים גבוהים.

²³ ראה אודות כל הנ"ל באריכות אצל רון וקס, להבת אש קודש (לעיל הערה 6) בשער ו', עמ' 169-208. ענין ההשקטה, שהוא הדרכה מפורטת ומעשית של האדמו"ר להגיע לריכוז המחשבה לקראת התפילה, נחקר רבות. ראו לדוגמה אצל צבי לשם, בין משיחות לנבואה (לעיל הערה 1), עמ' 247-253, וכן אצל רייזר, דרשות משנות הזעם (לעיל הערה 6), עמ' 44.

ביותר במהלך השבת, על אף שככל הנראה את שיחותיו לא העביר האדמו"ר במהלך סעודה שלישית, אלא דווקא בליל שבת.²⁴ גם העיקרון של חיבור המעשים למחשבה מופיע אצל האדמו"ר מפיאסצ'נה – שפיתח את עקרונות העבודה במחשבה – באופן בולט.²⁵ לסיום, הנכונות לסייע ולמסור את הנפש למען כל יהודי היא אחד ממאפייני תפיסת העולם של האדמו"ר, ומהווה סימן היכר משמעותי לפעילותו. על תפיסת העולם של האדמו"ר בנושא זה נאריך בחלק השלישי של העבודה.²⁶

בשנת 1892 נפטר רבי אלימלך, בראש חודש ניסן תרנ"ב, שמאז צויין כיום ההילולא של רבי אלימלך.²⁷ לאחר פטירתו התפלגה החצר, כפי שיפורט בהמשך.

²⁴ על החשיבות שראה בסעודה שלישית, ראה לדוגמה בצו וזרוז אות כ"ו (בתוך: הכשרת האברכים, פלדהיים תשס"א, עמ' שמ"א), המשווה בין סעודה שלישית לבין תפילת כל נדרי בכניסת יום כיפור, וכן בני מחשבה טובה, סדר אמצעי ויסוד החברה, אות י"א (הוצאת פלדהיים תשע"א).

לגבי זמן אמירת השיחות: אסתר פרבשטיין (בסתר רעם, לעיל הערה 1, עמ' 435) ואחרים כתבו שאת השיחות לפני השואה ובמהלכה העביר האדמו"ר מפיאסצ'נה בעיקר בזמן סעודה שלישית. אולם, דניאל רייזר (לעיל הערה 6, עמ' 36 (ראה שם הערה 107) מציין לעדויות לפיהן השיחות הועברו בליל שבת. לכך יש להוסיף שבמכתבו של האדמו"ר מפיאסצ'נה לאלמלך בן פורת לאחר מות אשתו, ב"ח אלול התרצ"ז (25 באוגוסט 1937), כותב עליה: "דרכה היה לעמוד בהפרוזדור בכל ליל שב"ק [שבת קודש] עד בוש, ולשמוע את החדושי תורה שלנו" (נדפס בדרך המלך, מהדורת תשע"א, עמ' תרע"ב).

²⁵ על נושא זה נכתב רבות במחקר על האדמו"ר מפיאסצ'נה. ראה אצל דניאל רייזר (Reiser Daniel, "Historicism and/or Phenomenology in The Study Of Jewish Mysticism: Imagery Techniques in the Teachings of Rabbi Kalonymus Kalman Shapira as a Case Study," *Modern Judaism* 36, 1 (2016), pp. 1-16), וכן אצל צבי לשם, בין משיחיות לנבואה (לעיל הערה 1). יש לציין שכאשר האדמו"ר מפיאסצ'נה, בהקדמתו למבוא השערים, מתאר את השינוי בעקבות הופעת החסידות, הוא כותב: "קודם התגלות החסידות עיקר העבודה וההמשכה היתה במחשבה לבדה בכוונות ויחודים, לכן רק הצדיקים הגדולים יכלו בעבודתם להמשיך אור ממרום. ואחר התגלות החסידות, העיקר שלה הוא בעבודה, גם החושית וגם הגופנית".

²⁶ ראה לקמן בחלק ג' על נטייתו של האדמו"ר מפיאסצ'נה לכלליות מול אליטיזם, ועל החשיבות שנותן לכל יהודי. אצל רבים מתקשרת תפיסת האדמו"ר כבעל אהבה לכל יהודי, באמירה "הדבר הכי חשוב בעולם הוא לעשות טובה למישהו אחר". אמירה זו מיוחסת לו בסיפור 'הגיבן הקדוש' של הרב קרליבך (ראה סיפור זה ושאר סיפורים אצל קרליבך, הרב שלמה, יחד כולם קדושה, סיפורים, ירושלים תשס"ג, עמ' 109-107, ובניתוח מפורט אצל אופיר (אופנבכר) נתן, הרב שלמה קרליבך – חייו, משנתו והשפעתו, תל אביב 2017). הגם שדרכו של הרב קרליבך הייתה להוסיף נופך משלו גם לסיפורים בעלי יסוד אמיתי, וכפי שציין דניאל רייזר בחריפות בנוגע לסיפוריו על האדמו"ר מפיאסצ'נה ש"אין ביניהם ובין המציאות ההיסטורית כהוא זה" (דרשות משנות הזעם, לעיל הערה 6, עמ' 25 הערה 62), נראה שיסוד הדברים קולע לעולה מהדברים שכן מפורשים אצל האדמו"ר. מלבד זאת, נדמה שלעיתים סיפוריו של הרב קרליבך מתאימים לדמותו של האדמו"ר מפיאסצ'נה כפי שנתפסה על ידי החסידים.

בהערת אגב יש לציין שלמרות קביעתו הנחרצת והמוצדקת של רייזר (ראה שם בדוגמאותיו), יש מקום להעלות אפשרות שלרב קרליבך היו מקורות להיכרות עם עולמו של האדמו"ר מפיאסצ'נה. בהקדמה לזכרון קודש מבעל האש קודש (לעיל הערה 5), שיצא בשנת תשנ"ד, כתב נתנאל רדזינר ש"אם ירצה ה' במשך השנה הקרובה יצא לאור ספר מקיף על תולדותיו פרי רעיונו ורוחו של ידידי הבלתי נשכח, איש החמודות הרה"ג רבי אליהו חיים קרליבאך זצ"ל מיסד מכוון 'זכר נפתלי', אשר בטרם עת עזבנו לאנחות". הרב אליהו חיים קרליבך, אחיו התאום של הרב שלמה קרליבך, היה רב בארצות הברית שהקים את מכוון "זכר נפתלי" לזכר אביהם. למרות חיפושים שונים, לא הצלחתי למצוא את הספר המדובר, וסביר שהוא כלל לא יצא לאור.

²⁷ ראה לדוגמה הצופה 13 במרץ 1945, עמ' 4, מדין לרחמים (לעיל הערה 5) עמ' 121.

עמדנו פה על נקודות דמיון שונות בין האדמו"ר מפיאסצ'נה לבין אביו. דמותו של רבי אלימלך אביו עמדה, ללא ספק, לנגד עיניו של האדמו"ר מפיאסצ'נה במהלך חייו. בתת הפרק הבא ובעיקר בתחילת החלק השלישי נראה כיצד דמותו של רבי אלימלך השפיעה עמוקות על חייו והגותו של האדמו"ר מפיאסצ'נה. ממילא, דמותו של אביו, כפי שהשתקפה בעיניו, היו משמעותיים ביותר בבניית עולמו של האדמו"ר מפיאסצ'נה.²⁸

2. רבי חיים שמואל מחנצ'ין – סבו של האדמו"ר מפיאסצ'נה

כאמור, אמו של רבי קלונימוס קלמן שפירא, הרבנית חנה ברכה, הייתה בתו של האדמו"ר מחנצ'ין (Chećini) רבי חיים שמואל הורוויץ, נכדו של החוזה מלובלין. האדמו"ר מחנצ'ין נחשב כמי שעסק בעיקר בלימוד תורה ובעבודת ה' פנימית, כאדם בעל אישיות מקורית, אומץ וחריצות,²⁹ וכמי שיצר מקום של עבודת ה' בשמחה.³⁰ המסורת החסידית טוענת שכתביו נשרפו וכן שלא היו לו חסידים רבים.³¹

תיאור בולט על חצרו של האדמו"ר מחנצ'ין היא החיבה העמוקה שלו לארץ ישראל ולאנשים המיישבים אותה. בכתבה מהצופה, המוזכרת לעיל, תואר האדמו"ר מחנצ'ין כמי ש"יצר אי ארצישראלי בעיירתו הקטנה".³² בין השאר, תואר על ידי החסידים כמי שהביא שמן זית, חיטה למצות, יין ואתרוגים דווקא מארץ ישראל, וכמי שאת כל כספו נתן למוסדות ויחידים בארץ ישראל. לפי עדויות שונות, היה מקרב מאוד את תושבי הארץ שהיו מזדמנים לביתו.

לייב ביין, עיתונאי ועסקן ציבורי שהיה מקורב לאדמו"ר מפיאסצ'נה ולאחיו, הרב ישעיהו שפירא, סבר שאת אהבתם של השנים לארץ ישראל ינקו בעיקר בחנצ'ין:

"הוא היה מדבר על בניין ארץ ישראל בהתלהבות עצומה. השפעתו היתה מכרעת על הילדים. כל אימת שחזרו מחנטשין גבר רצונם לעלות לארץ ישראל"³³

דברים דומים אודות השפעתו של האדמו"ר מחנצ'ין על אהבת ארץ ישראל מזכירים כותבים שונים בספר הזכרון על הרב ישעיהו שפירא, "ועלינו המלאכה לגמור", ובמאמר של שבת דון יחיא בעיתון

²⁸ כמובן שהיחס להגיגורפיה מצריך זהירות רבה, אך כאן ספרות מסוג זה גם טומנת בחובה הזדמנות, בעיקר באפשרות להגיע להבנת תמונת העולם ונקודת המבט של הדמויות שפעלו. וראה לעיל בהקדמה.

²⁹ ביין לייב, מגרודז'יסק עד כפר פינס (לעיל הערה 5).

³⁰ דון יחיא שבת, אדמו"ר חלוץ (לעיל הערה 5), וכן בסרט 'הרב החלוץ', סרטי נהורה. תודתי נתונה לארכיון הסינמטק בירושלים, שנתנו לי את האפשרות לצפות בסרט המצוי במחשביהם.

³¹ שד"ל, שורשים שם (לעיל הערה 5).

³² שד"ל, שורשים (לעיל הערה 5), כך גם בספר האדמו"ר החלוץ (לעיל הערה 5).

³³ ביין מגרודז'יסק (לעיל הערה 5).

לטענת ביין, מפנקסו של עיתונאי חסיד (לעיל הערה 5), עמ' 28, את השפעתו הרוחנית קיבל בעיקר מסבו, הרב מחנצ'ין. ראה אודות זאת לקמן, בתת הפרק הבא.

הצופה.³⁴ על פי משפחתו של הרב ישעיהו שפירא, האדמו"ר מחנצ'ין אמנם התנגד לעלייתו של נכדו, הרב ישעיהו שפירא, לארץ. אולם, כאשר חזר רבי ישעיהו שפירא לפולין במלחמת העולם הראשונה, גער בו סבו: "כיצד אפשר לעזוב את ארץ ישראל?!" – דבר שפורש על ידי צאצאי הרב ישעיהו כתמיכה בדיעבד בעלייתו של הנכד.³⁵

בהתאם לסגנון עבודתו המופנם, סיפרו החסידים שהאדמו"ר מחנצ'ין נהג להתבודד בפינה מיוחדת בחצרו.³⁶ בנוסף, התפרסם האדמו"ר מחנצ'ין בחיבתו לנגינה ובחשיבות שהעניק לה כחלק מעבודת ה'. הערכה זו לנגינה באה לידי ביטוי גם בהנחייתו ללמד את נכדיו, קלונימוס וישעיהו, את "תורת הנגינה" בגיל צעיר.³⁷

שלושת הנקודות שהראנו בדמותו של האדמו"ר מחנצ'ין: הקשר לארץ ישראל, מעלת העבודה בהתבודדות והיחס החיובי לנגינה, באו לידי ביטוי בהגותו ובמעשיו של האדמו"ר מפיאסצ'נה. הרצון לעליה לארץ מומש אמנם על ידי רבי ישעיהו אחיו, אך גם אצל האדמו"ר מפיאסצ'נה אנו מוצאים תמיכה בעליה ויישוב הארץ, קנייה של קרקע בארץ ישראל ואף ביטוי רצון מפורש לעלות לארץ, כפי שנפרט בהמשך הפרק. את מעלת עבודת ה' בהתבודדות ניתן לראות במספר מקומות בכתבי האדמו"ר,³⁸ ומסתבר שהוא עצמו נהג כך, כפי שעולה מבין השיטין בקונטרס 'צו וזרוז'.

בת אחרת של האדמו"ר מחנצ'ין היא אמם של האחים קלונימוס קלמן ושמעון הוברבנד, הראשון היה מנהל הישיבה של האדמו"ר והאחרון היה מההיסטוריונים של ארכיון עונג שבת.³⁹ האדמו"ר מחנצ'ין נפטר ב-1916 ("ח טבת תרע"ו).

³⁴ לעיל הערה 5, עמ' 14-16. דונש (שבתי דון יחיא), "עלייה ראשונה לארץ הקודש", בתוך: הצופה יום שישי 15 ביוני 1945, עמ' 4-5.

³⁵ ועלינו המלאכה לגמור, הקדמת יוסקה שפירא, ועדות הבן שמואל, עמ' 17.

הרב ישעיהו שפירא שמר על קשר עם סבו, אליו חזר כאשר הגיע חזרה לפולין במלחמת העולם הראשונה, ואליו שלח את רשמיו מפגישתו עם הרב קוק. ראה כתבתו של שבתי דון יחיא, "עלייה ראשונה לארץ הקודש" (הערה קודמת).

³⁶ בספר האדמו"ר החלוץ (לעיל הערה 5).

³⁷ לייב ביין, לדמותו (לעיל הערה 5), וכן מ"ש גשורי, 'הרב ישעיהו שפירא וניגוניו', הצופה יום ראשון 21 במאי 1950 עמ' 6 – וראה לקמן בתת הפרק הבא.

³⁸ כך, בחובת התלמידים בסוף פרק ד' מביא משל על אדם עני ירא ה' (כפי שביאר בהקדמה לספר, מטרת המשל היא גם ללמד דרכי התנהגות ועבודת ה'), ש"יש אשר תתעורר נפשו ותתלהב מאד להתפלל ולהשתפך ל-ה' באין מפריע ומבלבל, ויצא מביתו הצר ומדירתו בת חדר אחד אל היער, אשר לא רחוק ממנו...". דברים דומים מופיעים בקונטרס צו וזרוז (אודות הקונטרס ראה לקמן בחלק ב') אות "ח, שם כותב האדמו"ר (על פי הנוסח בכתב היד מארכיון רינגלבלום): "עשה זאת איפה, עזוב על שעה על שתים את העולם ושאוונה... והתבודד יחידי. ואם אפשר לך לך היערה...", וכן באות ד', שם כעצה מעשית כותב "הסתר א"ע [את עצמך] בחדר מיוחד אם אפשר לך, ואם לאו הסב פניך אל הקיר, וצויר במחשבתך שאתה עומד לפני כסא כבודו ית', ושופך לפניו את לבך בשיח ותפילה כפי שעולה על לבך בכל לשון שאתה שומע".

³⁹ בתו השניה של האדמו"ר מחנצ'ין התחתנה עם רבי שמשון יוסף הוברבנד ממשפחת בנקאים בחנצ'ין, ועברה עמו לורשה. בנם הגדול, רבי קלמן קלמיש הוברבנד, היה מנהל ישיבת דעת משה של האדמו"ר מפיאסצ'נה (אוונזער עקספרעס, יום ראשון, מרץ 01, 1936, עמ' 10), עוד על אודותיו ראה לקמן על ישיבת דעת משה. הבן השני, רבי שמעון הוברבנד, נתחנך אצל האדמו"ר מחנצ'ין והיה חתנו של רבי יעקב גלאזר, דיין העיר פיוטרקוב, שם פעל עד למלחמת העולם השנייה

3. הרבנית חנה ברכה שפירא - אמו של האדמו"ר

כאמור, הרבנית חנה ברכה שפירא, אמו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, היא בתו של האדמו"ר מחנצ'ין. על פי סיפורי החסידים, הייתה הרבנית תלמידת חכמים ואדוקה במצוות, עד כדי כך שקיבלה "קוויטלאך" מהחסידים והייתה לבושה בארבע כנפות.⁴⁰ הרבנית נחשבה אישה משכילה ויודעת ספר, והשתתפה בסעודות חשובות יחד עם החסידים.⁴¹ במכתב שצורף להזמנה לחתונת בתו של האדמו"ר, נכדתה, כתבה ליהושע ואסתר הוברלבנד שמברכת אותם במזל ומספרת ש"אנו נוסעים תיכף לקלץ ליארצייט".⁴² ככל הנראה, כוונתה ליום השנה של אביה, האדמו"ר מחנצ'ין (המרוחקת 12 קילומטר מקלייצה).⁴³

הרבנית חנה ברכה נפטרה ב-2 בחשוון ת"ש (20 באוקטובר 1939), בתחילת השואה. אולם, בניגוד לטעות נפוצה, לא נרצחה על ידי הנאצים אלא מתה מוות טבעי.⁴⁴ מצבתה הונחה בסמוך למצבת אשתו של האדמו"ר.

והיה נחשב למודרני יחסית, קרא ספרי היסטוריה ומחקר והיה מעורב פוליטית בפיוטרקוב, בין השאר כנציגם של חסידים אלכסנדר. לאחר שאשתו ואביה נרצחו בתחילת המלחמה, עבר לוורשה והצטרף למוסד 'העזרה הסוציאליה היהודית' ולאחר מכן לארכיון עונג שבת, שם היה פעיל מרכזי ומוערך. ר' קלמן שרד את השואה (ראה אליאב, אני מאמין, 1978), ואילו ר' שמעון נלקח באוגוסט 1942 ממפעל המברשות בגטו וורשה, שם מצא מקלט מהאקציה הגדולה, ונשלח יחד עם אשתו השניה לטרבלינקה. סקירות מפורטות על האחים, בעיקר שמעון, ניתן לראות במאמרו של יוסף קרמיש (קרמיש יוסף, מספד ב"עונג שבת" בגטו וארשה – על קברו הבלתי נודע של היסטוריון צעיר הרב שמעון הוברבאנד, משואה-קובץ שנתי לתודעת השואה והגבורה "ג", תל אביב 1985, עמ' 219-224), באלה אזכרה חלק ז' (פרידנזון יוסף, אלה אזכרה חלק ז', ניו יורק תשל"ב, עמ' 286), בכערער בערבה שנכתב על ידי תלמידו יהושע אייבשיץ, (כערער בערבה, עמ' 104-100) אותו גם זכיתי לפגוש ולשמוע על דמותו הייחודית של רבו (ראיון עם יהושע אייבשיץ, חשוון התשע"ט), בפיוטרקוב טריבונלסקי (מלץ יעקב ונפתלי לאו, פיוטרקוב – ספר זיכרון פיוטרקוב טריבונלסקי והסביבה, תל אביב 1965 עמ' 287-290) בספר שהוציאו מכתביו של הוברבנד עצמו, קידוש השם (קידוש השם, תל אביב 1969), ובקצרה באופן עדכני במאמרו של ורשנר נעם, ביקורות פנים-אורתודוקסיות לפועלם של חברות הלימוד הגוראיות בפולין שתחת הכיבוש הנאצי (1944-1939), עבודה בהנחיית פרופסור חוי דרייפוס (טרם פורסם).

⁴⁰ אנציקלופדיה לחסידות עמ' תרכ"ז. אינני יודע מה מקור סיפור זה, אך הוא מראה את ההתייחסות לרבנית כדמות בעלת הילת קדושה וייחודית.

⁴¹ כך מספר נתנאל רדזינר, חסיד האדמו"ר, על ראש השנה אצלו: "כל הקהל היה מוכרח לאכול אצל הרבי. כל הבחורי ישיבה אכלו במקום אחר ובאולם אחר כל המבוגרים וכל המכובדים ישבו בסלון עם האמא של הרבי. ושמה אכלו את סעודת החג" (שיח תלמידים, לעיל הערה 5).

⁴² על פי תרגומו של רייזר, דרשות משנות הזעם (לעיל הערה 6) עמ' 334.

יהושע ואסתר הם אחיינים של האדמו"ר מפיאסצ'נה, ששודכו על ידם. אסתר היא בתו של הרב ישעיהו שפירא. אודותם ראה אצל רייזר שם עמ' 20, ובמכתב ששלח לגיסו ובו הצעה לשידוך, שם עמ' 322-325.

⁴³ כאמור לקמן, הבת, רעכל יהודית, התחתנה ביום שלישי, כ"ב שבט התרצ"ז בוורשה (כך על פי עותק ההזמנה, הנמצא בזכרון קודש וכן ראיתי בארכיון משפחת רוזנברג, ברעננה). העובדה שאביה של הרבנית חנה ברכה נפטר ב"ח טבת, מעט יותר מחודש לפני החתונה, מעלה את הסבירות שהמכתב מתייחס ליארצייט זה.

⁴⁴ ראה אצל רייזר (לעיל הערה 6) עמ' 22. יתכן ומקור הטעות הוא, מלבד תאריך הפטירה, גם השערה אודות השפעות נפשיות-פנימיות שנגרמו עקב פטירת הנכד שלה, אשתו ואחות כלתה, כפי שמשער מנשה אונגר (אונגר, אדמו"רים שנספו בשואה, ירושלים תשכ"ט, עמ' 247-257), ש"משמעוה אמו הזקנה, בת השמונים של האדמו"ר, אלמנתו של

בצוואה שכתב עליה האדמו"ר, והוטמנה עם כתביו בארכיון רינגלבלום, כתב האדמו"ר עליה:

"כבוד קדושת אמי מורתי הרבנית והצדיקת אשת חיל שלשלת היוחסין מרת חנה ברכה זצ"ל בת הרב הצדיק והקדוש מוה"ר ר' חיים שמואל הלוי זצוקלל"ה מחענטשין. אשר עבדה את ד' בכל יכולתה בלב ובנפש ומתוך יגיעה רבה גדלה את בניה לתורה, עלתה נשמתה הק' בטהרה אור ליום ועש"ק ז' לחודש מרחשון ת"ש לפ"ק"

מענין ששני תיאורים היו חשובים לו לכתוב: היותה עובדת ה' בכל לב ונפש, והיותה מגדלת את בניה לתורה מתוך יגיעה רבה. מלבד ההנחה שאלו שתי תכונות שאפיינו, בעיני האדמו"ר, את אמו, ניתן לטעון שבדברים אלו האדמו"ר מציב את הדמות האידיאלית של האם היהודית.⁴⁵ עוד על תפיסתו של האדמו"ר את תפקיד האישה והאם בישראל, ראה לקמן בחלק השלישי, בדברים על השפעות פטירת אשתו.

4. רבי ירחמיאל משה מקוז'ניץ – חמיו של האדמו"ר

רבי ירחמיאל משה הופשטיין (1860-1909) מקוז'ניץ (Kozienice) היה בנה של הרבנית שרה דבורה, בתו הגדולה של רבי אלימלך שפירא מגרודז'יסק מאשתו הראשונה, וממילא אחיינו למחצה של האדמו"ר מפיאסצ'נה, שהיה קטן ממנו. אביו של רבי ירחמיאל משה, הרב אלעזר מקוז'ניץ, נפטר

האדמו"ר הזקן מגרודז'יסק חנה ברכה שפירא, על מות נכדה, רעייתו, והאורחת מארץ ישראל, נפגע מצב בריאותה וכעבור כמה שבועות, בז' חשון נפטרה".

⁴⁵ על תפקיד האם היהודיה בגידול בניה ובשמירה על המצב הרוחני בבית, ראה בדרשת שבת תשובה השניה של האדמו"ר מפיאסצ'נה (דרך המלך, מהדורת תשע"א עמ' תרכ"א-ד):

"בית יהודי פירושו שהאב יתנג כיהודי בכל דבר, שהאם תתנהג בכל כהתנהגות בת יהודית, שתהא לובשת לבוש צנוע... הורים יקרים התנהגו על פי התורה תחסכו הרבה צרות מעצמכם ומכל כלל ישראל כלו וכן מילדיכם היקרים מפז..."

כה רב היה בטחוננו של ה' יתברך נשי ישראל, שאם הן תקבלנה את התורה כי אז גם בעליהן, בניהן ובנותיהן ישמרו את התורה וכל הבית יהיה בית יהודי. אתן, נשים יהודיות, נקראות בית ישראל. ידוע תדעו כי לא די שאתן עצמכן הן יהודיות ומתנהגות כיהודיות, אלא שכל האחריות של הבית מוטלת עליכן...

תפקידה הראשון של האשה הוא להשגיח על המאכלים שכל הבית אוכלים שיהיו כשרים...

כיצד נוהגות הנשים היהודיות לגבי שאר המצוות שנצטוו עליהן? מעודי לא דיברתי על ענינים כאלה בפרהסיא, כי אלה הם דברים שיש לדבר עליהם בצינועה. יש פעמים הרבה, שהאדם יכול להצניע את כאבו... אני אינני יכול להכיל עוד את כאבי, לבי וחיי כאילו ננעצה בהם סכין, מחמת הדברים שמתרחשים. יש נשים העוברות על הדת, על ידי שאינן נזהרות בטהרת בנות ישראל. לא מספיק לדבר על זה, אלא שיש לגזור תענית...אמת היא שאותן נשים הבאות לכאן [לדרשת שבת תשובה – א.י.ב.] אינן חשודות על כך, ואיני חושד ח"ו אף באחת מהן. אך מה תגדנה על בנותיכן וכלותיכן? איך חינכתן אותן?"

בגיל צעיר, ולאחר שאמו התחתנה עם רבי אשר פרלוב מסטולין (רבי אשר מסטולין השני, 1827-1873),⁴⁶ "נפשו היתה קשורה בנפשו".⁴⁷

רבי ירחמיאל משה הוזמן על ידי האדמו"ר מפיאסצ'נה, חתנו לעתיד, לבר המצווה אחיו ישעיהו שפירא שהייתה בקרמילוב.⁴⁸ החסידים מספרים שכאשר הגיע רבי ירחמיאל משה לחתונתו של רבי ישעיהו, באו כל הצדיקים שבחתונה לקבל את פניו.⁴⁹

על פי יומניה של בתו, חוה שפירא (לשעבר הופשטיין), וספרה האוטוביוגרפי של בתו מלכה שפירא (לשעבר הופשטיין), מדין לרחמים,⁵⁰ התאפיינה משפחת הופשטיין וחצר קוז'ניץ בחיבה יתירה לארץ ישראל.⁵¹ חיבה זו באה לידי ביטוי בארגון 'עבודת ישראל' (כשם ספרו של המגיד מקוז'ניץ, האדמו"ר הקודם), קבוצה שהובלה על ידי רבי ישראל אלעזר הופשטיין, מבניו של האדמו"ר מקוז'ניץ, עלתה לארץ והייתה ממקימי כפר חסידים.⁵² מלכה שפירא אף מאריכה לתאר את פתילות השמן שהיה

⁴⁶ אודות רבי אשר מסטולין השני, ראה אצל בנימין בראון, כספינה מיטלטלת - חסידות קרלין בין עליות למשברים, ירושלים 2018, עמ' 83-81.

⁴⁷ מלכה שפירא, מדין לרחמים (לעיל הערה 5) עמ' 76. אודות ייחוסו של רבי ירחמיאל משה מקוז'ניץ ראה במספר מקומות, לדוגמה: היינט, 1 בספטמבר 1909, דער קאזעניצער רבי ז"ל. שפירא אהרן, ימי זכרון לתולדות גדולי החסידות, כך ב', בני ברק תשס"ד, עמ' מ"ט.

⁴⁸ המכתב נדפס, כולל צילום כתב היד, בזכרון קודש לבעל האש קודש, (לעיל הערה 5), נספחים עמ' 24-22. מקורו בקובץ בית אהרן וישראל יא שנה ב' ה', גנוזות, עמ' י"ז-י"ח, ובעמ' י"ט שם מופיע צילום של המכתב. (בספר זכרון קודש מכונה המקור 'קובץ בית אהרן קרלין').

⁴⁹ ברומברג אברם יצחק בן נתן, מגדולי התורה והחסידות י"ח [קוז'ניץ], ירושלים תשכ"א עמ' ק"ד. אינני יודע להעריך את מהימנות העדות, אך ניתן ללמוד ממנה על היחס של החסידים לאדמו"ר מקוז'ניץ ועל תפיסתם את מעמדו בעיני בני דורו.

⁵⁰ הספר "מדין לרחמים" נכתב בצורה סיפורית מנקודת מבטה של בת ציון, הלא היא מלכה שפירא, שהשם בת ציון הוסף לה בעקבות מחלת האסכרה בה חלתה בילדותה (מדין לרחמים, לעיל הערה 5, עמ' 36). ברור שחלק ממנו לא נכתב בכונה לתאר בצורה מדויקת את ההיסטוריה המתוארת. עם זאת, הפרטים ההיסטוריים המוזכרים בספר מתאימים לידוע לנו על אודות משפחה, ובוודאי שיש מקום ללמוד מהספר על האווירה והחיים בחצר קוז'ניץ. כפי שכתבה בתיה ברומברג במאמרה על ספריה של שפירא (ברומברג בתיה, הרבנית הסופרת מלכה שפירא ע"ה, שנה בשנה תשל"ג, עמ' 402-339), סיפוריה "הם ברובם אוטוביוגרפיים".

בעלה של מלכה שפירא הוא רבי אברהם אלימלך, האדמו"ר מגרודז'יסק ירושלים, וראו גם בראיון איתה (הצופה, יום שישי 26 באוקטובר 1956).

⁵¹ אחדים מרשימותי הרבות, ארכיון כפר חסידים, תיק משפחת שפירא - שם כותבת חוה: "והם ספגו ושאו הרבה אהבה לישראל ולא"י בבית זה. הרב ר' י' [ישעיהו] ז"ל היה עד למעמד שאבינו ז"ל פנה לבניו לפני שעלה למרום במילים דלקמן: בנים יקרים! לו שמעתם לי וקניתם מושבה בא"י". בראיון מוקלט שנתנה ב-21 לדצמבר 1976 חוה שפירא לארכיון כפר חסידים (בארכיון משמ"ר כפר חסידים, תיק משפחת שפירא, קובץ 804 עמ' 5), סיפרה ש"הוריני נטעו בליבנו אהבה עזה לארץ".

⁵² אודות עבודת ישראל ראו במספר מקומות, בין השאר בארכיון כפר חסידים וכפר עטא (קרית אתא). יש לציין שבת נוספת של האדמו"ר מקוז'ניץ, חנה גולדה הופשטיין, עלתה גם היא לארץ. חנה גולדה ביקרה בפולין לקראת מלחמת העולם השנייה, ונהרגה יחד עם גיטל, אשת רבי אלימלך שפירא (בנו של האדמו"ר מפיאסצ'נה), בהפצצות על ורשה ב-26 בספטמבר 1939. אודות חנה גולדה הופשטיין ראה אצל רייזר, מבוא לדרשות משנות הזעם (לעיל הערה 6) עמ' 22, הערה 44-45, וכן בספר "הארי במסתרים" (על אחיה, רבי אהרן יחיאל הופשטיין), לונדון תשל"ט, עמ' ק"ד, שם נאמר

מביא האדמו"ר מארץ ישראל (עמ' 20), את הכסף שהיה שולח לארץ ישראל גם כאשר היתה קופת החצר ריקה (עמ' 16), את פירות ארץ ישראל שהיו מביאים לט"ו בשבט (עמ' 68) ועוד. לדבריה, "נקודת ארץ ישראל" הייתה הנקודה "שסביבה מסתובבים כל העניינים כאן, בחצרות הקודש של הצדיק האדמו"ר רבי ירחמיאל משה'לה".⁵³ ואכן, על פי תיאורים שונים ניתן לומר שלבית קוז'ניץ "היתה להם אהבה גדולה לארץ ישראל", וגם על מצבתו נכתב "החזיק ישיבת א"י צבי חמדתינו".⁵⁴

מספרה של מלכה שפירא, "מדין לרחמים", ניתן גם ללמוד שרבי ירחמיאל משה היה בעל ידע כללי נרחב, כגון בערבית של ימי הביניים (מדין לרחמים עמ' 13), היה ידוע בחיבתו לשעונים (שם עמ' 18-19)⁵⁵ ובנגינתו בכינור (שם עמ' 29-30, 50-51). בנוסף, היה נוהג לסגף את עצמו למרות מחאות משפחתו ובריאותו הרופפת (שם עמ' 28, 82).

בשנת 1909, י"ג אלול תרס"ט, נפטר רבי ירחמיאל משה, והשפעתו של האדמו"ר מפיאסצ'נה ניכרה מאוד. הוא הגיע ליארצייט בקוז'ניץ, מצטט אותו רבות בספריו, ועל שמו קרא האדמו"ר מפיאסצ'נה לשיבתו הגדולה ישיבת "דעת משה".⁵⁶

שהתחנתה עם רבי אברהם יהושע השיל ממקורב (אך כפי שמעיר רייזר שם, במצבתה לא מופיע בן זוג או שם משפחתו, ובדף העד שמילאה עליה אחותה, מלכה שפירא, בשבט תשי"ח, נאמר שהייתה גרושה ולא צוינו ילדים). וראה נספח 1, עץ משפחה.

⁵³ עמ' 61. כמובן, יש לזכור שמלכה שפירא וחווה שפירא עלו בסופו של דבר לארץ, כך שסביר שיש להן נטייה לצבוע את חצר אביהם בצבעים ארץ ישראלים מובהקים.

⁵⁴ הציטוט על בית קוז'ניץ מתוך דבריו של שמואל שפירא, בנו של הרב ישעיהו שפירא (בתוך: מיכל קרן ואסתר זחיבי, השתלמות מורים תש"ס, ארכיון כפר עטא תיק 413 - שפירא ישעיהו). בראיון שם, ובספר ועלינו המלאכה לגמור (לעיל הערה 5), מופיעים מספר סיפורים משפחתיים על עלייתו של הרב ישעיהו לארץ. בין השאר, הסיפורים לפיהם מכר את גביעי הכסף שקיבל לחתונה בשביל לממן את עלייתו לארץ, ואת התחמקותו מסביו כדי שלא יצטרך לעמוד מולו בטרם הנסיעה. על המצבה, ראה לקמן הערה 56.

⁵⁵ גם האדמו"ר מפיאסצ'נה השתמש בשעונים כמשל במקרים מסוימים.

⁵⁶ על פי הנכתב על המצבה, יום פטירתו של רבי ירחמיאל משה הוא י"ג אלול התרס"ט (תודתי נתונה ליואל רובין שהראה לי את צילום המצבה).

על הגעתו של האדמו"ר מפיאסצ'נה ליארצייט בקוז'ניץ, ראה עפשטיין יעקב, קאזשעניצער בית מדרשניקעס, בתוך: ספר זכרון לקהילת קוז'ניץ, תל אביב 1969, עמ' 134:

"י"ב אלול, דער טאג פון רבי ירחמיאל משהלעס יארצייט, האט קאזשעניץ אויסגעזען אנדערש, ווי אלעמאל. ס'פלעגן קומען חסידים פון ווארשע, לובלין, ראדאם און אנדערע שטעטלעך. דער פיאסעטשנער רבי פלעגט קומען ספעציעל צו דער יארצייט און ער פלעגט שוין פארבלייבן איבער שבת. דער פיאסעטשנער רבי פלעגט איינשטיין ביי מיין זיידן אדער ביי אונדז. אז דער רבי האט געפירט דעם טיש, פלעגן קומען אלע פיאסעטשנער חסידים, ווי אויך די חשובע בעלי בתים, ווי ר' בן ציון מורה הוראה, אלימלך פנחסעס"

אינני יודע מדוע כתב י"ב אלול, אולי נוצר בלבול מסוים, ואולי משום שבאותה שנה (1933) היה זה יום ראשון בשבוע, וחיברו בין השבת לבין היארצייט.

לגבי קריאת הישיבה בשם "דעת משה", יש מקום למחשבה לפיה קרא לישיבה כך גם בעידודה של חמותו, הרבנית ציפורה ברכה גיטל הופשטיין, שסייעה בהובלת הישיבה, כפי שנראה לקמן.

סיכום

בפרק זה עמדנו על ארבע דמויות משמעותיות בגידולו של האדמו"ר מפיאסצ'נה: אביו, אמו, סבו וחסו. אביו היה נוכח-נפקד בחייו, בעוד שאמו נשארה עמו עד תחילת מלחמת העולם הראשונה. סבו, אבי אמו, היה מעורב בצורה משמעותית בגידולו, וכך גם חסו. נקל לראות שדמויות אלו השפיעו על עולמו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, וניתן למצוא נקודות דמיון ביניהם לבינו.

ההרחבה על דמויות אלו מעניקה לנו אפשרות למצוא הדים שלהם בהגותו ובפועלו של האדמו"ר מפיאסצ'נה. כך, ההשקפה של האדמו"ר, שראתה בחיוב את העליה לארץ ישראל ואף תמכה בה באופן פעיל, מתקשרת למה שהתרחש בבית חנצ'ין ובבית קוז'ניץ. גם השקפתו של מקומה של האישה בעולם היהודי, מתקשרים לרקע הביוגרפי ולדומיננטיות של אמו, וכפי שנראה גם של אשתו, בעולמו. גם נקודות מתוך עולמו הרוחני, כגון מעלת העבודה בהתבודדות, ענייני תפילה ועבודת ה' במחשבה ובמעשה, יכולים לנבוע ממה שהכיר ולמד מהדמויות הנ"ל. בצורה ספציפית יותר, הערך של סעודה שלישית, הבולט אצל האדמו"ר מפיאסצ'נה, מוצא את מקורו אצל אביו, רבי אלימלך, והמעורבות של האדמו"ר ואחיו בעולם הנגינה, מתאימים למה שהתרחש בחנצ'ין, וכן בקוז'ניץ (כפי שנראה בפרק הבא).

במקביל, סקירת היחס לדמויות אלו מפי אנשים ממשפחתו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, מפי מקורבים אליו או מפי עצמו, מלמדת אותנו גם על איך שהם ראו את היחס בין האדמו"ר מפיאסצ'נה לבין דמויות אלו. דהיינו, אביו, אמו, סבו וחסו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, היו דומיננטיים בצורה שבה הוא תפס את עצמו, ובדרך שבה החסידים ראו אותו.

על השאלה היכן ועל ידי מי גדל בכל שלב בחייו, נעמוד בפרק הבא.

ב. ילדותו של האדמו"ר מפיאסצ'נה

1. מלידה עד פטירת אביו

תאריך לידתו של רבי קלונימוס קלמן (קלמיש) שפירא הוא, על פי תעודת הלידה, ב-13 ביולי 1889, י"ד בתמוז התרמ"ט, אם כי המסורת החסידית היא שנולד ב-30 באפריל, י"ט אייר, באותה השנה.⁵⁷

⁵⁷ התאריך שנכתב הוא על בסיס תעודת הלידה המקורית שמצאו פרופסור דניאל רייזר ומתן שפי בארכיון גרוז'יסק AP -73/280/0/93 – הארכיונים הלאומיים בפולין, ארכיון מספר 73 [גרוז'יסק], אוסף 280 [Akta stanu cywilnego]. תודתי נתונה למתן שפי, העובד בארכיון היהודי בוורשה, על ההפנייה המדויקת, ופורסמה בעולם קטן, גיליון 605, י"ג בתמוז התשע"ז. אולם, תאריך הלידה המקובל במחקר עד אז היה י"ט באייר התרמ"ט (כך אצל מנשה אונגר, אדמו"רים שנספו בשואה, ירושלים תשכ"ב עמ' 247, אצל רון וקס (לעיל הערה 6) עמ' 21, ועוד, ומקורו ככל הנראה במסורת החסידים: "נולד רבינו האדמו"ר.... ביום י"ט אייר שנת תרמ"ט. וסימן נתנו חסידים לדבר: יום שנולד היה במידת "יסוד שבהוד" ויום שנכנס לבריתו של אברהם אבינו ע"ה – יסוד שביסוד". את 49 הימים בין פסח לשבועות מונים במסגרת מצוות 'ספירת העומר', ובקבלה ובעקבותיה בחסידות ניתן לכל יום 'ספירה משלו' המהווה קומבינציה של מספר היום ומספר השבוע, ונחשבת כמייצגת את מהותו של אותו היום. כיוון שמידת 'סוד' היא מידת הצדיק, קשה להפריז בסימבוליות של תאריך לידה זה.

מעדויות החסידים עולה שבקטנותם היו קלונימוס וישעיהו חולים במחלה קשה. על פי המתואר, רבי אלימלך שפירא לא קיבל חסידים עד שנרפאו.⁵⁸ מלבד עובדה זו, ישנם, כדרכם של חצרות חסידים, סיפורים אודות גדלותו הרוחנית של רבי קלונימוס גם בילדותו, עדויות שמכלל הגיוגרפיה לא יצאו – אך, כאמור, יש בהם כדי ללמד על הדרך בה תפסו החסידים את האדמו"ר מפיאסצ'נה, כמי שנועד מגיל צעיר לגדולות.⁵⁹

בשנת תרנ"ב נפטר רבי אלימלך, והותיר אחריו את האחים יתומים. כיוון שרבי אלימלך נפטר כאשר היה קלונימוס הקטן רק בן שלוש, הגביל הדבר כמובן את השפעתו הישירה של רבי אלימלך על רבי קלונימוס. אולם, נראה שבכל זאת הושפע האדמו"ר מפיאסצ'נה רבות מדמותו של אביו. מקור משמעותי לכך נמצא בקונטרס צו וזרוז, בו כותב רבי קלונימוס על מחלתו של בנו, ותוך כדי כך מציין כמה ילדותו הייתה קשה, בעקבות אובדן אביו.⁶⁰ למרות תיאור האמונה והביטחון בדברים, ברור מדברי רבי קלונימוס שפטירת אביו היוותה טראומה רצינית שהשפיע גם על המשך חייו. רבי קלונימוס מתייחס לפטירת אביו כפעולה של "אויב", והיא מוגדרת כ"שבירת כחי ורוח". האדמו"ר

עד כה לא מצאתי מקור מתקופת חייו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, שיכול להוות ראיה לתאריך הלידה המקובל אצל החסידים. אמנם בספר ישועות אלעזר (עמ' שפ"ו, תודתי נתונה לידידי ר' שלום (מתן) שלום שהפנה אותי למקור זה), במסגרת סיפורו של רבי אלעזר בין על ילדותו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, מופיע בסוגריים הציטוט הבא – "שנולד י"ט אייר תרמ"ט". אולם, כלל לא ברור שמדובר בהערה של בין ולא של עורך הספר, ובכל מקרה סביר שמתבסס על הידוע המצוי גם אצל אחרים.

אף על פי כן, לאור העובדה שהאדמו"ר מפיאסצ'נה נולד לאדמו"ר מפורסם, ועצם לידתו הייתה אירוע בעל חשיבות, קשה להניח שתאריך לידתו לא היה ידוע, דבר הנותן תוקף מסוים למסורת החסידית. זאת, גם בלי להכנס לשאלת מהימנות תעודות הלידה כמקור היסטורי מדויק, בפרט בפולין שלפני מלחמת העולם הראשונה. בכל אופן, נדמה שהמסורת החסידית משקפת, לכל הפחות, את הדרך שבה התייחסו אל האדמו"ר מפיאסצ'נה, כמי שברית המילה שלו נערכה ב"יסוד שביסוד", מידת הצדיק.

⁵⁸ בין לייב, מגרודז'סק עד כפר פינס (לעיל הערה 5).

מעניין לציון סיפור נוסף שמביא בין (שם). לפי המתואר, במהלך מחלתם "מכרה" אמם של האחים אותם לאחת המשרתות. לפי בין, בסעודה שעשה בין ביום הזיכרון לאמו של הרב ישעיהו, סיפר אדם שהוא אחיו של רבי ישעיהו. לפליאתם של הנוכחים, הסביר שאמו "קנתה" אותו ואת אחיו מהרבנית מגרודז'סק כאשר היו חולים. בין מספר כי גם לאדמו"ר מפיאסצ'נה הדבר קרה, בראש השנה כאשר הגיעו רבנים רבים לביתו, הגיע יהודי, בנה של אותה המשרתת, שאמר שהוא "אחיר". על כך הגיב האדמו"ר מפיאסצ'נה ואמר לקהל: "אמי 'מכרה' אותי לאמו. אבל אנו אחים גם בלעדי זה". כמובן, שסיפור זה מדגיש את היות האדמו"ר מפיאסצ'נה קשור להמון העם ואי התנשאותו עליהם. התוספת "אבל אנו אחים גם בלעדי זה" מוזכרת רק אצל האדמו"ר מפיאסצ'נה, ייתכן משום שלאור מעמדו היה צורך להדגיש זאת, בניגוד לאחיו שלא נשא בתפקידי הנהגה רוחנית או דתית רשמיים.

⁵⁹ ראו את עיקרם אצל סורסקי (לעיל, הערה 5).

⁶⁰ כך כותב (צו וזרוז ל"ה, ב', עמ' שע"א בנדפס. התוספות בסוגריים המרובעות שלי):

"רבש"ע [רבנו של עולם] רחום וחנון. מילדותי, ועד עתה מלא יסורים הנני. עוד ילד רק הייתי ואובי [ואובי], דאגותי, וצרותי, כבר שברו את כחי ורוחי. פעוט עוד הייתי כשנתיתמתי, את אבי הצדיק כמעט שלא הכרתי, לא זכיתי שאבי איש אלקים הקדוש יגדלני. רבש"ע [רבנו של עולם] בכל זאת אין לי שום טענות ותרעומות עליך ח"ו [חס ושלום], צדיק אתה בכל מעשיך ולולי ימין חסדך בכל מצוקותי, כי אז אבדתי בעניי...".

בקטע זה נעמיק עוד גם במסגרת העיסוק בקונטרס צו וזרוז, בהשוואה לקטע אוטוביוגרפי אחר, ובתחילת החלק השלישי של העבודה.

מפיאסצ'נה מדגיש את הכאב בהתייתמות בגיל צעיר, כך שלא זכה להכיר את אביו ולא זכה שאביו יגדל אותו. דברים אלו מדגישים את המשמעות הרבה שייחס לדמותו של אביו.

נראה שדווקא אובדנו של אביו היווה עבורו זרז ורצון לעמוד על אופיו ודרכו של אביו, ולנסות ללמוד מדרכיו ולהדמות לו. אופייני הדבר, שהחסידיים סיפרו סיפורי מופתים על הקשר המיוחד של רבי קלונימוס לאביו, כגון הסיפור על הקדיש.⁶¹ על השפעת אביו על חייו, פועלו והגותו של האדמו"ר, ראו לקמן בחלק השלישי.

על פי עדויות רבות, לאחר פטירת רבי אלימלך 'התפלגה' החצר, כך שחסידיים רבים עברו לחצרות שונים. לייב ביין ניסה לאפיין את קבוצות החסידיים שהתפלגו בדרך הבאה: "החסידיים הלומדים" עברו לרבי יחיאל מאיר הלוי הולשטק מאוסטרובצה (1851-1928),⁶² "החסידיים" נסעו לנכדו מבת, רבי ירחמיאל משה מקוזניץ, וחלק נשארו אצל נכדו, רבי ישראל מגרודז'סק (1874-1942).⁶³ ביין מוסיף ש"חלק הגוף" מהחסידיים "חיכו לר' קלמישל עד שיתבגר כליל ויוכל לנהל עדת חסידיים הגדולה" (שם), ו"כשגדלו הנערים חזרו החסידיים ליסוע לילדים ולמסור להם קוויטלעך".⁶⁴ ניתן להסיק מטענתו שבעיני חסידיו, נחשב האדמו"ר מפיאסצ'נה לממשיך דרכו הישיר של אביו, רבי אלימלך, למרות שלא היה ביניהם 'רצף הנהגתי'.⁶⁵

2. היכן גדל וממי התחנך רבי קלונימוס

מקורות שונים עסקו בתקופת ילדותם של רבי קלונימוס ואחיו הרב ישעיהו, לאחר פטירת אביהם. אולם, ישנה עמימות ולעיתים אף סתירה לגבי המקום שבו גדלו השניים במהלך אותם השנים. ניתן להצביע על שלושה מקומות מרכזיים: השארות בגרודז'סק, מעבר לבית אבי אמם בחנצ'ין או שהות בבית האדמו"ר מקוז'ניץ, מחותנו לעתיד. כמובן, יתכן והיה שילוב כלשהו של שלושת האפשרויות הקודמות.

⁶¹ מיומנו של עיתונאי חסיד (לעיל הערה 5), עמ' 29. וכן סורסקי שם.

⁶² Ostrowiec Świętokrzyski, עיירה ששכנה בין לובלין לקיילצה. הרב ש"י זווין, "האדמו"ר מאוסטרובצה ז"ל", הצופה יום שלישי ה-22 בפברואר 1938, עמ' 3. י.י. בוימינגר, ר' מאיר יחיאל ז"ל מאוסטרובצ'ה, הצופה יום שישי 2 במרץ 1945, עמ' 4.

אודות האדמו"ר מאוסטרובצה ראה פרנקל איסר, 'האדמו"ר מאוסטרובצה רבי יחיאל מאיר הלוי זצ"ל', שערים יום ראשון ה-16 במרץ 1952 עמ' 3: "עם פטירתו של רבי אלימלך מגרודז'סק נטפלו אליו החסידיים וביקשו לעטרו בעטרת אדמו"ר. הם נקשרו אליו בעבותות אהבה ולמדו מדרכיו ומשיטת חסידות מיוחדת במינה, המגלה יחס של הערצה ויראה כלפי לומד התורה". עוד אודות האדמו"ר מאוסטרובצה ראה בספרו של פרנקל (הרב איסר פרנקל, רבי מאיר יחיאל מאוסטרובצה – ביוגרפיה, ירושלים 1953).

⁶³ מיומנו של עיתונאי חסיד (לעיל הערה 5) עמ' 29.

⁶⁴ מגרודז'סק ועד כפר פינס (לעיל הערה 5). קשה להעריך עד כמה הערה זו מאפיינת חסידיים רבים, אך היא, לכל הפחות, מהווה עדות אישית על משפחתו של ביין.

⁶⁵ על חשיבות השושלת בעולם הנהגה החסידי נכתב במקומות רבים. ראה לדוגמה בספרו של גדי שגיב על בית צ'רנוביל (לעיל הערה 6) עמ' 41-42, עמ' 416-417 ועוד.

על פי תיאורו של לייב ביין במספר מקומות, מסתבר שהאחים, לפחות בשנות ילדותם הראשונות, שהו דרך קבע בגרודז'סק. כך, ב"מיומנו של עיתונאי חסיד",⁶⁶ מספר בשם חסיד סוכטשוב סיפור הנחשב מופתי, וממנו עולה כי בשנה שבה אמר קדיש – כשהיה בן שלוש וחצי – היה רבי קלונימוס בגרודז'סק.⁶⁷ בהתאם לכך, במאמרו של ביין על נעוריו של הרב ישעיהו שפירא מוזכרת עדות אישית של ביין כילד, אז לקח אותו אביו בפורים במקום לאוסטרובצה, שם ישב האדמו"ר רבי יחיאל מאיר, לגרודז'סק, שם ישבו הילדים.⁶⁸ בנוסף כותב ביין, שכשהיו בני שבע החסידים היו מסתכלים עליהם לומדים בסוכה וכשגדלו הביאו להם קוויטלעך, שהיו מניחים על קבר אביהם.⁶⁹ מכאן עולה שגם לאחר גיל 7 עדיין התגוררו הילדים בגרודז'סק, מקום מנוחת אביהם.

בספר "מיומנו של עיתונאי חסיד", מציין לייב ביין שרבי קלונימוס הושפע בילדותו מהמחנכים ששכרו לו, ומסבו הרבי מחנצ'ין.⁷⁰ גם רבי ישראל קיהן, חסיד הרבי, מציין שהאדמו"ר מפיאסצ'נה למד רבות מסביו.⁷¹ בספר הזיכרון לרבי ישעיהו שפירא, אף מכונה האדמו"ר מחנצ'ין "סבו מחנכו".⁷² בכל אופן, מסתבר שלא גרו בחנצ'ין, אך שהו שם פעמים רבות.⁷³ וההשפעה של הסב, אבי אמם, על חינוכם, היה מכריע – הן בהתוויית דרך חינוכית והן בהקניית ערכים שונים, כדוגמת החיבה לארץ ישראל.⁷⁴

⁶⁶ לעיל הערה 5, עמ' 29.

⁶⁷ על פי התיאור, אותו שמע "מחסיד סוכטשוב שלמד בנעוריו בגרודז'סק", היה "הילד קלמישל" אומר קדיש במנין, ופעם אחת סירב לומר את הקדיש. לדברי קלונימוס הקטן, הסיבה לסירובו הייתה כי הוא רואה את אביו. סיפור זה הופיע גם בדבריו של סורסקי (לעיל הערה 5).

⁶⁸ מגרודז'סק עד כפר פינס (לעיל הערה 5). בתיאורו שם מספר שאביו היה נוסע תמיד לאוסטרובצה, אבל שנה אחת הגיע לגרודז'סק. מסורת הייתה בין החסידים של הבנקאים הנוודעים מוארשה (מרקוס לוי, שלמה יונגרמילך, מנדל סקאווראנק ואחרים) התעשרו מברכת הרבי אלימלך. על פי תיאורו, חסידים עשירים היו מגיעים לפורים לילדים. בין השאר, מתואר רבי חיים ברמאן מגור, שביקש מרבי אלימלך כסף ולא ילדים, עכשיו נתן להם את הכסף ואמר "הרי לכם כספי אביכם וברכו אותי בברכה להקים זרע של קיים", רבי חיים מאיר ברושינר, שהרבי אמר לו לסחור בברזל, ובעל מכרות הברזל העשירות ביותר בראדום, בניהם של ר' לוי גוטגלד מוארשה, "נסיכי היערות מפולין", ר' צבי זאגאיסקי מקילץ שנאמר לו על ידי רבי אלימלך לחפור בשטח האדמה שלו ומצא מיכרות סיד, ועוד עשרות ומאות חסידים.

⁶⁹ מגרודז'סק עד כפר פינס (לעיל הערה 5).

⁷⁰ לעיל הערה 5, עמ' 28.

⁷¹ "אביה של אימו רבי חיים שמואל הלוי הורוביץ שטרנפלד, שהיה האדמו"ר מחנצ'ין, למד עם הילד תורה וחסידות, אך את עיקר לימודו והנהגותיו הוא למד מרבי ירחמיאל משה הופשטיין, האדמו"ר מקוז'ניץ באותה העת" (ישראל קיהן, בספר החסיד האחרון (לעיל הערה 5), עמ' 47-48).

⁷² ועלינו המלאכה לגמור (לעיל הערה 5), עמ' 16-17.

⁷³ ראה גם לייב ביין, לדמותו (לעיל הערה 5) – "בשעת אחד מביקוריהם אצלו, אמר הרבי מחנטשין לנכדיו, כי יעבוד את הבורא ביתר שלימות אם ידעו לנגן". וכן ב"מגרודז'סק" שם כותב: "כל אימת שחזרו מחנטשין גבר רצונם לעלות לארץ ישראל".

⁷⁴ אמנם שבת דון יחיאל, במאמרו בהצופה על רבי ישעיהו שפירא (שורשים, לעיל הערה 5), כתב: "הצלילים הללו מצאו את תיקונם הממשי בבית אבי אמו, האדמו"ר מחנטשין, שעל ברכיו החתנך ומפיו עיצב את תפיסת חייו.. אך משהבשילה החלטה בלבו לעלות, התחזק על בכי האם והרעייה, לא נפרד אפילו מהסב מחנטשין, מורהו הנערץ". אין כאן המקום לעמוד על החילוק בין האדמו"ר מפיאסצ'נה לאחיו, רק לציין שהביטוי "על ברכיו התחנך" יתכן כמדבר על שנות העשרה

נימה אחרת עולה מ"רשימותיה של חוה לבית קוז'ניץ", המופיעים בארכיון בכפר חסידים ובקרית אתא. מכתביה נראה שאביה, רבי ירחמיאל משה מקוז'ניץ חם האדמו"ר, היה האפוטרופוס של הרב קלונימוס והרב ישעיהו בילדותם.⁷⁵ גם על פי רבי חיים קנר, שאביו היה חסיד של רבי ירחמיאל משה מקוז'ניץ בטרם היה חסיד פיאסצ'נה, רבי קלונימוס "גדל אצל האדמור מקוז'ניץ".⁷⁶ ר' ישראל קיהן, בספר החסיד האחרון, מציין ש"את עיקר לימודו והנהגותיו הוא למד מרבי ירחמיאל משה הופשטיין, האדמו"ר מקוז'ניץ באותה העת".⁷⁷

אם כן, בידינו שתי אפשרויות מרכזיות: האחת היא שהילדים גדלו בגרודז'יסק עם אמם, תוך ביקורים קבועים בחצר חנצ'ין ו/או בקוז'ניץ. השניה היא שבשלב מסוים פרס האדמו"ר מקוז'ניץ את חסותו של הילדים, והם גרו אצלו באופן קבוע.

המאוחרות, ובכל אופן הכותב – בניגוד ללייב ביינ – לא הכיר באופן בלתי אמצעי את הנפשות הפועלות בפולין. דברים מפורשים יותר כתב דון יחיא בספר "אדמו"ר חלוק" (שם עמ' 295) "מהשהתייתם מאביו התחנך יחד עם אחיו, ר' ישעיהו, בבית סבו, הרבי מחנטשין, ואחר כך בבית חותנו ר' ירחמיאל משה מקוז'ניץ", אך ההסתייגות אודות חוסר ההיכרות הישירה שלו עם האדמו"ר בעינה עומדת.

במהימנות נמוכה עוד יותר יש להתייחס לדברי הרב יחזקאל סלומון (סלומון הרב יחזקאל, האדמו"ר הגה"ק רבי קלונימוס קלמיש שפירא זצ"ל הי"ד מפיאסצנע בעל "חובת התלמידים" ועוד, עולם החסידות, חשוון/כסלו תשנ"ט, גליון 50), שכתב שרבי קלונימוס הצעיר שהה יחד עם אמו הרבנית בבית סבו הרב מחנצ'ין. גם בדברים אלו, כמובן, אין כדי לומר באופן חד משמעי שגדלו בבית חנטשין, ובכל אופן הרב סלומון לא הכיר באופן אישי את האדמו"ר, בניגוד לבין ואחרים.

⁷⁵ כך כותבת בדבריה (לעיל הערה 5): "באותו זמן בא לביקור בישראל כ' דודנו הר' י.ש. ז"ל אח הסבתא הר' שרה דבורה ז"ל. הוא היה גם אחיו של גיסנו האדמו"ר מפיאסצנע הר"ק קלמיש בעלה של אחותי חיהלע. רוב ימי נעוריו בלה בבית הורי בקוז'ניץ כי אבינו ז"ל היה האפוטרופוס של שני הבנים האלו שנוולדו לאבי הסבתא מאשתו השניה. והם ספגו ושאוהבו הרבה אהבה לישראל ולא"י בבית זה". לא ברור למי כוונתה בכותבה "רוב ימי נעוריו בלה בבית הורי בקוז'ניץ", אך בכל אופן ברור מדבריה שלא רק ביקרו בבית המגיד מקוז'ניץ.

גם הרב יחזקאל סלומון (שם) כותב: "בן אחותו הרה"ק רבי ירחמיאל משה האדמו"ר מקוז'ניץ היה לאפטרופוסו הראשי שם חפן רבינו מלא חפניים מתורת קוז'ניץ". אולם, יחחסנו מהימנות הנמוכה לדברי סלומון (ראה הערה קודמת), מה גם שמסתבר שדבריו הם שיבוש קל של דברי סורסקי שמוביאים לקמן.

גם אצל סורסקי (לעיל הערה 5, ג') מופיע הביטוי "אפוטרופוס", אם כי בנימה מסויגת מעט: "ואם יש לזקוף חלק ניכר בעיצוב דמותו וחינוכו לזכותו של האדמו"ר מחנצ'ין, הרי שמחנכו העיקרי היה הרה"ק רבי ירחמיאל משה זצוק"ל, האדמו"ר מקוז'ניץ, מי שהיה בן בתו של האדמו"ר רבי אלימלך גרודז'יסק ותלמידו המובהק, ומשום כך ראה את עצמו כאפוטרופוס של היתומים ויהי להם כאב באהבתו אותם. מפרק לפרק הריהו בא לגרודז'יסק ומאריך שבתו עמהם, ועין קדשו פקחה עליהם לגדלם ולחנכם ולמא כל מחסורם ברוחניות ובגשמיות".

יש להדגיש, שעל פי יומנה של גיסת האדמו"ר, כמו גם על פי סלומון, מסתבר שהאחים שהו בבית קוז'ניץ. אולם, על פי סורסקי, מסתבר שהם היו בגרודז'יסק, אך האדמו"ר מקוז'ניץ בא לבקדם וחש עצמו כאפוטרופוס.

⁷⁶ על פי תמליל ראיון שערך איתו הרב זאב הראל (שיח תלמידים, לעיל הערה 5).

⁷⁷ החסיד האחרון (לעיל הערה 5), עמ' 48-49. יש לציין שקיהן, כפי שמתואר בספר וכפי שעולה מתוך הראיון שערך עמו הרב זאב הראל (שיח תלמידים, לעיל הערה 5), הגיע לפיאסצ'נה בתור נער לאחר שהיה חסיד של רבי ארל"ה מקוז'ניץ.

כמובן, לשאלה זו השלכות ברורות להבנת מקור צמיחתו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, בשנים המעצבות של ילדותו. ככל שהאפשרות הראשונה נכונה, שנותיו המעצבות של האדמו"ר מפיאסצ'נה עברו עליו תחת צל חצרו של אביו, תוך השפעות מחנצ'ין ומקוז'ניץ. ככל שהאפשרות השנייה נכונה, כך מסתבר שרבי ירחמיאל משה מקוז'ניץ היה משמעותי לא רק כחמיו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, אלא גם כמי שגידל וחינך אותו. בכך, האדמו"ר מפיאסצ'נה הוא אמנם בנו הביולוגי של אביו, רבי אלימלך, אך למעשה גדל והתחנך על ברכי חמיו.

יתכן ויש מקום לנטות לאפשרות הראשונה, על פי המכתב – הקדום ביותר שמצוי בידינו – שכתב האדמו"ר בשנת תרס"ד, בהיותו בן ארבע עשרה.⁷⁸ במכתב, הפותח בדבר תורה עיוני, מזמין רבי קלונימוס בשם אמו את האדמו"ר מקוז'ניץ:

"לבוא לפה על סעודת בר מצוה של אחי היניק וחכים כמר' ישעי' שליט"א אשר תהיה א"ה
[אם ירצה ה'] בשבט הבע"ל [הבא עלינו לטובה]"

מדברים אלו ברור שחמיו לעתיד, רבי ירחמיאל משה מקוז'ניץ, לא היה עמם בזמן זה. כמובן, גם אם אכן גדלו בגרודז'יסק, לא מן הנמנע שהאדמו"ר מקוז'ניץ שימש אפוטרופוס, או אפוטרופוס לא רשמי, ונטל על עצמו אחריות לסיוע בגידול וחינוך הילדים.

3. דברים שלמד רבי קלונימוס בילדותו

לפי ביין, המלמד של האדמו"ר ושל אחיו רבי ישעיהו היה ר' הרשל מגור, שהיה חסיד גרודז'יסק ומלמד של אדמו"רים נוספים בפולין.⁷⁹ הד לחווית ספיגת התורה ועבודת ה' מפי מוריו בילדותו, מופיע בדבריו של האדמו"ר בהקדמה ("שיח עם המלמדים ואבות הבנים") לספר חובת התלמידים, שאף על פי שנכתבים בלשון כללית, נראה שכוללים גם נימה אוטוביוגרפית:

"...שבראשונה שאישיות הילד ועצמותו לא מהרו להתגבל ולהתגדל בעודו בוסר, גם הרגשותיו ודעותיו ובכלל לכל השקפותיו ושאיופותיו לא מהרו להתפתח קודם זמנו, מין נייר חלק היה הילד, בנפש טהורה לקבל את הצורות ואת הדבורים אשר ירשמו עליו מוריו ורבותיו, והם באמת ספו לו כתורא,⁸⁰ ולא דבורים בלבד, רק גם את נפשותיהם בו הכניסו ועל נפשו חרתו, והיה כאשר התחילו אחר כך נצני נפש הילד הרגשותיו ושאיופותיו מעט מעט להתנוצץ, מצאו כבר נער דשן בדושנה של תורה, ושמן משמן משחת קודש, והיו הן ניצני הרגשותיו ושאיופותיו עוד לכוח מוסיף, ולנשמה יתירה להצמיח ולהוסיף על התורה ועבודת ד' אשר הכניסו בו רבותיו, בהם התחנך ובקודשתם התגדל"⁸¹

⁷⁸ המכתב נדפס, כולל צילום כתב היד, בזכרון קודש לבעל האש קודש, (לעיל הערה 5), נספחים עמ' 24-22. מקורו בקובץ בית אהרן וישראל יא שנה ב' ה', גנוזות, עמ' י"ז-י"ח, ובעמ' י"ט שם מופיע צילום של המכתב. (בספר זכרון קודש מכונה המקור 'קובץ בית אהרן קרלין').

⁷⁹ מגרודז'יסק שם (לעיל הערה 5), עמ' 4.

⁸⁰ הלעיטוהו כשור. ביטוי תלמודי שמשמעותו ללמד יותר מהרגיל או היכולת.

⁸¹ חובת התלמידים, הוצאת פלדהיים תשע"א, "שיח עם המלמדים ואבות הבנים", עמ' ט"ו.

בהנחה ואכן מבצבצת נימה אישית בדברים אלו, ניתן ללמוד מכך שמבחינת האדמו"ר, בלימודו בשנים אלו רכש לא רק ידע תורני ויכולות ספציפיות, אלא – ובעיקר – את דרכו בעבודת ה'.⁸²

האדמו"ר מפיאסצ'נה היה ידוע בנגינתו בכינור ובחליל, בהם היה מנגן בעיקר במוצאי שבתות, אך גם בתאריכים מיוחדים אחרים.⁸³ לאור מנהגו של רבי ירחמיאל משה הפשטיין, האדמו"ר מקוז'ניץ, לנגן בכינור, העלה רייזר את ההשערה כי ממנו למד רבי קלונימוס, חתנו, לנגן.⁸⁴ אולם, על פי דבריהם של ביין ושרד"ל, מסתבר שהגורם המשפיע ביותר על לימוד הנגינה היה הסבא, האדמו"ר מחנצ'ין. כך, בכתבתו של שרד"ל לרגל הגיעו של הרב ישעיהו לגיל 50, "שרשים", מספר שרד"ל כך:

"צוואה השאיר האדמו"ר מחינטשין לבתו, אם רבי ישעיהו ורבי קלונימוס, האדמו"ר מפיאסצ'נה: למדי את בניך את אמנות הנגינה, היא חסרה לי לעבודת השם".⁸⁵

ביין, במאמר "לדמותו" שכתב על הרב ישעיהו, מציין שלפי חסידי קוז'ניץ וגרודז'יסק יש לעבוד את הבורא בזמרה ובנגינה ומספר שמשפחתו הייתה חברה ב"להקת החובבים" של הרבי בגרודז'יסק ובפיאסצ'נה.⁸⁶ לדבריו, לימדו את רבי קלונימוס ורבי ישעיהו נגינה – בניגוד לרגיל – עוד קודם הבר מצווה:

"לפי בקשת הסבא שלהם הרבי מחנטשין. בשעת אחד מביקוריהם אצלו, אמר הרבי מחנטשין לנכדיו, כי יעבוד את הבורא ביתר שלימות אם ידעו לנגן. הם מלאו את בקשתו – האח הבכור שהיה אחר כך הרבי מפיאסצ'ני למד לנגן בכנור וחליל ור' ישעיהו כנור ומאנדלינה"⁸⁷

הנימה האישית והדיוק הפנימי דבריו גורמים לתחושה שיש פה נסיון וחוויה אישית המעורבים יחד עם התיאור האובייקטיבי של הדור הקודם. גם העובדה שמופיעים "מוריו ורבותיו" שמלמדים אותו, ואילו האב נעדר מהתמונה (כשבמקרה ההפוך הוא מופיע – "שנאה מתעוררת בקרב הנער פנימה אל מלמדיו ואביו"), נראים כמחזקים את הנימה האישית המשורבבת לדברים אלו.

⁸² ביחסו של האדמו"ר לתקופת ילדותו ניגע לקמן, חלק ב' – בעיסוקו בקטע האוטוביוגרפי בקונטרס "צו וזרוז".

⁸³ מלבד המקורות להלן, הדברים מוזכרים בדבריהם של תלמידיו. כך, ר' נתנאל רדזינר, בראיון שערך עמו הרב זאב הראל (שיח תלמידים, לעיל הערה 5), סיפר ש"הרבי ניגן גם בכינור וגם בפלייט (חליל). בשני כלים. במוצ"ש בשני כלים. הוא היה מנגן נפלא". גם ישראל קיהן, בראיון שערך עמו הרב זאב הראל, מספר שהרבי היה מנגן כל מוצאי שבת את שיר "אליהו הנביא".

מלבד במוצאי שבתות, סיפר רדזינר שהאדמו"ר היה מנגן גם בכל אחד מלילות חג החנוכה, וכן שניגן בחתונת בתו. יעקב גשייד, בנו של ראובן גשייד, סיפר בראיון שערך עמו (חשוון התשע"ט) שבחנוכה היה מנגן בכינור את הניגון "ל'רנו צדיקים" (קטע מהתפילה).

⁸⁴ רייזר, מבוא לדרשות משנות הזעם (לעיל הערה 6), עמ' 15 הערה 14. על נגינתו של רבי ירחמיאל משה ראה בדבריה של מלכה שפירא, מדין לרחמים (לעיל הערה 5), עמ' 29-30 וכן 51-50.

⁸⁵ הצופה יום שישי 14 במרץ 1941 עמ' 6.

⁸⁶ הצופה, 15 במאי 1945, עמ' 5.

⁸⁷ ביין עצמו מציין, ב"מיומנו של עיתונאי חסיד" (לעיל הערה 5) עמ' 30, ש"עד מהרה למד לנגן בכינור".

ככל הנראה, יכולותיו של רבי קלונימוס בכינור באו לידי ביטוי לעיתים תכופות יותר, כפי שהעידו רבים. מאיר שמעון גשורי, ממנהיגי הפועל המזרחי שהיה מקורב לרב ישעיהו שפירא, כתב ליום הזיכרון החמישי לפטירת הרב ישעיהו דברים לזכרו. בין השאר כתב שם כך:

”בילדותם כבר ניגנו שניהם כל מוצאי שבת המבדיל בין קודש לחול, אמר ה' ליעקב ועוד. והניגונים – ניגונים מסורתיים, מורשת ה”מגיד” מקוז'ניץ, רבי ברוך ממז'בוז' ורבי אהרן הגדול מקארלין...”⁸⁸

האדמו"ר היה מוהל מומחה, ומדברי לייב ביין מסתבר שלמד בגיל צעיר יחסית.⁸⁹ בהכשרתו כמוהל השתמש במהלך השנים ששימש כרב וכאדמו"ר.⁹⁰ ממספר עדויות עולה, שגם בגטו הוא תפקד, במידת מה, כמוהל.⁹¹ לפי ביין, מגיל צעיר למד גם את תורת הנסתר, הקבלה.⁹²

אם כן, מלבד הלימודים התורניים הקלאסיים, ההשכלה של האדמו"ר מפיאסצ'נה כללה תחומים נוספים, ובגיל צעיר יחסית. במוקד ניתן לראות את אחד מסימני ההיכר של האדמו"ר מפיאסצ'נה ושל אחיו, תחום הנגינה, תחום שהובא רבות בכתבי האדמו"ר מפיאסצ'נה.⁹³

⁸⁸ מ"ש גשורי, 'הרב ישעיהו שפירא וניגוניו (ליום הזיכרון החמישי)', הצופה יום ראשון 21 במאי 1950 עמ' 6. בדבריו שם כתב, בעקבות לייב ביין, על לימוד הנגינה של הרב קלונימוס והרב ישעיהו. בהמשך הציטוט המוזכר הוסיף גשורי: "...אך הוא לא מצא בהם סיפוק וניסה כוחו גם בחיבור ניגונים ויש מהם המעידים עליו שהיה יוצר מחונן. בגיל 13 כבר חיבר יצירות מלאות רגש, ניגונים לריקודי חסידים וכדומה. אף ניחן בקול נעים, תענוג נעלה היה לשמוע אותו מזמר ניגון חסידי או מתפלל בימים נוראים". ככל הנראה כוונתו, לפחות במשפטים האחרונים, לרבי ישעיהו אליו היה מקורב.

⁸⁹ מפנקסו של עיתונאי חסיד (לעיל הערה 5), עמ' 30.

⁹⁰ ר' נתנאל רדזינר (בראיון שערך עמו הרב זאב הראל, שיח תלמידים, לעיל הערה 5), סיפור שהרבי היה גם סנדק וגם מוהל. גם יעקב גשייד, בראיון שערךנו עמו, סיפר שהאדמו"ר היה המוהל והסנדק של שני אחיו הגדולים, נחמן וישראל. לדברי גשייד, "המון אנשים, לא דווקא חסידי פיאסצ'נה, היה חשוב להם שהוא יהיה הסנדק והמוהל". פרופסור דניאל רייזר הפנה את תשומת ליבי גם לכתבה בדער מאמענט (ה-27 במאי, 1927), שם מופיע "דער פיאסעטשנער רבי" ברשימה של מוהלים מתנדבים.

⁹¹ על פי תמליל דברים של אברהם הנדל (הנדל אברהם, הנתיב האחרון של גדולי התורה בגיטו ווארשה, בית יעקב תשכ"ג שנה ד' קובץ ט' גיליון 47, עמ' 6-9) מגטו ורשה, שסיפר איך שלח אותו הרבי מפיאסצ'נה, ש"היה מוהל מומחה", להביא רופא מנתח כדי שיהיה שם בזמן שימול אותו. לפי הנדל, לאור תנאי הסכנה של הגטו וגילו של הילד, לא רצה האדמו"ר למול אותו בלי נוכחות של רופא מומחה. רדזינר (הערה קודמת) מציין שבגטו ורשה לא היה לאדמו"ר כח להיות סנדל ומוהל.

⁹² מפנקסו של עיתונאי חסיד (לעיל, הערה 5), עמ' 30. איני יודע למה כוונתו ב"מגיל צעיר", אך ככל הנראה הכוונה טרם נישואיו. על הידע הנרחב של האדמו"ר גם בקבלה, ראה אצל לשם, בין משיחיות לנבואה (לעיל הערה 1), לכל אורך העבודה.

⁹³ לגבי מרכזיות הניגון בכתביו של האדמו"ר מפיאסצ'נה ראה, לדוגמה, בני מחשבה טובה, סדר אמצעי ויסוד החברה, אות י"ח, שם מאריך מאוד במעלת השירה והניגון, אופני הניגון השונים וקשריהם לעבודת ה'.

לגבי הניגון בגטו, ראה לדוגמה אצל א' ספרן, המציאות בכל מוראותיה והזעקה, בית יעקב כסלו תשכ"א, עמ' 20-21: "היינו שם... יהודים שבורים ורצוצים... ולפתע הרב עובר לפני התיבה ופותח בניגון בהתלהבות ובדבקות והוא האריך

ג. הנשואים לרחל חיה מרים הופשטיין בת האדמו"ר מקוז'ניץ

1. השידוך והנישואים לרחל חיה מרים הופשטיין

בסביבות שנת תרס"ה, כשהיה בן 15 שנה,⁹⁴ התחתן רבי קלונימוס עם רחל חיה מרים הופשטיין,⁹⁵ בתו של רבי ירחמיאל משה מקוז'ניץ, אחיינו המבוגר ממנו. לא ברור מתי השתדכו, אבל סביר להניח על פי התיאור של שידוכי אחותה, מלכה שפירא, שהנישואים תוכננו מספר שנים קודם לכן.⁹⁶ לאחר שנים, אחותה, מלכה שפירא, תיארה אותה בתקופת האירוסין כנערה "בעלת רצינות הנסוכה על פניה".⁹⁷ יש בתיאור זה כדי ללמד על דמותה, כפי שנתפסה בדיעבד בעיני אחותה, כמתכוננת לתפקידה המשמעותי כאשת האדמו"ר מפיאסצ'נה. על דמותה של רחל חיה מרים, על מעורבותה הרבה במפעלותיו של בעלה ועל יחסו של האדמו"ר מפיאסצ'נה אליה, ראה בהמשך חלק זה, ובתחילת החלק השלישי.

בקובץ בית אהרן וישראל בשנת תשע"א, פורסם שטר התנאים של רבי ישעיהו שפירא, אחי האדמו"ר, עם חיה שרה, בתו של רבי נתן מקרימילוב (Kromolów), משנת תרס"ז.⁹⁸ משטר התנאים

בניגון למעלה משעה. למרות האבל האישי והציבורי... הוא שר לכבוד התורה הנצחית ולכבוד העם אשר קיבל את התורה... אט אט נמוג הדיכאון שבקרבונו, שכחנו מהכל... שעות אילו לא אשכח לעולם".

⁹⁴ שנת תרס"ה הופיעה בקובץ בית אהרן וישראל (י"א, שנה ב', ה', גנוזות עמ' י"ז, לעיל הערה 78). ברוב שנה זו היה האדמו"ר בין 15, וגיל זה אכן כתוב אצל בין מפנקסו של עיתונאי חסיד (לעיל הערה 5), עמ' 29, וכן בין מגרודז'יסק עד כפר פינס (לעיל הערה 5).

אולם, בביוגרפיה של סורסקי (לעיל הערה 5), עמ' 5, כתב "בהיותו בן ט"ז שנה", וכן כתב בעקבותיו גם רייזר, במבוא לדרשות משנות הזעם (לעיל הערה 6), עמ' 13. כך מופיע גם אצל ישראל קיהן, בספר החסיד האחרון (לעיל הערה 5), עמ' 48, שבו נכתב: "בגיל שש עשרה הוא נשא את בתו של האדמו"ר, רחל חיה מרים, לאשה, ועבר לגור במחיצתו בקוז'ניץ".

⁹⁵ מלכה שפירא, אחותה, מכנה אותה במקום אחד "חיה מרימ'ל" (שפירא מלכה, מדין לרחמים, לעיל הערה 5, עמ' 44), ובמקום אחר "רחל חיה מרים" (שפירא מלכה, 'דמויות מקרבנות השואה', בתוך: מדין לרחמים, עמ' 155). האדמו"ר מפיאסצ'נה מכנה אותה במספר מקומות "רחל חיה מרים" (ראה בהג'ה במבוא השערים ג', ובציטוטים שנביא בחלק השלישי).

⁹⁶ רון וקס (להבת אש קודש, לעיל הערה 6, עמ' 22) כתב ש"בהיותו ר' קלונימוס בר מצווה, התארס עם רחל חיה מרים בתו של ר' ירחמיאל משה מקוז'ניץ, שהיה אז אדמו"ר לאלפים". ככל הנראה מקורו מדבריו של אהרן סורסקי (לעיל הערה 5, מתולדות הרב המחבר, ג'), שכתב "וכאשר הגיע לגיל שלש עשרה שנה והיה לבר מצוה אירס לו [האדמו"ר מקוז'ניץ] את בתו הרבנית רחל חיה מרים", אך לא ברור מקורם.

⁹⁷ מדין לרחמים (לעיל הערה 5) עמ' 44: "אחותה חיה מרימ'ל שצמות שערותיה השחורות עוטרות את ראשה. מין רצינות נסוכה על פניה השחומים חניניים מיום שנתארסה עם בן גילה המוכתר בנימוסים, בן סבא, האדמו"ר מגרודז'יסק, עד שגם להתגרות בה בשעת משחק יש להסס. הולכת היא ומתרחקת ממני, מתרחקת, הרהרה וחשה משהו צובט בלבה".

⁹⁸ שטר תנאים וכתובה של הרה"צ ר' ישעיה שפירא זצ"ל, קובץ בית אהרן וישראל תשע"א (שנה כ"ו) גיליון ד', עמ' כ"ט-ל"א. על פי הכתוב שם, השטר נמסר על ידי נתנאל רדזינר, תלמיד האדמו"ר.

עולה שהוא נחתם ערב החתונה בקרימילוב, בה התקיימה גם החתונה.⁹⁹ לאור זאת ניתן להעריך, שגם חתונתם של רבי קלונימוס ורחל חיה מרים נערכה במקום מגורי משפחתה, בקוז'ניץ.

2. הקשר עם האדמו"ר מקוז'ניץ

לאחר החתונה, נשארו רבי קלונימוס ורחל חיה מרים לגור בקוז'ניץ, עד פטירת אביה באלול תרס"ט, בהתאם למנהג ה"קעסט", בו הורי הכלה מפרנסים את הזוג הצעיר בשנות נישואיהם הראשונות.¹⁰⁰ בשנים אלו למד רבי קלונימוס רבות מתורתו והנהגותיו של האדמו"ר מקוז'ניץ, שמצידו שמר על קשר קרוב לזוג הצעיר.¹⁰¹ שנים אחר כך, יתמוך האדמו"ר מפיאסצ'נה במנהג ה"קעסט", באמירתו ששנים אלו הינן בעלות השפעה רבה, ונדמה שהוא מהדהד את חוויותיו הוא:

"אם שמענו וראינו שמלפנים היתה כל עיקר החסידות בהאברכים, הם ישבו זמנים רבים אצל רבם, מרוחו עליהם האציל ואת עצמם בחסידות קדשו אף את סביבותיהם בתיקוני החסידות תקנו מן הלומדים ובני תורה ועד פשוטי העם. אם יחשוב מי שזאת היתה רק... מפני שהיו פנוים יותר כי היו סמוכים על שולחן חותניהם... ולפי זה עתה שהבחורים פנוים עד למעלה מכ' וגם הם עוסקים ברוך השם בחסידות, לכן אין צורך באכילת הקעסט ושיוה האברכים פנוים לעבודת ד' ועבודת החסידות. אם יחשובמי כך טועה הוא... ודווקא בנושיו עיקר החסידות"¹⁰²

האדמו"ר מפיאסצ'נה ניגן יחד עם האדמו"ר מקוז'ניץ, כפי שניתן ללמוד מדבריה של חוה שפירא, כאשר תיארה את בית אביה, האדמו"ר מקוז'ניץ:

⁹⁹ שטר התנאים נחתם ביום רביעי בלילה, אור ליום ה', כ"א מנחם אב שנת תרס"ז, ובו נכתב שהחתונה עתידה להתקיים ביום המחרת ("החתונה תהי' אי"ה ביום כ"א מנחם אב שנת תרס"ז בעיר קרימילוב"). על שטר התנאים חתומים החתן והכלה, וכן אביה של הכלה ואמו של החתן כנציגיהם. הרב ישעיהו שפירא חותם את שמו כך: "ישע'י בהרה"צ מהר"א זצ"ל ה", ואמו חותמת "חנה ברכה אשת הרב הצדיק זצ"ל".

¹⁰⁰ מנהג הקעסט, בו הזוג הצעיר חי בבית הורי הכלה בשנות הנישואים הראשונות שלהם ונהנה מתמיכה כלכלית, נבע מהצורך לתת לחתן אפשרות ללימוד תורה, וגם נועד להשגחה ופיקוח על מצבם הרוחני של הזוג הצעיר. אודות מנהג ה"קעסט" ראה שטמפפר, הישיבה הליטאית בהתהוותה, ירושלים תשס"ד, עמ' 306, 360, וכן בפרק ח של מבוא השערים.

¹⁰¹ סיפור אופייני לתקופה זו מופיע אצל ברומברג, אברהם יצחק בן נתן, מגדולי התורה והחסידות יח (קוזניץ), עמ' קס"ז, ירושלים תשכ"א:

"בעין פקוחה השיח גם על בני ביתו. בניו ובנותיו, חתניו וכלותיו. מסופר – לאחר נישואי בתו עם מי שנעשה אחר כך הרבי מפיאסצ'נא, בקר בביתם והביא להם מתנה את ספר השל"ה. ובתוך הספר קמט את הדף, שבו מדובר בקדושת הזיווג. הניח את הספר על השולחן ולא אמר דבר"

¹⁰² מבוא השערים, פרק ז', בתוך שפירא, הרב קלונימוס קלמן, הכשרת האברכים ומבוא השערים, פלדהיים תשע"א, עמ' ר"ס. ראה עוד שם, כגון בעמ' רפ"ח "לשוב וליסד את סמיכתם על שלחן הוריהם יסוד תיקון החסידות הוא".

ראה אצל הרמן, עמ' 15-16, מקורות אודות התאחרות גיל הנישואים בחברה היהודית בכלל והחסידית בפרט, תופעה שגרמה להוצרות שכבה גדולה של 'בני נוער', שלא הצטרפו באופן מלא לתנועת החסידות. הרמן מביאה במהלך עבודתה פתרונות חינוכיים שונים של חמישה אדמו"רים, אחד מהם הוא האדמו"ר מפיאסצ'נה.

“...בחדר המגיד הזה היה אבי זצ”ל וחתניו ובניו נכנסים בכל מוצאי שבת לשיר ולנגן “אליהו הנביא” בניגונים המסורתיים וקהל חסידיו הצטופפו בפנים והמונים צבאו על הדלתות ועל החלונות...”¹⁰³

על פי תיאורי החסידים, האדמו”ר מפיאסצ’נה למד רבות מתורתו של רבי ירחמיאל משה מקוז’ניץ, בזמן מגוריהם שם. רבי ירחמיאל משה העריך מאוד את חתנו, ועל פי חסידי פיאסצ’נה ראה בו מעין ממשיך שלו עצמו.¹⁰⁴ ניתן לעמוד על הקשר הקרוב שחש האדמו”ר מפיאסצ’נה לרבי ירחמיאל משה גם לאור העובדה שלישיבתו הגדולה, ישיבת דעת משה, קרא על שמו של חמיו. אודות הישיבה ראו לקמן בחלק זה.

במידה מסוימת, נראה שהאדמו”ר התייחס לחמיו בצורה מקבילה לאביו. כך, בכל מקום בו הציג את ייחוסו, הקפיד לכתוב את אביו ואת חמיו, לרוב באותה הדגשה.¹⁰⁵ סיפור יפה, אותו סיפר יעקב גשייד, בנו של ראובן גשייד חסיד האדמו”ר, מעיד על היחס בין השפעתו של אביו להשפעת חותנו:

“אבא שלי סיפר שיש כאלה שמקפידים כשאוכלים דגים, נוטלים מים אמצעים. אבל יש חסידים שלא מקפידים על מים אמצעיים. אז אבא שלי סיפר שבגרודז’יסק לא הקפידו על מים אמצעיים, ובקוז’ניץ כן הקפידו. אז הוא מצד אחד רצה לנהוג כמו אבא שלו ומצד שני לא רצה לנהוג אחרת מהשווער [החותן] שלו. אז היו מביאים קערה והיה טובל ידיים. הוא נתן לאבא שלי מתנה לחתונה קערה בשביל מים אחרונים”¹⁰⁶

¹⁰³ מתוך ראיון מוקלט שנתנה ב-21 לדצמבר 1976 חווה שפירא לארכיון כפר חסידים. נמצא בארכיון משמ”ר כפר חסידים, תיק משפחת שפירא, קובץ 804 עמ’ 4-5.

¹⁰⁴ כך על פי דברי סורסקי (שם הערה 5), וכך גם אפשר ללמוד מהסיפור הבא (הירשלער שמעון, שה לבית-גשמי ברכה, לונדון תש”ע, עמ’ תרס”ב):

“סיפר לי הר”ר [הרב רבי] נחמן געשייד מארה”ק [מארץ הקודש], שאביו הרה”ח [הרב החשוב] ר’ ראובן, שמע מרבו הרה”ק [הרב הקדוש] רבי קלונימוס קלמן מפיאסעצנא מח”ס [מחבר ספר] “חובת התלמידים”, שבהיותו אברך לא היה לו זקן מגודל, אלא שעררו גדל באופן שאינו מהודר. פעם ליטף לו חמיו הרה”צ [הרב הצדיק] רבי ירחמיאל משה מקוז’ניץ על פניו, וסיפר לו, שגם הוא בהיותו אברך לא היה זקנו מגודל בהידור, וחותנו הרה”ק רבי אשר מסטאלין ליטף לו על פניו, ואמר לו: אין זה מן הראוי שמנהיג ישראל לא יהיה לו זקן מגודל כמות! ומאז התחיל זקנו לגדול כרגיל. והוסיף הרבי מפיאסעצנא, כן היה גם אצלי”

¹⁰⁵ כך, לדוגמה, בהזמנה לחתונת בנו (כפי שמופיע אצל רון וקס, להבת אש קודש [לעיל הערה 6], עמ’ 279, וכפי שראיתי בארכיון משפחת רונזברג ברעננה [לעיל הערה 5]), מופיע:

“דברי אוהבכם וידי נפשכם המצפה לקראת בואכם לשלום מתוך שמחה וישועה קלומים קלמיש בה”צ [בן הרב הצדיק] הק’ מוה”ר [מורנו ורבנו הרב] אלימלך זצל”ה מגראדזיסק וחתן הה”צ [הרב הצדיק] הק’ מוה”ר ירחמיאל משה זצל”ה מקאזניץ”

ראה גם במסמכים נוספים, ובשערי כתביו שהודפסו בחייו (כגון ב’דרשה’ שפורסמה בתרצ”ו בורשה שם נכתב ייחוסו לאביו ולחמיו שורה אחר שורה בצורה מקבילה).

¹⁰⁶ מתוך ראיון שערךנו עם יעקב גשייד, בנו של ראובן גשייד, חסיד האדמו”ר, בחשוון התשע”ט, בביתו שבירושלים.

מים אמצעיים הוא דין של נטילת ידיים באמצע הארוחה, המופיע בשולחן ערוך (אורח חיים סימן קע”ג), לפיו יש לרוחץ ידיים בין תבשיל בשר לבין אכילת דג, שאסור לאוכלם יחד ‘מפני הסכנה’. הדעות חלוקות האם ומתי דין זה נחשב חובה, ועל כן יש הנוהגים ליטול את ידיהם אחר אכילת תבשיל של דג ויש שאינם. טבילת הידיים בקערה המתוארת

נראה שהנהגה חסידית זו ממחישה בצורה ברורה את יחסו של האדמו"ר מפיאסצ'נה לשתי דמויות האב' שלו: מצד אחד אביו שלא הכיר שדמותו מהווה מודל שאינו נוכח, ומצד שני חמיו שהיה נוכח בחייו באופן ישיר. רבי קלונימוס חש קרבה והזדהות עם שתי הדמויות הללו, עד כדי תחושה של היותו ממשיך דרכם, וניסה ליצור בדמותו שלו מעין סינתזה בין השניים.

3. הקשר לחמותו- הרבנית ברכה צפורה

חמותו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, הרבנית ברכה צפורה גיטל¹⁰⁷ הופשטיין, אשתו של האדמו"ר מקוז'ניץ, הייתה ידועה בהנהגות של פרישות וחסידות.¹⁰⁸ הרבנית ברכה צפורה המשיכה להיות בקשר עם בתה וחתנה לאחר פטירת האדמו"ר מקוז'ניץ, והייתה מעורבת בניהול ישיבת דעת משה. היא נפטרה בג' בשבט התרצ"א (21 בינואר 1931) בעקבות מחלה ממושכת.¹⁰⁹ הטיפול בה (הטהרה) לאחר פטירתה היה בבית המדרש של האדמו"ר, ממנו יצא גם מסע ההלוויה, שבחלקו נמשכה עגלת המתים על ידי האדמו"ר ותלמידיו:

"התירו את הסוס, ומעתה העגלה הונהגה עד בית העלמין באמצעות תלמידיו של הרבי מפיאסצ'נה משיבת דעת משה והרבי מפיאסצ'נה בראשם!"¹¹⁰

לאחר פטירתה, פורסם בעלון "הכרם" של הישיבה כך:

פה היא פשרה של האדמו"ר מפיאסצ'נה בין שני המנהגים: מצד אחד הוא לא שופך מים על ידיו וכך נוהג כמו אביו, אך מצד שני הוא אכן רוחץ את ידיו, כמנהג חותנו.

על ההנהגות החסידיות ומקומם בחצר החסידית בחסידות המאוחרת, ראה דיונו של גדי שגיב בספרו השושלת (לעיל הערה 7), בראשית בפרק השישי, עמ' 233-238.

¹⁰⁷ כפי שמעיר רייזר (לעיל הערה 6, עמ' 14 הערה 7), כך שמה המלא, כפי שמופיע במצבה (ראה צילום המצבה בנספח 4 שם) ובזכרון קודש לבעל האש קודש (לעיל הערה 5) עמ' 10, בניגוד למופיע באונדזער אקספרס לקמן שם מכונה 'צפורה רחל גיטל', ככל הנראה שיבוש של שם בתה, אשת האדמו"ר מפיאסצ'נה. גם במודעה בהכרם לקמן מופיע שמה כפי שכתבנו, וכן במכתב לנחמן זייטמאן בו מבקש ממנו ומשאר תושבי "כפר עטה" להתפלל לרפואת אשתו, "רחל חיה מרים בת ברכה צפורה גיטל" (זכרון קודש לבעל האש קודש [לעיל הערה 5], עמ' 10).

¹⁰⁸ ראה לדוגמה אצל בתה, מלכה שפירא, על מנהגן לא לאכול בשני וחמישי בשר (מדין לרחמים, לעיל הערה 5, עמ' 122): "בחזירתן סעדו הרבניות את ארוחת הצהרים הקלה סמוך למנחה. ארוחתן היתה ממאכלי חלב, כי יום שני בשבוע היה וביום שני וחמישי לא היו טועמות טעם בשר". עוד ראה אצל מלכה שפירא (שם, דמויות מקורבנות השואה) עמ' 155.

ברשותי העתק מכתב שכתבה בידיש מארכיון משפחת רוזנברג (לעיל הערה 5), ועוד חזון למועד פרסומו.

¹⁰⁹ התאריך והמחלה מופיעים בפרסום בעלון הכרם לקמן. המחלה מוזכרת גם אצל מלכה שפירא, בתה, בתוך הספר "מדין לרחמים" (לעיל הערה 5, עמ' 149):

"אמי זכרון צדקת לברכה שהיתה חולה מסוכנת באותה מחלה שנקטפה בה בדמי ימיה, חוללה את ריקוד המצוה בהתלהבות גדולה. בצדקת מעשיה שירשה מאמה הרבנית, הסבתא רחל'ה המפורסמת בחכמתה ובצדקותה"

¹¹⁰ תרגומו של רייזר (לעיל הערה 6, עמ' 14) לכתבה באונדזער אקספרס, ינואר 1931, עמ' 5. וראה אצל רייזר שם הערות 8-11.

"ביום ג' לחודש שבט ש.ז. 111 נפטרה אחר מחלה כבידה וממושכה הרבנית הצדיקית מרת ברכה צפורה גיטל ז"ל, אשת הרה"ק מוהר"מ מקאזניץ זצ"ל, חמותו של נשיא ישיבתנו הרה"צ מרן שליט"א אדמו"ר מפיסצנה. הנפטרת הצטיינה במעשי' ובמידותי' הטובות, היתה כאם רחמני' לתלמידי ישיבתנו ודאגת תמיד עבור הסתפקותם..."¹¹²

4. פטירתה של רחל חיה מרים – אשת האדמו"ר מפיסצ'נה

הרבנית רחל חיה מרים חלתה במשך כחודשיים במהלך תרצ"ז, ונפטרה ב-ל' תמוז תרצ"ז, 19 ביוני 1937.¹¹³ במכתב שכתב האדמו"ר לנחמן זייטמאן, חסידו שגר בכפר עטא, יומיים לפני פטירתה, מבקש ממנו האדמו"ר שהוא ושאר הידידים בכפר עטא "יתאמצו בתפילה, בזעקה ובתחנונים" לרפואת אשתו.¹¹⁴

ומההספדים והאזכורים של האדמו"ר עליה, אפשר ללמוד על צדיקותה בעיניו, על היותה עסוקה בלימוד תורה בצורה החריגה מהמקובל אצל נשים, על דאגתה לחצר האדמו"ר ולחסידים, על מעורבותה במפעל הכתיבה של בעלה ועל הקשר העמוק של האדמו"ר מפיסצ'נה אליה – כפי שנאריך בחלק השלישי. על פי תיאוריו של האדמו"ר היא אף למדה תלמוד זוהר, חומרי לימוד שלרוב נלמדים רק על ידי גברים, כמו גם ספרי קבלה נוספים.¹¹⁵

¹¹¹ שנה זו. הכוונה לשנת תרצ"א, אז יצא העלון.

¹¹² עלון הכרם, ישיבת דעת משה, גיליון 2. אודות הישיבה והעלון ראה לקמן.

¹¹³ תאריך מיתתה מפורש, בין השאר, באזכרה שכתב עליה האדמו"ר בפתח הספרים שכתב בגטו, וכדלקמן.

במכתב לנחמן זייטמאן (הערה הבאה) כותב שחולה כבר איזה שבועות, ובמכתב לאליםלך בן פורת כותב שהייתה זקוקה לטיפול רפואי במהלך חג השבועות (החל ב-ו' בסיון), מעט יותר מחודש טרם פטירתה. מכאן, מסתבר שהיתה חולה יותר מחודש, אך לא סביר שיותר מחודשיים, שאז לא היה כותב "מספר שבועות".

¹¹⁴ המכתב מופיע בזכרון קודש לבעל האש קודש (לעיל הערה 5), עמ' 10, ומתוארך ליום ה' פרשת חוקת, ללא שנה. שבת זו חלה ב-ל' תמוז, יום פטירתה, וכיוון שהייתה חולה "זה איזה שבועות" (כפי שמופיע במכתב), מדובר במכתב שנכתב יומיים בלבד לפני פטירתה, וככל הנראה הגיע לארץ רק לאחר שכבר נפטרה. מעין זה גם פענח עוזיאל פוקס, מרים הנביאה ואשת האדמו"ר- דרשות האדמו"ר מפיסצ'נה על מרים הנביאה, מסכת ג' תשס"ה, עמ' 75.

במכתב כותב:

"צריכה רחמים רבים, שנחלה זה איזה שבועות, וכבר היינו עמה בוועין (ב-וינה), ו-ה' ירחם וישלח לה רפואה שלימה במהרה. לכן אתה ושאר ידידנו בכפר עטא התאמצו בתפילה ובזעקה ובתחנונים ש-ה' ירחם וישלח רפואה שלימה במהרה לרחל חיה מרים בת ברכה צפורה גיטל ותאריך ימים ושנים".

¹¹⁵ בכמה כתבות ותיאורים על אשת האדמו"ר, נכתב שכתבה פירוש על הספר 'בית אהרן' של האדמו"ר רבי אהרן השני מקרלין (ראה לדוגמה במאמרה של יעל לוי, יום שבו הרבנית לא למדה תורה היה עבורה יום חשוך, 29 ביוני 2017, אתר כיפה). מקור הדברים אצל שלמה אשכנזי (אשכנזי שלמה, דור דור ומנהגיו, עמ' 249), הכותב את הדברים על פי "הסופר ר' לייבל ביין (ב'הבוקר" מהדורת צהרים 1.2.1942)". לא מצאתי בעיתון מיום זה את הכתבה המדוברת, אך במאמר של לייבל ביין בעיתון הבוקר, 2- בדצמבר 1942 (ביין לייבל, נשים שלבשו איצטלת 'רביים', הבוקר, 2 בדצמבר 1942, עמ' 6. תודתי ליואל רובין שהפנה אותי למאמר זה), כותב ביין:

"גם כלתה [של הרבנית חנה ברכה שפירא], הרבנית מפיסצ'נה, חיה שפירא, שנפטרה לפני 6 שנים בורשה, ידעה לא רק תלמוד, אלא גם למדה זוהר עם בנה וחתנה. היא פירשה אפילו את הספר 'בית אהרן'"

בסביבות השנים תרצ"ו-תרצ"ז הפסיק האדמו"ר לנגן בכינור במוצאי שבתות. נחמיה פולן כותב שהפסיק לנגן לאחר מות אשתו, וכך עולה גם אצל אלישיב קפלון שכתב, "חסידי האדמו"ר מספרים כי לאחר הסתלקות רעייתו פסק וחדל לנגן בכינור".¹¹⁶ כיוון שמות רעייתו השפיע עליו מאוד, כפי שנאריך בחלק השלישי, אין זה מן הנמנע שהדבר בא לידי ביטוי בנגינתו הקבועה – שיתכן ואף הזכירה לו את השנים בהם ניגן יחד עם חמיו במוצאי שבתות.¹¹⁷ למול הסבר זה, נתנאל רדזינר טען כי הוא הפסיק ב-1936, כיוון שהוא "ראה את השואה" מתקרבת.¹¹⁸ אפשרות זו, הגם שמתחברת לאמירות נוספות שיוחסו בדיעבד לאדמו"ר כמדבר על שנים אלו כשנים קשות, נראית כחכמה לאחר מעשה שקשה להולמה, ובוודאי לשבצה דווקא בשנה זו.¹¹⁹

כמובן, הביטוי "היא פירשה" אמנם יכול להתפרש ככתיבת ספר פירושים, אך יותר מסתבר שהכוונה שהייתה מלמדת את הספר, או אולי אף העירה עליו הערות. כמובן, סביר שאם אכן הייתה כותבת ספר המפרש את הספר 'בית אהרן', הדבר היה מוזכר במקומות נוספים, כגון במכתבים בהם מפרט האדמו"ר את מעלת אשתו.

¹¹⁶ נחמיה פולן (לעיל הערה 5), עמ' 6. קפלון, אלישיב, האישה בראייה יהודית, דף לתרבות יהודית חסידות גיליון 278, האגף לתרבות תורנית במשרד החינוך. ראה גם אצל לוי (הערה קודמת), שם מופיע הדבר בשם "חסידי האדמו"ר מספרים", ובגירסה מוקדמת יותר של המאמר בעיתון הצופה (לוי יעל, לאחר הסתלקותה – חדל לנגן בכינור, הצופה, 30 ביוני 2006).

¹¹⁷ כפי שראינו לעיל ניגן יחד עם חמיו במוצאי שבתות. לאור זאת אציע, בזהירות המתבקשת, שהנגינה במוצאי שבת הייתה, בנפשו של האדמו"ר, קשורה לבית ילדותה של אשתו, והייתה מזכירה לו את שנותיהם המשותפות הראשונות.

¹¹⁸ הראל, הרב זאב, שיח תלמידים (לעיל הערה 5) ראיון עם נתנאל רדזינר:

"מתי הוא היה מנגן? כל מוצאי שבת עד תרצ"ו בצ"ו הוא אמר שמגיע שואה והוא הפסיק לנגן. אמרו אותות ומופתים באדמת בני חם אבל היו מופתים. הוא ראה את השואה.. הוא אמר זה זמן להתגרש לא להתחתן הוא אמר שתהיה שואה! הוא אמר את זה לפני השואה הוא הפסיק לנגן"

¹¹⁹ לגבי ההתייחסות לשנים אלו כקשות, ראה בתת הפרק הבא.

1. בנו של האדמו"ר – רבי אלימלך בן ציון

אלימלך בן ציון, בנו של האדמו"ר, נולד בט"ז אדר א' התרס"ח, 18 בפברואר 1908, בזמן שבתם בקוז'ניץ.¹²⁰ הוא נקרא אלימלך על שם אביו של האדמו"ר, רבי אלימלך שפירא.¹²¹ על פי התיאורים, בן האדמו"ר היה תלמיד חכם שאף כתב חידושים על מסכת שבת ועל השולחן ערוך.¹²² בכ"ב סיון התרפ"ו (4 ביוני 1926), בהיותו בן שש עשרה, התחתן עם גיטל, ביתו של רבי שלמה חיים פערלאוו מבוּלְכוֹב (Bolechów).¹²³

במשך השנים סבל ממחלות קשות ואף היה קרוב לפטירה, כפי שמתואר בקונטרס צו וזרוז, אות ל"ה, בו נעסוק בחלק השלישי. בשנת ת"ש, במהלך כיבוש פולין על ידי הנאצים, נפצע קשה מהפצצות

¹²⁰ על פי תעודת הלידה של רבי אלימלך (על הבאת פרטי התעודה לידי תודתי נתונה לפרופסור דניאל רייזר, ר' שלום (מתן) שלום ומתן שפי, העובד בארכיון היהודי בוורשה), המופיעה בארכיון קוז'ניץ בראדום (AP-58/186/0/84 - הארכיונים הלאומיים בפולין, ארכיון 58 (ראדום), אוסף 186 [Urząd Stanu Cywilnego Okręgu Bózniczego] Kozienice), ספר 82 (רישומי לידה, נישואים ופטירה של שנת 1908), רישום מספר 14). בצו וזרוז, בקטע הסיום של אות ל"ה, כשמדבר על פטירת בנו, כותב: "משבח ומפאר אני את כבוד קדושתך בעד האוצר הנחמד הזה שזיכיתי בו א"ל שנים". בנו, שנהרג בסוכות ת"ש, אוקטובר 1939, אכן היה בן 31 אז.

את העובדה שאלימלך נולד עוד בחייו של רבי ירחמיאל משה היה ניתן להסיק גם מהסיפור המופיע אצל סורסקי (לעיל הערה 5, אות ד' 'בקוז'ניץ'): "ומעשה בחסיד אחד ור' אלעזר מביאליבזיג שמו, שבא לקוזניץ בשנה האחרונה לחיי האדמו"ר רבי ירחמיאל משה לבקש תושיה מפיו. נכנס אל האדמו"ר שהשיאו עצתו וברכו מברכותיו. כשעמד להיפרד אמר לו האדמו"ר מקוזניץ: בוא נא ונכנס לחתני ר' קלמיש'ל ויברכך גם הוא. נכנסו ומצאוהו יושב ומשתעשע בבנו הקטן. פתח רבי ירחמיאל משה ואמר: לשחק עם ילדים זה מעשה נער. ברגע הראשון נשמעו הדברים כדברי נזיפה, אולם מיד הוסיף והמשיך: איתא בזוהר ובתיקונים כי עלמא דידן הנהגתו היא ע"י הר מט"ט שנקרא נער".

¹²¹ אינני יודע האם הייתה סיבה מיוחדת לקריאת שם בנו בשם "בן ציון". יתכן והדבר מעיד על חיבתו העמוקה לארץ ישראל, שכפי שראינו באה לידי ביטוי במספר מישורים. במקביל, יתכן שהוסיפו לו את השם "בן ציון" בעקבות מחלתו – כפי שרבי ירחמיאל משה מקוז'ניץ, חמיו של האדמו"ר, הוסיף למלכה שפירא את השם "בת ציון" בזמן מחלתה (מדין לרחמים, לעיל הערה 5, עמ' 35-36). כמובן ששני ההסברים אינם סותרים זה את זה.

¹²² כך על פי האזכרה שצירף האדמו"ר לכתבים שהוטמנו בארכיון רינגלבלום, שם כתב "והשאיר אחריו חדושי תורה על מס' שבת וח"א יו"ד" (צילום האזכרה מופיע בתחילת ספריו, וצילום באיכות גבוהה מופיע אצל רייזר [לעיל הערה 6], נספחים תמונה 12, עמ' 328). החדושים על מסכת שבת הוזכרו גם אצל אונגר מנשה, אדמו"רים שנספו בשואה, עמ' 251, מוסד הרב קוק, ירושלים תשס"ז [מהדורה ראשונה תשל"ט].

¹²³ על פי צילום ההזמנה ששלח האדמו"ר, כפי שמופיע אצל רון וקס, להבת אש קודש (לעיל הערה 6), עמ' 279. אודות רבי שלמה חיים פערלאוו, האדמו"ר מבוּלְכוֹב (באלכוו), ראה קובץ בית אהרן וישראל, שנה כ"ג גיליון ד' עמ' כ"א.

הגרמנים על ורשה ב"ב תשרי ת"ש, ומת מפצעיו בט"ז תשרי (יום שני של סוכות¹²⁴), 29 בספטמבר 1939.¹²⁵

על מצבתו נכתב על ידי אביו כך:¹²⁶

"האברך הרב החסיד המופלג בתורה ובחסידות החכם והעמקן איש זך ונקי טוב ומוטיב מוכתר במעלות ובמדות תרומיות עשה צדקה בסתר דובר אמת ומישרים קדוש מגזע קדושים וטהורים וכו'

כש"ת מהו"ר [כבוד שם תורתו מורנו הגדול ורבנו] אלימלך בן ציון בהרה"צ מהו"ר [בן הרב הצדיק מורנו הגדול ורבנו] קלונימוס קלמיש שליט"א אבדק"ק [אב בית דין קהילת קודש] פיאסעצא בהרה"ר מהו"ר אלימלך אבדק"ק גראדזיסק...¹²⁷

נפצע קשה בעת צרה ליעקב ביום ב' י"ב חדש תשרי ועלתה נשמתו בטהרה ביום ב' דסכות שנת ת"ש לפ"ק"

מלבד דברים אלו, שנכתבו על המצבה, ניתן לראות איך במהלך חייו היה לאדמו"ר קשר הדוק עם בנו. כך, על פי תיאורו של ישראל קיאן, האדמו"ר מפיאסצ'נה למד עם בנו באופן פרטי, דבר שלא עשה עם אחרים.¹²⁸ במקביל, מינה האדמו"ר לבנו מלמד אישי, כאשר בתקופה מסוימת היה זה אחד מרבני הישיבה.¹²⁹ מהתיאור של מחלת בנו באות ל"ה בצו וזרוז, ניתן ללמוד רבות על הקשר ביניהם, כפי שנראה בחלק ג', וכן ממשלי האב והבן, שגם אודותם נרחיב בחלק השלישי.

¹²⁴ מחוץ לארץ ישראל חוגגים יומיים כל יום חג, כך שהיום השני של סוכות הוא עדיין חג. בהקשר זה, סיפר חיים קנר (מתוך הסרט "בחמימותה של אש קודש", נצפה לאחרונה באתר יוטיוב בתאריך 21.6.2020 בכתובת-<https://www.youtube.com/watch?v=ioa2Mh8UFkk>) "הבן שלו היחיד, בן ציון, נפצע קשה והוציא את נשמתו בסוכות. הודיעו לרבי שאלימלך נפטר. כולם ידעו. השליח הוציא את הספר בלי לשיר, אבל האדמור אמר לו "ניו", לשיר... במוצאי החג פרץ של בכי..."

¹²⁵ כך על פי דבריו של האדמו"ר בצו וזרוז אותם נביא לקמן, ועוד. אשתו גיטל נהרגה ב"ג תשרי, בהפצצות על בית החולים.

¹²⁶ צילום המצבה אצל רייזר (לעיל הערה 6), נספחים תמונה 6, עמ' 319. בנוסח המצבה במקור מודגש השם אלימלך בן ציון, ובאופן כללי שמות האנשים והמקומות מודגשים.

¹²⁷ כאן מופיעה רשימה של ייחוסו, הכוללת את היותו נכדו של רבי ירחמיאל משה מקאזניץ, של האדמו"ר מחענטשין, של בעל המאור ושמש, החוזה מלובלין, היהודי הקדוש מפשיסחא הרב מראפשטי, האוהב ישראל מאפטא, רבי נחום מטשערנאביל, רבי אהרן הגדול מקארלין, רבי אלימלך מליז'נסק, הבעל שם טוב, השל"ה "ועוד גדולים וקדושים".

¹²⁸ מתוך ראיון שערך עמו הרב זאב הראל (שיח תלמידים, לעיל הערה 5): "הרבי חוץ מהטישים היה מעביר עוד משהו? לא. לזרים לא. הוא למד עם הבן שלו". את הלימוד עם בנו ציינו אחרים, לדוגמה אונגר (אונגר מנשה, אדמו"רים שנספו בשואה, ירושלים תשס"ז) עמ' 251 כותב שלמד עמו בנו "חסידות וקבלה", וגם מוסיף "הוא שאב ממנו הרבה נחת, כיוון שהיה למדן גדול ובעל מידות תרומיות".

¹²⁹ רבי יעקב מרקר ממגלינצא היה מלמד "כיתה ה'" בישיבת דעת משה, כפי שמופיע בספר יזכור על מוגלינצא בלנדוב בעדותם של בניו. לפי תיאורי הבנים הוא היה המחנך האישי של רבי אלימלך, ובעקבות כך גם היה מעורב בנעשה בבית האדמו"ר (מרגלית משה, ספר יזכור מוגלינצא-בלנדוב, תל אביב תשל"ב, עמ' 149, וכן שם 158-159. תודתי לידידי ר' שלום (מתן) שלום על ההפנייה).

בקונטרס בני מחשבה טובה, ברצותו לתת דוגמה לתמימות נכונה שאינה משועבדת לדעות אנשים אחרים, מביא דוגמה לדיבור עם ילד, כשנדמה שקיבל את ההשראה לסיטואציה זו משיחותיו עם בנו:

"...כל חנו של הילד הוא, על שהוא תמים ופשוט, כשמדברים עמו מרגישים כאילו עם נפשו היינו מדברים, וכששואלים אותו דבר, השאלה חודרת עד לנפשו, וממנו בא לנו תשובה תמימה ופשוטה, את כל לבו נותן הוא בתשובתו..."¹³⁰

2. בתו של האדמו"ר – רעכל יהודית

לא מצאתי מקורות מהימנים בנוגע לזמן הולדת בתו של האדמו"ר, רעכל יהודית. הבת התחתנה בתאריך כ"ב שבט תרצ"ז (3 בפברואר 1937), עם יחזקאל הכהן רבינוביץ', בנו של הרב שלמה הכהן רבינוביץ' מזוויירצ'ה (Zawiercie), "באולם הפריזאי ברחוב מוראנאווסקא" (Muranowska) 34 בוורשה, בחתונה מרובת משתתפים.¹³¹ האדמו"ר ניגן בכינור בחתונת הבת שלו. בדיעבד מספרים

בדרך המלך, פרשת ויגש שנת תר"צ (דרך המלך מהדורת פלדהיים תשע"א, עמ' ק"א), מתאר האדמו"ר באריכות משל של אב המלמד את בנו את חידושי התורה שלו, על ידי שליחתו לאדם אחר המבין את חידושי התורה הללו ויכול להסבירם:

"מה שאין כן כשאביו לומד לעצמו ומחדש סברא בגמרא, ורוצה שגם בנו ידע וישיג את חידושו, ומצווהו לך למוד אצל איש זה שהוא יודע את חידושי, והוא בעל מסביר, ויכול להסביר לך את חידושי, אז לא הצווי גורם את השכל אשר באביו, כי גם בלעדו חישוב את החידוש לעצמו, ואז, אם רק הולך ולומד ואינו משיג את השכל, רק במדריגה תתאה [תחתונה, נמוכה] שנתגלה באביו נגע, ואל התגלות עצם מוח אביו לא הגיע, ואם משיג את השכל, גם כן במדריגה עילאה [עליונה] נגע..."

גם פה, מסתבר שקיבל את ההשראה מהמתרחש עם בנו.

¹³⁰ בני מחשבה טובה, סדר אמצעי ויסוד החברה, אות ט"ו.

¹³¹ התאריך והמקום על פי ההזמנה, המופיעה במספר מקומות, כגון בזכרון קודש לבעל האש קודש (לעיל הערה 5). צילום של עותק מההזמנה, עם הקדשה מיוחדת לאסתר רייזל-רוזנברג, מופיע בארכיון משפחת רוזנברג ברעננה.

כמות המשתתפים הרבה הופיע בראיון שערך הרב זאב הראל (שיח תלמידים, לעיל הערה 5) עם נתנאל רדזינר:

"היה לו רק בן אחד ובת אחת. בחתונה של הבת היו ששת אלפים יהודים. (היית אז?) בטח היית"

החסידים שהאדמו"ר הגדיר את החתונה כ"חתונה עצובה"¹³², אולי משום שאשתו נפטרה בהמשך השנה, או לאור המצב הכללי במדינה. ככל הידוע לנו, לבני הזוג לא נולדו ילדים.¹³³

על פי עדותו של האדמו"ר, בתו שרדה בשואה עד ש"נחטפה ממנו" ב-ב' אלול תש"ב, בזמן האקציה הגדולה.¹³⁴ עובדת היעלמותה יכולה לשפוך אור אישי על התפילה המיוחדת שחיבר בגטו על חטיפות ילדים.¹³⁵

גם לאחר היעלמות בתו המשיך להיות יחד עם חתנו, הרב יחזקאל הכהן רבינוביץ, במהלך שנות המלחמה.¹³⁶ גם לאחר חיסול גטו וורשה, במחנה טרונוניקי ליד לובלין, שהו השנים יחד וניסו למצוא דרך להמלט מן המחנה ולחזור לוורשה.¹³⁷

¹³² כך סיפור יעקב גשייד בראיון עמו, חשוון התשע"ט:

"החתונה של הבת של הרב'ה הייתה בגליציה, ואבא שלי היה אחד מהאנשים שנסעו איתו לחתונה. כשהגיעו לגבול הרב'ה אמר שישירו איזה ניגון. אז שרו. אז מישהו אמר "זה ניגון עצוב". אז הרב'ה אמר – "זו חתונה עצובה". "זו ציגיעלה חתונה". אחר כך כשהתברר התוצאה הבינו.

יש להעיר, שחתונת בתו של האדמו"ר מפיאסצ'נה הייתה בוורשה, ואילו חתונת בנו של הרבי הייתה בגליציה. בכל אופן, סביר עדיין שמדובר בחתונת בתו של הרבי, שהתרחשה בשנים שטרם השואה, ולא חתונת בנו, שהייתה עשר שנים קודם לכן.

על נגינת הכינור בחתונה והמעמד המרגש שהיה שם, ציין נתנאל רדזינר (הערה קודמת).

¹³³ כך אמר במפורש נתנאל רדזינר (הערה קודמת).

¹³⁴ מופיע במכתב שצורף לכתבים בארכיון רינגלבלום כך:

"וד' ירחם ויאמר די לצרות ישראל ולצרותי, וישיב לי את בתי היקרה הנחמדה והצנועה מרת רעכיל יהודית שתליט"א, כי נחטפה ממני ביום ב' דר"ח אלול ו'. שופטים תש"ב.

¹³⁵ ראו את נוסח התפילה בתרגום לעברית בתוך הספר עדות, אש קודש – האדמו"ר מפיאסעצ'נא זצ"ל הי"ד (ליכטנשטיין רות, עדות – חורבן יהדות אירופה, ירושלים 2000).

¹³⁶ ראו לדוגמה באש קודש, פרשת תולדות שנת תש"ב (במהדורת רייזר, לעיל הערה 6, עמ' 233): "לאחר שריחם ד' וריפא אותי ואת חתני הרר"י [הרב רבי יחזקאל] הכהן שליט"א ממחלתנו המסוכנה ר"ל". על פי זה מסתבר שהרשקוביץ, כשכתב (לעיל הערה 6, עמ' 15): "אז נחטפה ושולחה למחנות המוות בתו האחרונה של האדמו"ר, יחד עם בעלה", שגה.

¹³⁷ כך על פי המכתב בארכיון לוחמי הגטאות (תיק 6117), המתוארך ל-2 באוקטובר 1943:

"פנה אליי הרב מפיאסצ'נו בבקשה להעבירו למסתור בוורשה. הוא נמצא כאן עם חתנו. את הוצאות האחזקה במסתור הוא יכסה בעצמו. הוא מבקש רק להעבירם לוורשה. אבקש תשובתכם בעניין"

עוד אודות ימי האחרונים של האדמו"ר ראה לקמן בסוף החלק.

לאור כל המובא, לא דייק רון וקס (להבת אש קודש, לעיל הערה 6, עמ' 33) כשכתב "כל בני משפחת הרבי נהרגו בהפצצות הגרמנים בימים הראשונים למצור על ורשה", שהרי, כפי שראינו, בתו של האדמו"ר ובעלה, רבי יחזקאל, נשארו בחיים.

ה. הרבנות בפיאסצ'נה

1. מפטירת חמיו ועד להתמנות כאדמו"ר בפיאסצ'נה

בי"ג אלול התרס"ט (3 בספטמבר 1909) נפטר האדמו"ר מקוז'ניץ בעיר קשנוב, בדרכו הביתה מעיירת המרפא קרניץ.¹³⁸ לפי תיאורו של לייב ביין, לאחר פטירת חותנו של רבי קלונימוס באלול תרס"ט, הכתירו אותו "גדולי הצדיקים מפולין" לאדמו"ר, ואז החלו להגיע אליו חסידי גרודז'יסק ואחרים.¹³⁹ על פי המתואר בביוגרפיה של סורסקי, ובעקבותיו בחלק מהמחקרים על האדמו"ר, רבי קלונימוס הוכתר כאדמו"ר בפיאסצ'נה עוד טרם פטירת רב העיירה.¹⁴⁰ כך גם ניתן להסיק מדבריו של לייב ביין במאמרו "רבי קלונימוס – נשיא שומרי שבת בוורשה".¹⁴¹

מאיך, ממספר כתבות שונות של ביין נראה שהיה זמן שרבי קלונימוס שימש כאדמו"ר, ככל הנראה בגרודז'יסק, טרם הגיעו לפיאסצ'נה. רק בהגיעו לגיל 23, בשנת תרע"ג (1913), כאשר נפטר הרב נח,

¹³⁸ כך אצל סורסקי (לעיל הערה 5).

¹³⁹ לייב ביין, מפנקסו של עיתונאי חסיד (לעיל הערה 5), עמ' 29.

¹⁴⁰ סורסקי (לעיל הערה 5), כך גם מופיע אצל רון וקס, להבת אש קודש (לעיל הערה 6) עמ' 22, וכן בקובץ בית אהרן וישראל יא שנה ב' ה', גנוזות, עמ' י"ז. כך כתב גם שבתי דון יחיא, בספרו אדמו"ר חלוץ (לעיל הערה 5), עמ' 295: "בשנת תרס"ט בהיותו בן עשרים, נבחר לרב ואדמו"ר בפיאסצ'נה. עיירה סמוכה לוורשה ובשלושים וחמש שנות כהונתו נעשה אחד הרבנים הנוודעים ביותר בפולין".

¹⁴¹ ביין לייב, רבי קלונימוס – נשיא שומרי שבת בוורשה (לעיל הערה 5) עמ' 182. כך כתב שם:

"רק בן תשע עשרה היה כשנפטר חותנו לחיי העולם הבא וחסידיים מכל קצוי פולין ולא דוקא חסידי גרודז'יסק אלא גם של רביים אחרים זרמו לפיסצ'נה בהמוניהם באלפיהם. לא ימחה מזכרוני לעולם: כששאלתי את מורי ורבי הראשון, הרבי מאוסטרובצה, אם לנסוע ממנו לפיסצ'נה, השיבני, כולו מלא התרגשות, סע בני סע! כולנו, גם אנכי ובני, צריכים לנסוע אליו. הוא, הרבי מפיסצ'נה, בן רבי ומורי, גם לידתו היתה בקדושה ובטהרה... כעבור שלוש שנים אחרי פטירת "המארא דאתרא" של פיסצ'נה הרה"ג המפורסם רבי נח מביאלה חזקה עליו פקודת הרבי מגור שליט"א לשום על שכמו את משמרת הרבנות של העיר, ומאז הוא משמש בשני הכתרים רב-ורבי של פיסצ'נה".

רב העיירה, עבר לפיאסצ'נה.¹⁴² ניתן להבין זאת גם מטענתו של ישראל קיאן, תלמיד האדמו"ר, על כך שהאדמו"ר הגיע לפיאסצ'נה על מנת להתפרנס כרב העיר.¹⁴³

בשלב זה, על פי המידע הקיים קשה להכריע האם עבר האדמו"ר לפיאסצ'נה מיד אחרי פטירת חמיו בשלהי תרס"ט (1909), רק עם פטירת רב העיירה בתרע"ג (1913).¹⁴⁴ מקור אפשרי המרמז על תכנית של האדמו"ר לעבור לפיאסצ'נה עוד טרם פטירת רבי נח, רב העיירה, ניתן לראות בכתבה בהיינט מספטמבר 1909,¹⁴⁵ בה נאמר, בשיח של חסידים קוז'ניץ אודות ר' קלמן:

"אנדערע חסידים פראיעקטירען, אז מ'זאל איהם נעבען א'ר-בנות-שטעל אין פיאסעצנע ביי ווארשא"¹⁴⁶

מהדברים נראה שהאפשרות למעבר לפיאסצ'נה, ככל הנראה לשם קבלת הרבנות על העיר, הייתה על הפרק כבר אז, שנתיים לפני פטירת הרב.

¹⁴² כך, במאמר בהצופה (לדמותו, 15 במאי 1945, עמ' 5) סיפר ביין כי בני משפחתו היו בלהקת החובבים של רבי קלונימוס, "קודם בגרודזיסק ואז בפיאסצ'נה".

בנוסף, כשמתאר את הכתרת רבי קלונימוס לאדמו"ר, מציין שמיד עם פטירת הרב מקוז'ניץ נתמנה לאדמו"ר, אך לא כותב שנהיה רב בפיאסצ'נה (מפנקסו של עיתונאי חסיד, לעיל הערה 5, עמ' 29). את פיאסצ'נה מזכיר רק בהגיעו של רבי קלונימוס לגיל 23, אז נפטר רבה של פיאסצ'נה ורבי קלונימוס נקרא לכהן ברבנות שם.

כך גם ב במאמרו הנוסף של ביין, שבת אחת בכפר פינס בצלו של הרב שפירא ז"ל (ביין לייב, שבת אחת בכפר פינס בצלו של הרב שפירא ז"ל, נרות שבת כרך ג' קונטרס ס', עמ' עא [בכרך ג'], ההדגשה שלי):

"וכעבור שנים נחלקו הדרכים של שני האחים: האח הקשיש הרב רבי קלונימוס קלמיש שפירא זצ"ל, בהיותו בן תשע עשרה שנה, ועם פטירתו של חותנו הרבי ר' ירחמיאל משה זצ"ל מקוז'ניץ, עלה לשבת על כסא חותנו ולנהל את קהל חסידיו שהגיעו לאלפים חסידים רבים, זקנים וצעירים נמשכו אליו בכל לבם. **כעבור שנתיים** הוא מתקבל לרב ומרא דאתרא של פיאסצ'נה (הסמוכה לורשא), הוא ממשיך לצעוד בדרך הזהב של אביו וחותנו...".

¹⁴³ ישראל קיאן (שיח תלמידים, לעיל הערה 5):

"למה הוא בחר את המקום פיאסצ'נה? הוא היה רב שמה, כל רבי היה צריך פרנסה גם כן. אז מה עשו לו השיגו לו איזה עיירה עיר קטנה והוא היה שמה רב, וזה היה הפרנסה שלו, אז קראו לו הפיאסצ'נה רבי כל הרבי זה ככה. אבל הוא היה שמה רק בקיץ בחורף הוא לא היה שם".

¹⁴⁴ יש לציין שהמכתב המוקדם ביותר המצוי בידינו משנים אלו של האדמו"ר, מופיע בזכרון קודש לבעל האש קודש (לעיל הערה 5), נספחים עמ' 21, ומתוארך על ידו לשבוע של פרשת ויקהל תרע"ג (סוף פברואר 1913). חתימתו של האדמו"ר על המכתב נושאת את השם פיאסעצנא (ושם גם מצויין שם אביו וחמיו, ועל שניהם הכינוי זצ"ל).

בנוסף, ריזר, בביוגרפיה הקצרה שפרסם על האדמו"ר, נשמר מההנחה לפיה רבי קלונימוס החל להיות אדמו"ר בפיאסצ'נה טרם 1913, ורק מציין שהוא הוכתר לרב של פיאסצ'נה ב-1913 (דרשות משנות הזעם, לעיל הערה 6, עמ' 13).

¹⁴⁵ היינט, יום שישי 3 בספטמבר 1909, "די לוייה פון קאזעניצער רבי ז"ל". תודתי נתונה לידידי שלום (מתן) שלום, שהפנה את תשומת ליבי לכתבה זו.

¹⁴⁶ בתרגום חופשי: "חסידים אחרים הצייעו (?) שיתנו לו משרת רבנות בפיאסצ'נה הקרובה לוורשה".

2. ההתמנות כרב בפיאסצ'נה

החל מהמאה ה-18 ישבו יהודים בפיאסצ'נה. באמצע המאה ה-19 מנתה אוכלוסיית המקום כ-6,000 תושבים, כמחצית מהם יהודים.¹⁴⁷ רב העיירה, הרב נח סרעברניק, היה חסיד גור מפורסם.¹⁴⁸ לפי תיאורו של ליב בייין, אדמו"רים רבים לחצו על רבי קלונימוס לקבל עליו את כס הרבנות בפיאסצ'נה, ובראשם האדמו"ר מגור. הנתון האחרון מעניין, כיוון שבמקרה של אחיו הצעיר, הרב ישעיהו, העמידה חסידות גור מועמד כנגדו בבחירות לרבנות, וכן כיוון שבמשך השנים יתגלעו מחלוקות וחיכוכים שונים בין חסידות פיאסצ'נה לחצר גור.¹⁴⁹ ככל הנראה, למחלוקת שורשים קודמים כבר בחנצ'ין, כפי שניתן ללמוד מדבריו של יהושע אייבשיץ,¹⁵⁰ תלמידו של רבי שמעון הוברבנד, שסיפר שכאשר הוברבנד עבר לבית סבו, האדמו"ר מחנצ'ין:

“שם גם נדבק בחיידק ההתנגדות לחסידות גור, בשל מחלוקת רבת השנים בין חסידי חנצ'ין וחסידי גור”

בכל אופן, על פי התיאור אצל סורסקי האדמו"ר מפיאסצ'נה רצה שהבן של הרב נח ישאר כדיין, כאשר בפועל, על פי עדויות חסידים, שימש כרב בעיירה כמעט לכל דבר.¹⁵¹ חסידות פיאסצ'נה לא הייתה חסידות גדולה, והיא מנתה מספר חד ספרתי של שטיבלים בפולין.¹⁵² בזמן מלחמת העולם הראשונה עבר לגור בוורשה, ולאחר המלחמה המשיך להתגורר רוב השנה בוורשה, למעט חודשים

¹⁴⁷ על פי סעפלאק וגליל מארגרטין – עולמי ספר זכרון: ספר קהילה. חלק רביעי משפחת פלינט פרק א' – על העיירה פיאסצ'נה, תשנ"ח.

¹⁴⁸ כך מופיע בתיאורי החסידים שהובאו לעיל, וכן באתר מורשת יהדות פולין, ערך פיאסצ'נו: “בשנים 1893-1913 ישב על כס הרבנות בפיאסצ'נו ר' נח סקבניק (מחסידי גור)”. ראה גם ליקוטי יהודה ויקרא א', רבי יהודה אריה ליב בן אברהם מרדכי [יהודה אריה ליב היינה] – עמ' ח' – “ר' נח זצ"ל אבדק"ק פיאסצ'נא ישב בסעודת ר"ח אצל השפת אמת”. חמיו היה רבי נפתלי גולדברג (על פי וונדר מאיר, אנציקלופדיה לחכמי גליציה ד', עמ' 892).

¹⁴⁹ מפנקסו של עיתונאי חסיד (לעיל הערה 5), עמ' 31. הרב יחזקאל סלומון (האדמו"ר הגה"ק רבי קלונימוס קלמיש שפירא זצ"ל ה"ד מפיאסצ'נע בעל “חובת התלמידים” ועוד, עולם החסידות, חשוון/כסלו תשנ"ט, גליון 50) אף כתב שרבי נח הוא שהזמין את האדמו"ר מפיאסצ'נה לבוא לעיירה.

על החיכוכים ועוד ראה הרחבה אצל רייזר, מבוא לדרשות משנות הזעם (לעיל הערה 6), הערה 33.

¹⁵⁰ כערער בערבה, יהושע אייבשיץ, פרק ה' פיטרקוב מוסדות אירועים ואישים – עמ' 104-100 על שמעון הוברבנד. עוד אודות רבי שמעון הוברבנד ראה לעיל הערה 39.

נתנאל לדברג (בין אמת קוצקאית להרמוניה אחדתית, גישתו החינוכית של האמרי מגור ויחסו לחילון, באקדמות כ"ג, אלו תשס"ט) ציין גם הוא את הדברים הללו, כאשר כתב על הרב שמעון הוברבנד: “אמנם כתיבתו על חסידות גור מסויגת וביקורתית, ביטוי לתפיסת עולמו שמקורותיה שונים משל חסידות גור”, ובהערה שם (עמ' 192, הערה 38) מזכיר שהוא נולד בחנצ'ין והתחנך אצל סבו הרבי מחנצ'ין.

¹⁵¹ כך מציינים בשיח תלמידים (לעיל, הערה 5), וכן אצל סורסקי (שם).

¹⁵² באטלס לחסידות שפרסם פרופסור מרצ'ין וודז'ינסקי (Marcin Wodziński, Historical Atlas of Hasidism, Princeton University Press, 2018), צוין שבתחילת המאה ה-20 היו 7 שטיבלים המזוהים עם פיאסצ'נה ברחבי פולין (ראה עמ' 119 הערה d). מנדל פייקאז' (חסידות פולין, לעיל הערה 6, עמ' 373) הגדיר את האדמו"ר מפיאסצ'נה “אדמו"ר חשוב, אך לא החשוב באדמו"רי פולין”, כשלהערכתו כיוון, בין השאר, לגודלה הקטן של החסידות שבראשה עמד.

אב עד תשרי, אז היה בפיאסצ'נה.¹⁵³ בוורשה התגורר האדמו"ר מפיאסצ'נה ברחוב דז'ילנה (Dzielna)

154.5

3. מאפייני הנהגתו בפיאסצ'נה ובכלל

אחד מהמאפיינים של הנהגת האדמו"ר מפיאסצ'נה היא הקשר האישי החם שהיה לו עם חסידים רבים, קשר שבא לידי ביטוי גם במכתבים ששלח לחסידיו שעלו לארץ או היגרו לארצות הברית. במכתבים אלו דורש האדמו"ר בשלומם, מבקש לשמוע מהנעשה איתם, מייעץ להם בעניינים רוחניים ומעשיים ואף שולח להם קטעים מתוך ספריו או דרשותיו.

בידי עותקים של מכתבים שנשלחו מבית האדמו"ר מפיאסצ'נה אל הזוג צבי יצחק ואסתר רוזנברג.¹⁵⁵ במכתב מיום ד' לפרשת תרומה שנת תרצ"ה (6 בפברואר 1935) כותב המשמש של האדמו"ר בשמו כך [ההדגשות ופתיחת ראשי התיבות שלי]:

"הנני מודיעך בשם כ"ק [כבוד קדושת] הה"צ [הרב הצדיק] אדמו"ר מרן שליט"א שמכתבך עם הב' היינט [?] נתקבלו ופלא שלא הודעת מהנשמע אצלכם איך בריאותכם ופרנסתכם, וד' יברך אתכם בחיים בריאות ופרנסה טובה.

כ"ד [כה דברי] ידידכם המברך אתכם בחג כשר ושמח, שמואל זנועל [?] משב"ק [משמש בקודש]¹⁵⁶

דברים אלו ממשיכים את הקו, שראינו שגם אביו תואר בו, כדאגה לכל אדם מעם ישראל. קו זה תואם גם את גישתו הכללית של האדמו"ר, כפי שנעמיק בה בחלק השלישי, המעניקה חשיבות לכל אדם מישראל, ורואה כמשימה מרכזית את העמקת העולם הרוחני של הציבור כולו, ולא דווקא יחידי סגולה. גישה פתוחה ומקרבת של האדמו"ר, באה לידי ביטוי, כאמור, גם בעולם הרוחני שפעל להנחיל לחסידיו. נראה שהדבר היה בניגוד לחסידויות אחרות. כך כותב האדמו"ר במכתב לאלימלך בן פורת על הבדל בין הנעשה אצל האדמו"ר מפיאסצ'נה למה שחסיד אחר תיאר שקורה בחסידות קוצק:

¹⁵³ על פי ישראל קיהן, בספר החסיד האחרון (לעיל הערה 5), עמ' 48, וכן ראיון של חיים קנר עם הרב זאב הראל (שיח תלמידים, לעיל הערה 5).

¹⁵⁴ מעניין לשים לב שהדרשה לשבת תשובה תרצ"ו הודפסה בבית דפוס הסמוך לביתו דפוס הקוראים דז'ילנה 7. ראו פירוט אצל רייזר, מבוא לדרשות משנות הזעם (לעיל הערה 6), עמ' 38.

¹⁵⁵ צבי גדל בפיאסצ'נה, ואילו אשתו, אסתר, הייתה "חניכה" אצל המגיד מקוז'ניץ, כך שהכירה היטב את אשת האדמו"ר. אסתר מוזכרת בספרה של מלכה שפירא, מדין לרחמים (לעיל הערה 5), עמ' 44: "החניכה הזריזה, אסתר רייזל".

¹⁵⁶ מתוך אוסף משפחת רוזנברג, רעננה (לעיל הערה 5). צילום של המכתב מופיע בנספח 2.

"ר' שמואל יענ'ל נ"י מפראגה שאלנתי למה אני מדבר עם האברכים ובפרט בשב"ק [בשבת קודש] אחר השלחן מדברים גבוהים, ולפי שהוא התרגל מקאצק (כן אמר לי) טוב להם רק חקות וגזרות כן עשה, כך תלמד וכו' וכו' ¹⁵⁷"

גם בכתבות בנות הזמן תוארה חסידות פיאסצ'נה כ"ליברלית ופתוחה" יותר.¹⁵⁸
נראה לי מתאימים דבריה של מרים פקטה, קרובת משפחה של האדמו"ר, שמספרת את מסקנות רשמייה מביקורה בחצר האדמו"ר מפיאסצ'נה:
"כך שנדמה לי כי אפילו שם [בחצרו של האדמו"ר מפיאסצ'נה – א.י.ב.], מקום שהיו בו גינוני חצר, היתה אווירה שונה מן המקובל בחצרות אחרות של אדמו"רים"¹⁵⁹

ו. ישיבת דעת משה

1. הישיבה

בשנת 1923 הקים האדמו"ר את ישיבת "דעת משה" בוורשה, לה קרא על שם חמיו, האדמו"ר רבי ירחמיאל משה מקוז'ניץ. בתת פרק זה אנתח – לראשונה במחקר – את מבנה הישיבה, כולל תהליך התפתחותה, אופייה והעול הכלכלי שבהחזקתה. בנוסף, אציע ניתוח ראשוני של העולה מעלון "הכרם", העלון של הישיבה במהלך חלק משנותיה. את העולה אנסה לקשר, כאן ובהמשך העבודה, לדמותו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, להגותו ולהתפתחות בתפיסת עולמו.

הישיבה נפתחה עם שבעה תלמידים בלבד,¹⁶⁰ והתגבשה בתחילה בשטיבל של פיאסצ'נה בוורשה, ברחוב נאוויניארסקא (Nowiniarska) 16,¹⁶¹ עד שעברה בשנת תרפ"ט (שלהי 1928) למשכנה הקבוע בנאוואליפיע (Nowolipie) 26 בעיר.¹⁶² כבר אז, שנת המעבר למשכן הקבע של הישיבה, חוותה

¹⁵⁷ גנזי יהודה חלק א', אוסף גנזים מגדולי הדורות במאות שנים האחרונות. יוצא לאור לרגל שמחת בר מצוה של בני היקר הבחור יואל צבי נ"י כ"ז, ניסן תשע"ג. אברהם דוב יהודא מאנדל, פרק ו', גנזי אדמורי וגדולי פולין, עמ' 272. המכתב מנובמבר 1926 ("יום ג' לפרשת וישב בארץ כנען... שנת תרפ"ז").

¹⁵⁸ אונזער אקספרס, ספטמבר 1931, עמ' 5. התרגום על פי המופיע אצל רייזר, מבוא לדרשות משנות הזעם (לעיל הערה 6), עמ' 18 הערה 28. עוד בנושא ראה רייזר דניאל, לעוף כמלאכי מעלה, טכניקות הדמיה או חלום בהקיץ במיסטיקה החסידית, עבודה לקבלת תואר דוקטור, ירושלים תשע"א, עמ' 167.

¹⁵⁹ מתוך ראיון עמה, ועלינו המלאכה לגמור (לעיל הערה 5), עמ' 85.

¹⁶⁰ על פי ראיון עם אברהם המר (שיח תלמידים, לעיל הערה 5). אצל סורסקי מתוארת כך התחלת הישיבה (לעיל הערה 5, אות ב'), "ראשיתה של הישיבה היה מצער, רק שתי כיתות של תלמידים ורובם מבני אנשי שלומו...".

¹⁶¹ במודעה במאמענט בכ"ו תשרי התרפ"ה, 24 באוקטובר 1924, נכתב "ועד הישיבה ברחוב נאוויניארסקא (Nowiniarska) 16 בבה"ח (בבית החסידות) דפיאסעטשנע". העובדה שהישיבה לא מוזכרת בשם "דעת משה" מעלה את האפשרות שבתחילה כלל לא נקראה הישיבה בשם זה. הפעם הראשונה שראיתי שהישיבה מכונה בשם זה הוא רק בשנת תרפ"ח (מאמענט כ"ה ניסן התרפ"ח) שם מוזכרת הישיבה בשם "דעת משה" כשהיא עדיין ברחוב נאוויניארסקא 16.

גם במקומות אחרים מוזכר שבית החסידים של פיאסצ'נה שכן במקום זה. בספר פני חיים של הרב חיים צימרמאן (צימרמאן חיים, פני חיים, תל אביב תשי"ח, עמ' רל"א): "כשהייתי בעיר ורשה ונכנסתי ברחוב נובינירסקי מספר 16 לבית החסידים של פיסצ'נה...".

¹⁶² כך על פי היינט, ט' חשוון התרפ"ט, "חנוכת הבית פון א' ישיבה".

הישיבה גידול משמעותי במספר התלמידים, שמספרם הוערך בכ-300 תלמידים.¹⁶³ אם כן, תוך שבע שנים בלבד צמחה הישיבה משיבה קטנה, שתלמידיה מגיעים מן הסתם ממשפחות המקורבות לאדמו"ר ולחסידות, לישיבה גדולה ובעלת תלמידים ממקורות מגוונים, בין השאר ממשפחות שאינן דתיות.¹⁶⁴ גם בשנת 1932, בהקשר להתרמה באמריקה לטובת הישיבה, צויין שהישיבה מנתה בסביבות שלוש מאות תלמידים,¹⁶⁵ נתון שמופיע גם במסמך הוצאות והכנסות רשמי של ישיבת דעת משה, הנמצא בארכיון "Yeshiva University" (ישיבה-אוניברסיטה) בניו יורק.¹⁶⁶ המספר שלוש מאות תלמידים נקב גם על ידי שמעון הוברבנד בסקירתו על הישיבות בוורשה בתחילת מלחמת העולם השנייה, כשבהשוואה הנערכת במסמך של הוברבנד, היא מסתמנת כישיבה החסידית הגדולה ביותר בוורשה.¹⁶⁷ הדבר מתאים לחותמת הישיבה, כפי שמופיע מסמך ההוצאות וההכנסות (הנ"ל), שם מכונה "ישיבה הגדולה". להערכתו, וכפי שיפורט בחלק השני של העבודה, הגידול הניכר בתלמידי הישיבה והיכרותו הבלתי אמצעית של האדמו"ר מפיאסצ'נה עם מגוון תלמידים, הובילו לפיתוח

¹⁶³ על פי פאללאק יוסף שמעון (עורך), בית ועד לחכמים, שנה שמינית חוברת א', סאטמר תשרי התרפ"ט (השנה על פי החבורות העוקבות), עמ' י"ג: "ישיבת 'דעת משה' בווארשא ע"ש אדמו"ר מהר"מ מקוזניץ תחת השגחת אדמו"ר מפיאסצ'נה שליט"א נתעלה בזו השנה בתלמוד שנתרבו וישנם בערך ג' מאות כ"י [כן ירבן] ובבית התבשיל שנותנים לתלמידים ארוחות ערב בוקר וצהריים".

הגידול המשמעותי בישיבה תואם את שכתב סורסקי (לעיל הערה 5): "ראשיתה של הישיבה היה מצער, רק שתי כתות של תלמידים ורובם מבני אנשי שלומו, אך עד מהרה יצא שמה לתהילה, ומאות תלמידים נהרו אליה מכל הארץ".

¹⁶⁴ כך נאמר בכתבה באונדזער עקספרעס (יעהרליכע אסיפה פון פיאסצ'נער רבינ'ס ישיבה 'דעת משה', אונדזער עקספרעס כ"ט תשרי תרצ"ג – תודתי נתונה לר' שלום (מתן) שלום שהפנה את תשומת ליבי לכתבה) מפי קלמיש הוברבנד: שלומדים בישיבה גם בחורים "בונדיסטים" (דהיינו מבתיים של תומכי בונד, שכמובן אינם דתיים) שאינם יכולים לבוא לביתם אפילו בימים טובים.

חדברים מתאימים למה שמעיד האדמו"ר מפיאסצ'נה, בדברו במהלך השואה על חורבן עולם התורה, ומציין שלפני המלחמה (על פי הנוסח בדרשות משנות הזעם (לעיל הערה 5), פרשת עקב תש"א, עמ' 210):

"עוד זאת כל אחד יודע שזה כמה שנים שבנים רבים מאבות החרדים לדאבון לבנו, נתרחקו מתורה ומדרך אביהם ונעשו חפשים ר"ל [רחמנא ליצלן, ה' יצילנו], אבל לעומת זה נתן ד' בלב בנים מאבות הדיוטים שמעצמן יתקרבו לתורה, אף עמדו בנסיונות ובלבד שיהיו בני תורה חסידים, ונערים אלו הם מלאו את החסרון אשר נחסר במחנה עובדי ד' ובבתי החרדים..."

בהמשך מתאר איך בזמן כתיבת הדברים, שנת 1941, לא רק שנערים שהיו מבתיים חרדים מתרחקים, אלא שגם "בחורים מאבות הדיוטים שיבואו להתקרב אין גם אחד".

¹⁶⁵ אונדזער עקספרעס, 11 בינואר 1932 עמ' 7.

¹⁶⁶ המסמך הובא אצל רייזר, מבוא לדרשות משנת הזעם (לעיל הערה 6), נספחים, תמונה 18 עמ' 337. המסמך נושא כותרת מודפסת של תר"צ, כך שודאי נכתב משנת 1930 ואילך.

יש לציין שלפי נתנאל רדזינר (שיח תלמידים, לעיל הערה 5), היו כ-350 תלמידים בישיבה.

¹⁶⁷ ראה ארכיון רינגלבלום, שמעון הוברבנד, חיי הדת. וכן הוברבנד שמעון, קידוש השם (תל אביב 1969) עמ' 77. לפי הרשימה המופיעה שם, בפרוס המלחמה ישיבת "דעת משה של האדמו"ר מפיאסצ'נה" מונה 300 בחורים, ישיבת "תומכי תמימים – לובאוויץ" מונה 200 בחורים, 5 ישיבות נוספות מונות כ-100 בחורים כל אחת, וישיבת "תורת אמת – חסידי בראצלאב" 60 בחורים. עוד אודות עדות זו ראה לקמן הערה 187.

רעיונות שונים אותם ביטא האדמו"ר בחובת התלמידים, שפורסם ב-1932, לאחר שהישיבה כבר גדלה.

לפי מסמך ההוצאות וההכנסות דלעיל, בשנת 1932 על צוות הישיבה נמנו שישה מלמדים, שלושה משגיחים ומנהל, והישיבה כולה "תחת השגחת האדמו"ר שליט"א מפיאסעצנא". המנהל בחלק מהשנים היה קלונימוס קלמן הוברבענד, בן דודו של האדמו"ר.¹⁶⁸ על צוות הישיבה נמנו במהלך השנים הרב שמחה רובינשטיין, רבי יעקב מרקר מוזכר כ"מלמד כיתה ה'",¹⁶⁹ וכן מוזכרים הרב צבי שהיה "מנהל כיתה ז'",¹⁷⁰ יתכן הרב צבי רינקיעוויץ, רב במינסק מאזאוועצק, שלימד וסמך תלמידים להוראה בישיבתו של האדמו"ר מפיאסצ'נה.¹⁷¹ גם הרב חיים קרייזוירט, "העילוי מקראקא", הוזכר כמי שלימד בישיבה בשנותיה האחרונות.¹⁷²

¹⁶⁸ כך מפורש בספר זיכרון פיוטרקוב-טריבונלסקי והסביבה (מלך יעקב ונפתלי לאו, פיוטרקוב – ספר זיכרון פיוטרקוב טריבונלסקי והסביבה, תל אביב 1965), עמ' 287: "בנו הבכור של רבי שמשון יוסף היה ר' קלמן, ששימש כמנהל ישיבת הצדיק רבי קלונימוס קלמיש שפירא מפיאסצ'נה בווארשה שנקראה בשם ידיעת "דעת משה". ראה גם באונדזער עקספרעס, 27 באוקטובר 1932 עמ' 9, שם מתארים את האסיפה השנתית של ישיבת דעת משה של האדמו"ר, ושם מוזכר כמי שדיבר. בנוסף, באונדזער עקספרעס, 1 במרץ 1936, עמ' 10, מתארים את חגיגות סיום 5 שנות לימוד של חברי ה"קבוץ הגבוה", שם מוזכר ש"ר' קלמיש הוברבנד בירך בשם הנהלת הישיבה". שם גם מוזכר הרב שמחה רובינשטיין, אחד מרבני הישיבה. בפתחה לחובת התלמידים (ראה בחלק השני) מוזכר שועד הישיבה דעת משה השתדלו להוצאת הספר חובת התלמידים, "ובהשתדלותו המיוחדת של חבר הוועד הנכבד הר' קלונימוס קלמיש נ"י הוברבאנד". גם בפירוט על הישיבה, המופיע בארכיון ישיבה-אוניברסיטה (ראה הערה 166) מופיע הוברבנד כמנהל הישיבה, החתום על המסמך.

במכתב לאליםלך בן פורת מנובמבר 1926 ("יום ג' לפרשת וישב בארץ כנען... שנת תרפ"ז"), המופיע בגנזי יהודה (גנזי יהודה חלק א', אוסף גנזים מגדולי הדורות במאות שנים האחרונות. יוצא לאור לרגל שמחת בר מצוה של בני היקר הבחור יואל צבי נ"י כ"ז, ניסן תשע"ג. אברהם דוב יהודא מאנדל, פרק ו', גנזי אדמורי וגודלי פולין, עמ' 272) מזכיר שביקש משאר בשרו, "האברך קאלמיש האברבאנד", שיעתיק דברים שנאמרו בשבת תשובה ובמוצאי יום כיפור. מסתבר שאז עוד לא היה מנהל בישיבה, וכפי שעולה גם מהנאמר לקמן לגבי ירחון הכרם.

¹⁶⁹ לגבי הרב שמחה רובינשטיין ראה הערה קודמת - בנוסף, באונדזער עקספרעס, 1 במרץ 1936, עמ' 10, מתארים את חגיגות סיום 5 שנות לימוד של חברי ה"קבוץ הגבוה", מוזכר ש"ר' קלמיש הוברבנד בירך בשם הנהלת הישיבה". שם גם מוזכר הרב שמחה רובינשטיין, ככל הנראה אחד מרבני הישיבה.

רבי יעקב מרקר ממגלינצא היה מלמד "כיתה ה'" בישיבת דעת משה, כפי שמופיע בספר זיכור על מוגלינצא בלנדוב בעדותם של בניו. לפי תיאורי הבנים הוא היה המחנך האישי של רבי אלימלך, ובעקבות כך גם היה מעורב בנעשה בבית האדמו"ר (מרגלית משה, ספר זיכור מוגלינצא-בלנדוב, תל אביב תשל"ב, עמ' 149, וכן שם 159-158. תודתי לידידי ר' שלום (מתן) שלום על ההפנייה).

¹⁷⁰ על פי גנזי יהודה (ראה הערות קודמות) – נתן לר' צבי את העותק של מחברתו על מסכת ברכות, אך היא נגנבה ממנו.

¹⁷¹ מופיע במודעה שפרסמו "הקיבוץ", הובאה בפורום אוצר החכמה (ישיבות פולין שלאחר מלחמת העולם הראשונה – אוצר החכמה) אך לא זיהיתי את מקורה: [\[http://forum.otzar.org/viewtopic.php?f=19&t=32049&p=345029#p345269\]](http://forum.otzar.org/viewtopic.php?f=19&t=32049&p=345029#p345269).

¹⁷² הרב חיים קרייזוירט זצ"ל הגיע בגיל 17 לווארשא מקראקוב, ומאז כונה "העילוי מקראקא". לפי מספר תיאורים, העביר שיעורים במקומות שונים בווארשא, ובהמשך הוזמן להעביר שיעור קבוע בישיבתו של האדמו"ר (כך ברואיון עם רבי פנחס זליבנסקי, חתנו של הרב חיים, ב-המבשר התורני 160, פרשת ויחי תשע"ב, עמ' 6: "אף הוזמן למסור שיעורים בישיבתו של הרה"ק מפיאסצ'נה ה"ד בווארשא", וכן בסורסקי, תולדות החינוך התורתי בתקופה החדשה, תשכ"ז, פרק

לגבי גילאי התלמידים, מסתבר שבתחילה למדו בשתי קבוצות: קבוצה אחת מגיל בר מצווה, וקבוצה שניה בסביבות גיל 16-18.¹⁷³ לפי מסמך ההוצאות וההכנסות, המתוארך לשנת 1930, גילאי התלמידים נעים כבר בטווח רחב יותר, בין 10 ל-25.¹⁷⁴ מעדויות שונות עולה שהתלמידים היו מחולקים לקבוצות, כגון "קבוצת הצעירים", בה התחילו ללמוד הקטנים שטרם הגיעו לגיל בר מצווה,¹⁷⁵ או "הקבוץ הגבוה", כינוי שככל הנראה מתאר את הלומדים המבוגרים, מגיל עשרים עד עשרים וחמש שנים.¹⁷⁶ בסיום הלימודים, קיבלו חלק מהתלמידים תעודת "היתר הוראה".¹⁷⁷

על פי עדותו של הרב יוסף צבי ליהמן,¹⁷⁸ האדמו"ר מפיאסצ'נה הקים, בנוסף לשיבתו דעת משה, גם כולל, ב"רדזמינר שטיבל, ברחוב גנשא 19". לדבריו, חיפש האדמו"ר עילויים לכולל שמטרתו היתה "שיצאו משם דינים מצוינים וגם יראי שמים", והתקבלו, לאחר ראיון אישי עם האדמו"ר, רק

שמיני עמ' שפ"ח: "השמיע שיעור תורני בישיבתו של הרבי מפיאסצ'נה בוורשה". תיאור נאה לכך, אם כי לא ברורה מהימנותו, ניתן למצוא במוסף שבת קודש של יתד נאמן, משפטים תשס"ב, עמ' 12:

"בגיל 18 נתן שיעורים ושיחות מוסר בישיבת בעל ה"חובת התלמידים" הגאון מפיאסצ'נה, וסיפר מזכרונותיו תלמיד מיוצאי הישיבה, שעודו זוכר את ההמונים עומדים על החלונות וצובאים על הדלתות, כדי לשמוע את אמרות פיו הנוטפות דבש"

לפי ציטוט שלו מהקלטת שיחה עם האדמו"ר מבוהוש (מופיע בכמה מקומות, בין השאר במי"ם חיים, הרב חיים קרייסווירטה, [עורך: שמואל אברהם נוסביים], מהדורת ניסן תשע"ו, עמ' תרמ"ט) הוא מעיד על עצמו ששימש "כראש ישיבה בוורשא בישיבה של האדמו"ר מפיאסצ'נה זצוק"ל, בעל חובת התלמידים", אך יתכן והכוונה לשיעור הקבוע שהעביר. מעניין, שהרב חיים מתאר איך האדמו"ר דאג לו בתחילת המלחמה, על אף שבדיק שכל את בנו ואחרים (שם עמ' תרנ"ג). בהמשך, נמלט הרב חיים והגיע לארצות הברית והתמנה כראש בית מדרש לתורה בשיקגו (תולדות החינוך התורתי שם), ומשם התמנה לרב העדה החרדית באנטוורפן, משרה שבה החזיק עד יום מותו.

¹⁷³ על פי מודעה במאמענט, כ"ו תשרי התרפ"ה, 24 באוקטובר 1924, בה נכתב ש"ועד הישיבה ברחוב נאוי-ניארסקא 16 בבחה"ס דפיאסעטשנע מודיע כי מקבל עוד בחורים למחלקה א' בני 14-16 שנים ללמד גפ"ת וכו' ולמחלקה הב' בני 18-20 שנים".

¹⁷⁴ רייזר, מבוא לדרשות משנות הזעם (לעיל הערה 6), נספחים תמונה 18, עמ' 337.

¹⁷⁵ כך על פי עדותו של חיים קנר (זאביק הראל, בחמימותה של אש קודש, נצפה בכתובת בתאריך <https://www.youtube.com/watch?v=i0a2Mh8UFkk> -21.06.2020): "הקים ישיבה בשם דעת משה, לפני הבר מצווה התחלתי ללמוד בה בקבוצת הצעירים". במקום אחר הזכיר קנר את "קבוצת הצעירים" בשם המודרני יותר, 'מכינה' (התוועדות בישיבת רמת גן, תשס"ו, התמלול באדיבות ידידי ר' שלום מתן שלום): "האבא שלי זכר צדיק לברכה הוציא אותי מהחיידר והכניס אותי למכינה של הישיבה דעת משה".

¹⁷⁶ על פי אונזער עקספרעס, 1 במרץ 1936, עמ' 10 – המתאר את חגיגות סיום 5 שנות לימוד של חברי ה"קבוץ הגבוה".

¹⁷⁷ אונזער עקספרעס, יום שישי ה-21 באפריל 33 – אסיפה של ישיבת דעת משה של הרב'ה מפיאסצ'נה – מדובר על 20 בחורים שקיבלו תעודות, על היתר הוראה – וכתוב את השמות שלהם: חיים פויגעל, ירחמיאל קאהן, יהושע רובינשטיין, משולם גערציט, בעריש מאכעראמסקי ועוד. ממקומות נוספים אנו שומעים על קבלת "היתר הוראה", כגון על מיכאל דייטש, כפי שמתאר אחיו (רבין), ספר זיכרון לקדושי וישורד, תל אביב תשל"א, עמ' 26: "גורל היה זה, שאחי מיכאל נכלל בין היוצאים. הוא היה תלמיד ישיבת פיאסצ'נה וקיבל היתר הוראה...".

¹⁷⁸ תולדות יוסף צבי, הרב יוסף צבי בן משה בנימין ליהמן, ירושלים תש"ס, עמ' שמ"א-שנ"ב.

שנים עשר תלמידים, שמתוכן רק מחצית קיבלו סמיכה מרבני וורשה.¹⁷⁹ בכולל זה קיבלו התלמידים כסף עבור הוצאות שונות מכיסו של הרב, על ידי שליח מיוחד.

ככל הנראה, סדר הלימוד בישיבה כלל לימוד סוגיות בגמרא על הסדר, תוך עיון-פלפול בסגנון הישיבתי הנהוג.¹⁸⁰ פעם בתקופה, ככל הנראה פעם בשנה, נהגו התלמידים לסיים יחד ש"ס גמרא, כשכל אחד לומד מסכת.¹⁸¹

חמותו של האדמו"ר, הרבנית ברכה ציפורה גיטל הופשטיין, הייתה מעורבת בניהול הישיבה, ולפי התיאור בעלון הכרם, "היתה כאם רחמני' לתלמידי ישיבתנו ודואגת תמיד עבור הסתפקותם".¹⁸² לאחר פטירתה נעשתה טהרת גופתה בבית המדרש של האדמו"ר, ובלווייתה השתתפו גם תלמידי הישיבה.¹⁸³

¹⁷⁹ בין רבני ורשה "החשובים" שנתנו את הסמיכה, מונה יוסף צבי את הרב צבי יחזקאל מיכלזון (הרב מפלונסק, אב בית דין וחבר בוועד הרבנים של ורשה, וחבר בתנועת המזרחי, נרצח בטרבלינקה בשנת 1942), הרב שלמה דוד כהנא (אב בית דין וראש ישיבה בורשה, פעיל מרכזי באגודת הרבנים – אודותיו ראה צינוביץ מ', פעליו של הגרש"ד כהנא ז"ל, הצופה 26 בדצמבר 1963), והרב קנל.

¹⁸⁰ כך גם על פי העולה מירחון הכרם, ראה לקמן.

הרב השיל רייזמן (ספר זכרון לכבודו ולזכרו של ר' יהושע השיל רייזמן, עיונים בתענית, לוס אנג'לס תש"ע, עמ' כ"ז-כ"ח), שלמד בתחילה בישיבת דעת משה, עזב אותה כיוון ש"שיטת הלימוד המקובלת בישיבה, של שמיעת שיעורים ושינונם, לא התאימה לשאיפת הצלילה בעמקי ים התורה...". מהמשך דבריו שם, נראה שהוא מנגיד בין סגנון הלימוד בישיבת דעת משה לבין סגנון הלימוד החדשני של שיטת בריסק, שהתאפיינה בניתוח מושגי והייתה חידוש בעולם הישיבות (על שיטה זו כתבו רבים, ראה לדוגמה קרומביין הרב אליקים, מר' חיים מבריסק והגר"ד סולובייצ'יק ועד שיעורי הרב אהרן ליכטנשטיין – על גלגוליה של מסורת לימוד, נטועים ט', תשס"ב, עמ' 94-51, ותגובתו של אברהם וולפיש בנטועים י"א-י"ב, אלול תשס"ד, עמ' 151-95). על כן, מסתבר שמה שמכונה על ידי רייזמן "שמיעת שיעורים ושינונם" היא שיטת הלימוד המקובלת בישיבות באותם הימים.

¹⁸¹ כך עולה מהמכתב לאליםלך בן פורת, שם מבקש ממנו לבחור מסכת, וכך מהכתבה באונזדער עקספרעס שאומרת שהתחייבו לסיים ש"ס. ראה בדרך המלך (מהדורת תשע"א עמ' תרס"ח), דברים שנשא האדמו"ר בסיום ש"ס, ככל הנראה בישיבה – לאור העובדה שמדבר על הצורך ללמוד תורה בטהרת הגוף וטהרת הנפש, דבר ששם את האדם ממצב שיש לו חלק לעולם הבא, למצב ש"מובטח לו שהוא – עתה – בן העולם הבא". האדמו"ר מביא שם דוגמאות מסוגיות יסודיות שבמבט ראשון נראה שאין צורך במצב נפשי מיוחד כדי ללומדם, אך הוא מסביר את הצורך בטהרת הנפש גם כשלוומדים בעיון.

¹⁸² עלון הכרם, ישיבת דעת משה, גיליון 2 התרצ"א.

¹⁸³ ראה אודות כל הנ"ל בתחילת הפרק.

סיפורי חסידים רבים ציינו את דאגתו ומסירותו של האדמו"ר לישיבה, ומרבים מהם עולה גם היחס האישי החם והקרוב שנתן לתלמידים, דבר ההולם את הנהגתו ברבנות בפיאסצ'נה, כאמור.¹⁸⁴ האדמו"ר מפיאסצ'נה דאג למלא את מחסורם של התלמידים,¹⁸⁵ ובשעת הצורך אף חיתן אותם.¹⁸⁶

אם כן, האדמו"ר השקיע רבות בישיבה שהקים, עד שהפכה להיות מישיבה קטנה התואמת את גודל החסידות שבראשה עמד, לישיבה המונה במשך עשור כ-300 תלמידים, ובכך לאחת מהגדולות בורשה.¹⁸⁷ בכך, יישם האדמו"ר מפיאסצ'נה את גישתו לפיה יש צורך וחובה לדאוג לכל אחד מעם ישראל, ולא להצטמצם ל'בני-עליה' בלבד. על תפיסה זו ויישומיה השונים אצל האדמו"ר נראה בחלק השלישי.

כאמור, מסתמן כי בסביבות השנים 1928-1929 אירע מפנה בישיבה: נבנה מבנה הקבע החדש של הישיבה, היא גדלה בהיקף הגילאים וגדלה בצורה חריגה בכמות התלמידים. בחלק השני, נראה שתקופה זו הייתה שנת מפנה בתחומים נוספים בחיי ובכתבי האדמו"ר – כפי שעולה מתוך השכבות השונות של חובת התלמידים ובקטעים מתוך יומנו האישי צו וזרוז – ולהערכתך, לגידולה של הישיבה הייתה השפעה על הגותו והשקפתו.

¹⁸⁴ כך סיפר ישראל קיהן (בספר החסיד האחרון, לעיל הערה 5, עמ' 49): "הרבי היה מתעניין באמת בכל אחד מתלמידיו, בלימודיו ובכל אשר עובר עליו בחייו. חיך גדול היה על פניו בעודו מדבר עם תלמידים ומחזק את רוחם לעבודת ה'". יש לציין שבראיון שערך הרב זאב הראל עם קיהן (שיח תלמידים, לעיל הערה 5), סיפר האחרון שאת ערב יום הכיפורים היה האדמו"ר מקדיש לשיחות אישיות קצרות עם כל התלמידים.

סיפור יפה הממחיש את הדברים מופיע אצל סורסקי, עמ' 17-16: כאשר האדמו"ר חלה במחלת הפרקים והיה צריך ללכת למעיינות מרפא, סירב ליסוע בנימוק הבא – "והישיבה מה תהא עליה?!".

¹⁸⁵ ראה לדוגמה אצל אייבשיץ יהושע, בקרובי אקדש, ירושלים תשס"ה, עמ' 97: "אחד מתלמידיו המוכשרים – שזכיתי להכיר – היה ר' שלמה קניג, מלודז'-וירושוב. ר' שלמה היה מספר דברים מדהימים, על מסירות הרבי למען כל יהודי, ולמען תלמידי ישיבתו בפרט".

¹⁸⁶ על פי עדותו של רדזינר (שיח תלמידים, לעיל הערה 5): "הרבי למשל בחור ישיבה בלי כסף הרי היה מחתן אותו".

¹⁸⁷ על פי המסמך של שמעון הוברבנד, המופיע בארכיון רינגבלום ונדפס בספר קידוש השם (תל אביב, 1969), עמ' 77, ישיבת דעת משה הייתה הגדולה ביותר מבין הישיבות החסידיות בורשה, ומנתה 300 תלמידים, בעוד ששאר 7 הישיבות החסידיות שמציין שם מונות פחות מכך. לדוגמה, הישיבה של חסידות חב"ד (תומכי תמימים – לובאוויץ'), שהיא הגדולה ביותר מלבד ישיבת דעת משה, מנתה 200 תלמידים, והישיבה של חסידות סוכצ'וב (בית אברהם) מנתה 100 תלמידים. ברור שסקירתו של הוברבנד חסירה ומושפעת מהיכרתו הבלתי אמצעית עם ישיבתו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, אך נדמה שניתן להסיק ממנה באופן ודאי על גודלה היחסי של ישיבת דעת משה.

ראה אצל שטמפפר, ישיבות חסידיות בפולין בין שתי מלחמות העולם (שטמפפר שאול, ישיבות חסידיות בפולין בין שתי מלחמות העולם, בתוך: במעגלי חסידים – קובץ מחקרים לזכרו של פרופסור מרדכי וילנסקי, ירושלים, 1999, עמ' 376-335), שכותב "גם חצרות קטנות יותר הקימו ישיבות. כן עשה, למשל, האדמו"ר מפיאסצ'נה". אגב אורחא כדאי לציין שמאמרו של שטמפפר חשוב מאוד להשוואה בין הישיבות השונות ולקבלת תמונה כללית על עולם הישיבות, אך לגבי ישיבת דעת משה כשלעצמה לא מוסיף הרבה מעבר לנאמר אצל אהרן סורסקי.

גם בעיני חסידיו של האדמו"ר מפיאסצ'נה בלטה השקעתו הרבה של האדמו"ר בישיבתו (השקעה שיתכן ובאה על חשבון דברים אחרים). כך כתב לייב ביין [מפנקסו של עיתונאי חסיד] [לעיל הערה 5], עמ' 30: "הוא הקים את הישיבה דעת משה לה הקריב את מיטב שנתיו ואת כל ישותו".

2. העול הכלכלי של החזקת הישיבה

החזקת הישיבה, בעיקר המשכורות והספקת האוכל לתלמידי הישיבה ("בית התבשיל") היוו עול כספי נכבד, שהאדמו"ר עסק בו באופן אישי. לא פעם היה צורך ללוות כספים לטובת הישיבה.¹⁸⁸ הישיבה אף יצאה למגביות שונות בארצות הברית,¹⁸⁹ ובמקביל קיבלה תמיכה קבועה מתושבי פיאסצ'נה. כך, במכתב שכתב לאנשי פיאסצ'נה בשלהי שנת תרצ"ב, כותב האדמו"ר, לאחר שמחזק את אנשי פיאסצ'נה להשתדל להתפלל בבכי ולחזור בתשובה, כותב:

"כל אחד מאיתנו יקבל על עצמו לקיים ולעסוק בתורה בכל יום, ולתמוך את לומדיה-כפי יכולתו. תלמידי הישיבה המקריבים את חלבם ודמם, את גופם ונפשם באש תורת ד', אל תפקירו אותם ח"ו. נשתתף גם אנו עמהם, נתמוך אותם ויעלה קרבנם לריח נחוח לאדון כל, לרחם עלינו ולהושיענו.

ובכן הנני מבקש אתכם, שמעתה כל משפחה תפריש לא פחות מח"י גדולים לשבוע, לישיבה הקדושה. חוץ ממה שנותן מעות חדש. וחי החיים יתן לנו חיים, בריאות הנפש והגוף, פרנסה וגאולה שלימה במהרה, אמן.

¹⁸⁸ על כך מעניין סיפורו על ר' ראובן גשייד, תלמיד האדמו"ר שהיה סוחר עשיר בפולין ועלה לארץ לפני השואה, כפי שסיפר יעקב גשייד, בנו, בראיון שערכנו עמו בחשון התשע"ט בביתו בירושלים:

"אבא שלי היה עשיר גדול בפולין. פעם אחת ביקשו ממנו, הישיבה הייתה במצב קשה, ביקשו ממנו הלוואה. הוא נתן הלוואה בסכום גדול, רק בתנאי שהרב'ה יחתום בתור ערב. הוא אומר, אני לא יודע מאיפה נכנסה בי רוח שטות, אני מבקש שהרב'ה יהיה ערב. הרב'ה חתם והוא נתן הלוואה לישיבה. כל היום זה הטריד אותי, אני החתמתי את הרב'ה, כאילו הוא עבד שלי. הוא הלך לרב'ה באותו יום וקרע את השטרות, והוא אמר שהוא לא צריך את הכסף ולא זה."

מסיפור זה ניתן ללמוד, מלבד על קשרי חסיד-אדמו"ר בין ראובן גשייד לאדמו"ר מפיאסצ'נה, על הקשיים הכספיים של ישיבת 'דעת משה', ועל מעורבתו האישית של האדמו"ר מפיאסצ'נה בגיוס הכספים.

¹⁸⁹ כך על פי המסמך ההוצאות וההכנסות שהובא לעיל, וכך בדבריו של האדמו"ר מפיאסצ'נה באסיפה של "ועד העזרה להצלת הישיבות בפולין וליטא", שם אמר (כפי שהובאו דבריו בירחון "הכרם" של הישיבה, מחברת ב', אדר ניסן, ורשא התרצ"א, טעויות הכתיב במקור), בהתייחסו לתמיכה הכלכלית בישיבות:

"ודא עקא שגם מוספר המועט הזה לא התחזק כלו ממעות אנשי פולין רק עם המעות שבא מאמריקה, ועתה שנדבת אמריקה פסקה עומדות הישיבות להסגר ח"ו, וכל היהדות בפולין עומדות ח"ו בסכנה, והם יסוד ועמידת כל בית ישראל".

האסיפה המדוברת התרחשה בשנת 1931, לפי תיארוך החוברת (בחוברת א' מפורש שהוצאה בכסלו התרצ"א ובחוברת ד' מפורש שיוצאת באייר תרצ"ג, כך שחוברת ב' נמצאת היכן שהוא בין השנים הללו. לאור העובדה שמציינים בחוברת את פטירתה של הרבנית ברכה ציפורה גיטל הופשטיין, חמותו של האדמו"ר, שנפטרה "בשבט ש.ז. [שנה זו]", וכיוון שנפטרה ב-1931, מסתבר שזו שנת הוצאת החוברת). מסתבר, שהפסקת התרומות מאמריקה הגיעה בעקבות המשבר הכלכלי החריף שהחל ב-1929 (השפל הגדול).

ראה גם באונדזער עקספרעס, יום שני ה-11 בינואר 1932 עמ' 7, אודות מגבית לטובת ישיבת האדמו"ר מפיאסצ'נה בארצות הברית (שמונה, על פי התיאורים שם, 330 תלמידים), וכן אצל יהושע זילברברג, מלכות בית רדומסק, בניק ברק תשנ"ב, עמ' 214, שם מובא קול קורא שחתמו עליו אדמו"רים ורבנים רבים, לטובת ישיבת דעת משה "ובית התבשיל שלה".

כ"ד [כן דברי] ידידכם הדו"ש [הדורש שלומכם] וטובתכם. מצפה לישועתכם בקרוב ומברך אתכם
בכתיבה וחתימה טובה, בכלל כל ישראל¹⁹⁰

דרך נוספת להשגת תרומות לשיבה הייתה על ידי ירחון "הכרם", עליו יפורט בהמשך.

כפי שנראה, הייתה השיבה בגירעון מובנה של כרבע מתקציבה, ונזקקה להתרמות ולהלוואות הללו על מנת להחזיק את השיבה. על פי מסמך התקציב של השיבה עולה שתשלומי התלמידים, בסכום של 500 זלוטי ("זהובים") בחודש, כיסו רק עשירית מההוצאות שהגיעו לכדי כ-5,200 זלוטי. זאת, בניגוד לבתי ספר עממיים באותה תקופה, שנהנו מכיסוי 70 אחוז מהכנסה שלהם משכר הלימוד של התלמידים.¹⁹¹ תשלומי התלמידים הצטרפו ל-500 הזלוטי שקיבלה השיבה מ"הקהילה", ככל הנראה מתושבי פיאסצ'נה ווורשה, תרומות מאנשים וחברות פרטיות שהגיעו לכדי 1,500 זלוטי, ותרומות מערי השדה בסך 1,200 זלוטי – רק 3,700 זלוטי, כך ש"הגירעון החודשי עולה לערך 1,500 זהובים", שהם כ-25 אחוז מהתקציב.

הוצאות השיבה החודשיות כללו כ-1,800 זלוטי על משכורת למלמדים והמשגיחים (כך שיצא שקיבלו לערך 200 זלוטי בחודש), ו-2,400 על "בית תבשיל". שכר הדירה, התאורה וההסקה עלו עוד 350, "ותמיכה בתלמידים עניים" הגיעה לסך של 450 זלוטי.¹⁹² סך הכל הוציאה השיבה בחודש כ-5,200 זלוטי, ובסכום שנתי של כ-62 אלף זלוטי, כתקציב שנתי של בית ספר תיכון ממוצע.¹⁹³

העול הכלכלי גרם, לעיתים, לעיתות מחסור ועניות.¹⁹⁴ בכל זאת, במהלך השנים אופיינה השיבה כמי שתמכה בתלמידים, כגון החזקת "בית תבשיל" לתלמידי השיבה לשלוש ארוחות ביום.¹⁹⁵

¹⁹⁰ דרך המלך מהדורת תשע"א, עמ' תרס"ט. בראש המכתב מופיעה המקום "פיאסצעצנא" והתאריך הוא "יום ג' דסליחות תרצ"ב". כיוון שהאשכנזים מתחילים לומר סליחות בשבוע שלפני ראש השנה, יום ג' של הסליחות הוא כ"ו אלול תרצ"ב, 27 בספטמבר 1932.

¹⁹¹ על פי רוזנהק שמואל, "על מערכת החינוך היהודי בפולין בין שתי מלחמות-העולם", י' היילפרין (עורך), בית ישראל בפולין: מימים ראשונים ועד לימות החורבן, כרך ב', ירושלים, תשי"ד, עמ' 146.

¹⁹² במודעה שהוזכרה לעיל, משנתה הראשונה של השיבה (מאמענט כ"ו תשרי תרפ"ה, 24 באוקטובר 1924), צויין שהלימודים בקבוצה א', הקטנים, נעשית בחינם, ולקבוצה ב' מוענקת "תמיכה הגונה להבחורים שצריכים תמיכה". לא ברור באיזה מידה המשיכה השיבה בסידור זה, כאשר גדל מספר התלמידים.

¹⁹³ על פי רוזנהק שמואל (לעיל הערה 191) עמ' 146.

¹⁹⁴ כך נאמר על רבי יצחק דוד פלקסר (מנדלבוים דוד אברהם, כוכבי אור, בני ברק תשס"ג, עמ' תכ"ה): "סמוך לכניסתו למצוות קיים בעצמו "הוי גולה למקום תורה" ונסע לוארשא ללמוד, למד בישיבתו של הרה"ק מפיאסצנא זצ"ל ועוד, והיה מספר דברים מדהימים על העניות והדוחק בהם היו מצוי אז לומדי התורה, איך בדידה הוי (בעצמו היה), שישן בלילות הקרים של פולין בחניות שהיו נעולות מבחוץ, ולעיתים קרובות לא היה סוגר עין בלילה מרוב אימה וקור, אך ביום היה מתגבר כארי ושוקד בהתמדה עצומה על תלמודו". השמירה על חנויות בלילה על ידי התלמידים הייתה, מסתבר, פרקטיקה מקובלת בישיבות, כפי שמתואר גם על ישיבת חכמי לובלין. על פי אברהם המר (בראיון שערכו עמו הרב זאב הראל ושלוש (מתן) שלום ביום א' 30.12.2018), ישיבת "דעת משה" נאלצה, בשנת תרפ"ט, להשתמש בפרטיקה זו, לאור המשבר הכלכלי שפגע בישיבה. מרתק לראות איך מתאר למפרע תלמיד ישיבה את העוני והקושי שהיו לו, בצבעים כמעט נוסטלגיים.

¹⁹⁵ על פי פאללאק יוסף שמעון (עורך), בית ועד לחכמים, שנה שמינית חוברת א', סאטמר תשרי תרפ"ט (השנה על פי החוברות העוקבות), עמ' י"ג.

אם כן, האדמו"ר מפיאסצ'נה עמד בראש מוסד חינוכי, שדרש ממנו כוחות ומשאבים רבים. העול הכלכלי של ניהול הישיבה, אותו לקח האדמו"ר על עצמו באופן אישי, ממחיש את ההשקעה שהיה צריך האדמו"ר מפיאסצ'נה להשקיע בפרויקט זה, וממילא את החשיבות שראה בכך.

3. עלון הכרם

בין השנים תרצ"א לתרצ"ד הוציאו "קבוץ המוסמכים להוראה מישיבה הגדולה דעת משה תחת השגחת אדמו"ר שליט"א מפיאסעצנא" שש חוברות עם חידושי תורה בשם "הכרם", שיועדו להפצה במחיר של 5 זלוטי ("זהובים").¹⁹⁶ עורך העלון בשנת תרצ"א היה הרב שמחה רובינשטיין, מרבני הישיבה,¹⁹⁷ ובשנים תרצ"ג-ד חודש, לאחר הפסקה, נערך העלון על ידי הרב קלונימוס קלמן הוברבנד אליו הצטרף אחיו, הרב שמעון הוברבנד.

בין הכותבים בעלון ניתן למנות רבנים חשובים, חלקם המקושרים לישיבה כגון הרב צבי יחזקאל מיכלזאהן, חבר באגודת הרבנים בוורשה, שאף כתב הקדמה נרגשת בתחילת המאמר הראשון,¹⁹⁸ הקפיד לכתוב כמעט בכל עלון, והיה מנותני הסמיכה לתלמידים הנסמכים להוראה.¹⁹⁹ כותבים בולטים נוספים הם רבנים מפולין, אך גם מרומניה ואפילו הרב ישעיה יוסף מאלגלין מברוקלין, הרב שמעון הוברבנד שכתב עוד בתקופתו בפיעטרקוב,²⁰⁰ הרב צבי רינקעוויץ שאחר כך הוזכר במי שסמך את תלמידי הישיבה,²⁰¹ וכמה מתלמידי הישיבה הבוגרים שחלקם המשיך גם לאחר עזיבתם את הישיבה.²⁰²

¹⁹⁶ רובינשטיין, הרב שמחה (עורך), הכרם א'-ו', ווארשא תרצ"א-תרצ"ד.

¹⁹⁷ ראה אודותיו לעיל, הערות 168-169.

¹⁹⁸ כך, בחוברת הראשונה, סימן א', פתח את דבריו בדברי שבח לישיבה ולעלון:

"תפארת גדולה ועטרת ישועה, לכבוד אוהביי בחורים כהלכה, חריפים ובקיאים, מופלגים בתורה, ויראת ה' טהורה, צנתרא דדהבא, מהוללים לשבח ותפארה, הלומדים בהישיבה הקדושה "דעת משה" פה בעירני, תחת השגחת הגה"צ [הגאון הצדיק] אדמו"ר שליט"א מפיאסעצנא..."

אחדשכה"ט באה"ר [אחר דרישת שלום כולכם הטוב באהבה רבה], כל חרט, כל עט, כל כנף וכל נוצה לא יספיקו לתאר במו אף אחת מני אלף מרגשי גיל וחדוה עד עונג ונחת אשר מלאו את חדרי לבבי, מקול מבשר ואומר מפי ככתבכם אלי אשר בקרוב תוציאו לאור ירחון הכרם, מאשר תביאו עולת חודש בחדשו, ח"ת בהלכה ופלפול, כאשר יחונן השי"ת אתכם לחדש בלימודכם, ושמו הכרם נאה לכם... ואשר בקשתם לשלוח לכם איזה ח"ת, לא אוכל להשיב פניכם ריקם, אם כי הנני ל"ע מחוסר בריאות, ועפ"י פקודת הרופאים נחוץ אני לנסוע..."

¹⁹⁹ על פי יוסף צבי ליהמן, תולדות יוסף צבי (תולדות יוסף צבי, הרב יוסף צבי בן משה בנימין ליהמן, ירושלים תש"ס), עמ' שמ"ח.

²⁰⁰ אודותיו ראה לעיל הערה 39.

²⁰¹ ראה לעיל הערה 171.

²⁰² בחוברת א' כתבו התלמידים הבאים, כולם בוורשה עדיין: אלי' האממער, ישראל שידלאווסקי, אלי' משה טרענגער, חיים מאיר יחיאל בימבלר ואליםלך טשעמני שפעקטור. בחוברת ב' הופיעו רק אלי' האממער וחיים יאיר פרענקעל, אך האממער כבר היה בפילץ. בחוברת ד' שוב האממער בפילץ, וכן חיים מאיר יחיאל בימבלך כשהוא עדיין בוורשה.

ככל הנראה, החוברות היו המשך לירחוני "הכרם" שהפיק, לפחות בשנת תרפ"ז, קלונימוס קלמן הוברבנד באופן פרטי.²⁰³ מסתבר שהשיבה החליטה, אולי בעידודו של הוברבנד עצמו כמנהל הישיבה, להוציא את העלון בחסותה.²⁰⁴

על מטרות הירחונים ניתן ללמוד ממה שנכתב בפתח "חוברות א" משנת תרצ"א:²⁰⁵

"קוראים נכבדים! [הדגשה והגדלה במקור]

הננו מגישים אליכם את ירחוננו "הכרם" [הדגשה במקור] ירחון תורני אשר בו נמצא, חידושים וביאורים, פלפול התלמידים, שו"ת להלכה ולמעשה, דרושים נחמדים, חדשות מעולם הישיבות, אוצר נחמד. קנקן חדש מלא ישן.

בימים אלו, אשר מבול של עתונים אי חרדיים מלאים דברי נבלה ואפיקורסות, משטפים את הרחוב היהודי, וכל מטרותם הוא לצוד את לבות של צעירי עמינו, ולמלאות אותם במינות וכפירה ר"ל?

בעת אשר התורה מונחת בקרן זוית ואין דורש לה, וכותלי בית המדרש נתרקנים?

בעת אשר אובינו [אויבנו] מבחוץ ומבפנים מנהגים מלחמה עצומה נגד תורתנו הקדושה?

בעת הזה, אנחנו בחורי הישיבה ובית המדרש אין אנו יכולים עוד לחשות ולשבת בחיבוק ידים, ולראות שמנגדנו בולעים את הקודש פנימה, וכגבור נאזור את חלצנו, לצאת בקול גדול, קול ד' חוצב בלבהות אש בקריאת מי לד' אלינו!!!

בואו נא אחינו צעירינו, ונערוך מלחמה במלחמתה של תורה! בואו נא צעירי עמנו ונראה לפני כל העולם כלו שהנוער החרדי, בחורי הישיבה, עדיין עומד בתקפו ובגבורתו, וחי חיים של תורה ו"ש, חיים של שמחת נעורים ועלזות הנפש, וכל הרוחות שבעולם לא יזיזו אותו ממקומו, הקול תורה שנפסק מלהשמע על זמן קצר מבתי המדרש, והשונאים כבר שמחו שח"ו עלתה בידיהם לעקור את כל הקודש מלב צעירי ישראל, לשוא שמחתם, הקול תורה הולך וגדול ומצלצל בחלוני הישיבות, עצו עצה ותופר דברו דבר ולא יקום כי עמנו אל!

²⁰³ בכריכת החוברת המתוארכת לח' אדר א' התרפ"ז (10 בפברואר 1927) העורכים הם קלונימוס קלמיש הוברבנד והרב שמעון יהודה טרפשיין, והכתובת הרשומה שם הייתה כתובתו של הוברבנד. בנוסף, לא מופיע שום קשר לישיבת דעת משה, והמאמרים המצוטטים בחוברת של שנת תרפ"ז הם של תלמידי חכמים מורשה ומערים נוספות בפולין (האדמו"ר מאוסטרובצה, מחנטשין, מלבוב ועוד) אך ללא קשר לישיבת דעת משה.

²⁰⁴ תשומת לב לכך שהוברבנד נקב במחיר 75 גרוש לחוברת וכ-20 סנט באמריקה, בעוד שבחוברת בהוצאת הישיבה ננקב המחיר 5 זהובים ודולר 1 באמריקה. סביר, שהישיבה החליטה להשקיע יותר בחוברת, ויתכן אף להשתמש בה כמכשיר הכנסה נוסף, כפי שנראה בהמשך.

²⁰⁵ הופיע גם בפתח חוברת ד' מאייר תרצ"ג, רק בלי ההדגשה "קוראים נכבדים", וכשבפסקה השניה מוסיפים את המילים: "הננו מגישים אליכם את ירחוננו 'הכרם' המחודש ע"י עכשיו – אשר לרגלי סיבות שונות אשר לא הי' תלויות בנו פסק מלהופיע על איזה זמן למורת רוחנו – ובעזה"ש" יופיע מהיום והלאה כסדר ביתר שאת ויתר עז בתור ירחון תורני אשר בו נמצא חידושים וביאורים, פלפול התלמידים, שו"ת להלכה ולמעשה, דרושים נחמדים, חדשות מעולם החרדי, אוצר נחמד קנקן חדש מלא ישן."

בואו נא ונטייל ב"כרם" ד' צבאות, שלחו לנו פרי עטכם כיד ד' הטובה עלכם, ונדפיס את הח"ת [חידושי תורה] בין הרבנים הגאונים אשר עוטרם את כרמנו.

קנו והפיצו את "הכרם" שיוכל לעמוד על בסיס חזק ויפיע אי"ה בכל חודש וחודש.

וידינו פרישות שמימה, יהי רצון מלפניך שתופיע עלינו רוח חכמה ובינה, רוח עצה וגבורה, רוח דעת ויראת ד', והרם קרן התורה וישראל אמן"

מדברים אלו עולות מספר תובנות על מטרתו ואופיו של העלון. מטרת הירחון היא להוות תשובת נגד לעיתונים שמטרתם לצוד את הנוער "למינות וכפירה", לחזק את בתי המדרש במלחמה נגד "אויבנו מבחוץ ומבפנים". תשובת הנגד היא בכך שיראו לעולם שבתי המדרש לא הרוקנו, שהצעירים עדיין עומדים ברוח התורה וכו'. זאת אומרת, שיוזמי העלון מנסים להתמודד מול גלי עזיבת הדת והישיבות, שהיו נפוצים גם בתחילת המאה ה-20.

אופי העלון, על פי התוכנית וגם כפי שמסתבר מהביצוע, הוא חידושי תורה ברוח מסורתית ("מלא ישן"), וכפי שאנו מוצאים בעלונים נוספים בני התקופה. כסגנון הנהוג באותן ימים, חידושי התורה נכתבו בשפה למדנית,²⁰⁶ חולקו לסימנים וחלקם הגיבו על דברים מעלונים קודמים או המשיכו את דבריהם. בחידושו יהיה ככל הנראה בעצם הדפסת העלון, וכן בעובדה שגם צעירים יכתבו בו ורבנים יעברו עליו.

בכל אופן, מעניין לראות שאתגר החילון ונטישת הישיבות המוזכר בירחון הוא אותו האתגר עמו מתמודד האדמו"ר עצמו בשנים אלו, בין השאר על ידי הוצאת הספר "חובת התלמידים". אולם, כפי שנראה, בעוד שהאדמו"ר פיתח בספר גישה חינוכית בעלת עקרונות ייחודיים הכתובה בשפה ישירה וכנה, הירחון נכתב בסגנון של ירחונים נוספים מסוגו בתקופה.²⁰⁷ הדבר רק מבליט עוד יותר את חידושו של האדמו"ר בהוצאת חובת התלמידים, שמהווה ספר המתמודד עם המודרנה בכלים מודרניים יחסית, גם אם בתודעה וב'עטיפה' מסורתית.

הכותבים גם מבקשים מהקוראים לקנות ולהפיץ את "הכרם". יש לציין שכבר בעלון הראשון בשנת תרצ"א הוסיפו העורכים מכתב מאגודת הרבנים בפולין, המבקש תמיכה לטובת החזקת הישיבה. כך שכאמור, מסתבר שהישיבה ראתה בעלון, מלבד המטרות הערכיות שהוצגו לעיל, גם מכשיר להפיץ את שם הישיבה ולחזק את התרומות אליה – שכאמור היו סך מכריע מהכנסות הישיבה. במכתב נאמר, בין השאר:

"אגודת הרבנים בפולין, מאשר בזה את גודל חשיבת הישיבה הקדושה והגדולה "דעת משה" שנתיסדה ועומדת תחת השגחת אדמו"ר הרה"צ מפיאסעצנא שליט"א, ושהישיבה הק' לומדים איזה מאות בחורי חמד (כ"י) מופלגים בתורה ויראה, וחלק גדול הגיעו לבקיאים

²⁰⁶ כולם, מלבד כמה חריגים. כך, לדוגמה, בחוברת ו' (עמ' ס"ו) ניתן למצוא את קריאתו של שלמה יונה שלאמאוייטש בשם "עת כנוס", בקריאה לתמיכה כספית בישיבות, וכן את דברי הרב ל. נפתלי, על התורה. המאמר האחרון כתוב בשפה מודרנית יחסית.

²⁰⁷ ראה לדוגמה ירחון שם משמעון של הישיבה שנשאה שם זה (ירחון שם משמעון, ורשה תרצ"ב-תרצ"ג), ירחון של ישיבת בית אברהם (ירחון לתורה, ליהדות ולחיי הישיבות, ורשה ולודז', תרצ"ד – נקרא גם קובץ בית אברהם) ועוד.

בגפ"ת [גמרא פירוש ותוספות] ופוסקים, וחוקי מזה נזונים מבית המזון אשר ע"י הישיבה הק' הנ"ל.

לזאת אנו בזה לבקש את אחב"י [אחינו בית ישראל] די בכל אתר ואתר, לתמוך את הישיבה הקדושה הנ"ל ביד רחבה וברוח נדיבה, ומצוה גדולה על כל נדיבי בני"י [בני ישראל] להושיט יד עזרה להמוסד הקדוש הנ"ל, שיוכל לשכלל את העבודה הקדושה הזאת ביתר שאת וביתר עז...

שלמה דוד כהנא, נאום מאיר הכהן ווארשאווויאק חופ"ק [חונה פה קהילת] מאנקטוב²⁰⁸

החל מירחון ד' אף הופיע במפורש בשער, ש"הריוח מהירחון מוקדש לטובת הישיבה הגדולה "דעת משה".

ז. פעילות ציבורית

בחלק זה נסקור שלושה תחומים שונים שבהם התעסק האדמו"ר מפיאסצ'נה, כחלק מפעילותו הציבורית:²⁰⁹ תמיכה בהתיישבות בארץ ישראל, מאבק לחיזוק שמירת השבת בפרהסיה הציבורית וחיזוק לימוד התורה. בתחומים אלו באו לידי ביטוי מספר עקרונות יסוד של האדמו"ר מפיאסצ'נה, כגון הדאגה לכל יהודי, כפי שנפרט בחלק השלישי.

1. תמיכה בהתיישבות בארץ ישראל.

כפי שראינו בתחילת החלק הראשון, שורשיו המשפחתיים של האדמו"ר מפיאסצ'נה היו רוויים בקשר חיובי לארץ ישראל ולהתיישבות בה.²¹⁰ כך עם סביו, האדמו"ר מחנצ'ין, וכך עם חמיו, רבי

²⁰⁸ הרב שלמה דוד כהנא (1869-1953) היה ראש אבות בתי הדין בוורשה, מראשי אגודת הרבנים בפולין ופעיל מרכזי בהתרת עגונות ממלחמת העולם הראשונה והשניה (ראה לדוגמה בראיון בעיתון הצופה, ברומברג, היאך חיים היום יהודי פולין? – שיחה עם הרב ר' שלמה דוד כהנא, הצופה 22 במאי 1940, עמ' 3).

הרב מאיר הכהן ווארשאווויאק (1872-1941) היה גם הוא מראשי אגודת הרבנים בפולין, עורך הבטאון של אגודת הרבנים "בקובץ דרושים וחיידושים", והיה גם חבר במועצת גדולי התורה של אגודת ישראל.

²⁰⁹ כמובן, האדמו"ר מפיאסצ'נה עסק גם בתחומים ציבוריים אחרים, כגון המאבק על גזירת השחיטה בשנת 1937, מאבק שבגיניו נאלץ לייב ביין לעזוב את וורשה לזמן מה(לייב ביין, מפנקסו של עיתונאי חסיד, לעיל הערה 5, עמ' 32 – מתאר שם כיצד האדמו"ר מפיאסצ'נה אמר לו שהוא "מקנא בר" שזכה לעשות קידוש השם). ראה גם בנושא זה בהצופה, ה-15 במאי 1945, עמ' 5, "לדמותו", שם מציין לייב ביין שהאדמו"ר מפיאסצ'נה "היה בעד מלחמה בלתי נרתעת נגד ממשלת פולין בימים שעמדו לגזור על השחיטה".

²¹⁰ יש מקום לבחון האם גם בישיבתו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, דעת משה, שררה אווירה התומכת בעלייה לארץ ישראל. בשלב זה לא מצאתי ראיות לכאן או לכאן, אם כי בחוברת הראשונה של הכרם, חודש אדר א', תרפ"ז, הופיע מאמר פרי עטו של הרב אהרן ויינברג, רבה של ינדז'יוב, "דרשה אודות ארץ ישראל ושמירת שמת ואחדות ישראל".

ירחמיאל משה מקוז'ניץ. לא יפלא שאחיו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, הרב ישעיהו שפירא, עלה לארץ,²¹¹ וגיסיו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, חלק מילדי משפחת הופשטיין, עלו גם הם לארץ.²¹² אמנם האדמו"ר מפיאסצ'נה תמך באגודת ישראל,²¹³ אך עודד באופן מובהק עליה לארץ. מספר חסידים בולטים שלו עלו לארץ, והוא שמר איתם על קשר חם ותומך. ממספר סיפורים עולה שעודד אנשים באופן ישיר, בזמן התלבטות, לעלות דווקא לארץ, ובאופן כללי "עודד את החסידים לעלות לארץ ישראל".²¹⁴ בשם לייב בין מסופר על אירוע בו נכח, כאשר חסיד התלבט עם האדמו"ר

²¹¹ מעניינת עדותו של לייב בין (לדמותו, לעיל הערה 5), שלתקופה מסוימת התנהל רבי ישעיהו שפירא כחסיד של אחיו, האדמו"ר מפיאסצ'נה, וכשהיה מגיש לו, כנהוג אצל החסידים, פתקאות עם בקשות לתפילה (קוויטלך), "היה מדגיש בהם כי כל ישותו גופו ונשמתו כל מעיניו נתונים לארץ ישראל".

²¹² הרב ישראל אלעזר הופשטיין, מייסד ונשיא חברת עבודת ישראל (ממקימי כפר חסידים), חווה שפירא (אשתו של ר' שלום שפירא), שהצטרפה לעליה זו ונשארה לגור עד יום מותה בכפר חסידים, חנה גולדה הופשטיין ומלכה שפירא.

²¹³ ראה אצל אלפסי הרב יצחק, החסידות וארץ ישראל, פרק י"ג "רשימת הרבנים שתמכו באגודת ישראל", ירושלים 2010. בעמ' 252 מופיע "האדמו"ר מפיאסצ'נה".

²¹⁴ הדברים מתוך ראיון עם שמואל שפירא, אחיינו של האדמו"ר מפיאסצ'נה (ובנו של הרב ישעיהו שפירא, אחיו), למיכל קרן ואסתר זחיבי (קרן מיכל זחיבי אסתר, 'ראיון עם שמואל שפירא בנו של הרב ישעיהו שפירא', עבודה להשתלמות מורים, 2000. בתוך ארכיון קרית אתא, תיק 4413 – שפירא ישעיהו):

"אחיו של אבא, הרבי מפיאסצ'נה שהיה חתן של חסידי קוז'ניץ, עודד את החסידים לעלות לארץ ישראל, היו רבים מחסידי פייסצ'נה שהגיעו לכפר אתא בהשפעת הרבי"

חיים קנר, שלמד בילדותו בישיבת דעת משה, סיפר בראיון לרב זאב הראל (בחמימותה של אש קודש – לעיל הערה 124) על כך שבזכות האדמו"ר מפיאסצ'נה עלה לארץ:

"ואבא רצה להשאיר אותי בפולניה שאני אלמד בישיבה. היו לי שלוש אחיות. ובאנו לרבי. הרבי אמר לו בפירוש קח אותו איתך לארץ ישראל אם הוא ירצה ללמוד גם בארץ ישראל ילמד גם בארץ ישראל. ובזכות הרבי עליתי ארצה כי אחרת זה... בזכות הרבי אני בארץ...".

לאה סרלואי (ראיון עם הרב זאב הראל ושלוש (מתן) שלום, שיח תלמידים, לעיל הערה 5) סיפרה גם היא על שיחה של משפחתה עם האדמו"ר, שלשאלת העליה לארץ הגיב: "מה זאת אומרת? יהודי צריך לעלות לארץ ישראל... אחי אמר שהוא הסתכל אליו לתוך עיניו, הוא אמר לו – ר' דוד, כשתרצה לעלות לארץ ישראל תבוא אלי ואני אתן לך ברכה...".

עדויות נוספות על התייעצות עם האדמו"ר מפיאסצ'נה על עליה לארץ, כולל על הסכנות הרוחניות שבשהות בארץ ישראל, אפשר לראות גם בעדותו של הרב בנימין הרלינג בשם חתנו (שורק יואב, איש מינץ: חייו ודרכיו של הרב שמואל בנימין הרלינג, עפרה תשס"ה, עמ' 238).

לייב בין (מגרודז'יסק עד כפר פינס, לעיל הערה 5) סיפר כך:

"מאות חסידי פיאסצ'נה נשלחו על ידי אדמו"רם להתייעץ עם ר' ישעיהו בדבר עלייתם לארץ. הנה עומד חרשתן של חומץ ושואל אותו אם יש מקום לחרושת זו בארץ. הוא משיב: "עסק יפה, אבל מוטב להתיישב על האדמה ולהיות חקלאי". עומד יהודי ושואלו אם אפשר לסחור בארץ בפירות משומרים. ושוב תשובה: "עבודת האדמה היא הדרך הטובה ביותר". וכשהחסיד אומר לו, שאינו מוכשר לעבודה חקלאית – הוא משיב לו: "אין דבר. כולנו לא ידענו מלאכה זו, אבל אם קיים רצון מתגברים על כל הקשיים"

גם אם, כמסתבר, הנקיטה במספר "מאות" היא מוגזמת באופן מובהק, יש בדבריו כדי ללמד על התמיכה האקטיבית של האדמו"ר מפיאסצ'נה בעלייה לארץ – עד כדי שליחה של חסידיו להתייעץ עם אחיו, הרב ישעיהו שפירא. על אף שעוד חזון למועד העמקה במערכת היחסים המרתקת בין הרב ישעיהו שפירא לבין אחיו, האדמו"ר מפיאסצ'נה, נראה להעיר

מפיאסצ'נה האם לעלות לארץ, כיוון שקשה לו "לעזוב את הבית בפולין", והאדמו"ר השיב לו בסיפור הבא:

"אספר לך עובדא מסבי השרף זצ"ל ממוגלינצה. פעם בא אליו אברך אחד מקהילת גריצה הסמוכה לוורשה לקחת ברכת הפרידה כדי לשוב לביתו. שאל אותו השרף מדוע הוא כל כך ממהר לנסוע? השיב האברך הנני ממהר לנסוע הביתה. השרף נענה ואמר: מה? מאימתי נעשתה גריצה הבית? ארץ ישראל היא ביתו של כל אדם מישראל"²¹⁵

יצחק גרשטנקורן (נפטר ב1961), היה מקורב לאדמו"ר מפיאסצ'נה וידיד של אחיו, הרב ישעיהו שפירא,²¹⁶ היה ממקימי בית ונחלה, ועמד בראש הקבוצה ביסוד בני ברק, ושימש גם כראש העיר בני ברק מספר פעמים. בינואר 1925 השתתף האדמו"ר מפיאסצ'נה בטקס סיום כתיבת ספר תורה, שניתן כמתנה עבור חלוצי בני ברק.²¹⁷ במאמר "אצל הרבי מפיאסצ'נה, חלקו של הרבי ביסוד בני ברק",²¹⁸ מספר גרשטנקורן שהאדמו"ר מפיאסצ'נה עודד אותו להמשיך בפעילות לטובת ייסוד המושבה, גם אחרי שחבריו עזבו אותו. טענת האדמו"ר הייתה שכיוון שהתחיל כבר במצווה, אין לו רשות לסגת. למעשה, אכן היו לגרשטנקורן סכסוכים וקשיים רבים עם שאר אנשי אגודת "בית ונחלה", בעיקר אותם שבוורשה, בהקשר לקרקעות ועניינים נוספים.²¹⁹ ברור שתמיכת האדמו"ר מפיאסצ'נה בשנים קריטיות אלו הייתה בעלת משמעות רבה, להמשך הקמת המושבה.

שכלל לא בטוח שמערכת היחסים, בתחום זה, הייתה הרמונית כל כך. בנו של הרב ישעיהו שפירא, הרב אלימלך, סיפר (ועלינו המלאכה לגמור, לעיל הערה 5, עמ' 66-65):

"מכיון שאבא הגיע לחתונה בפולין, הוא ניצל את ההזדמנות לערוך שם ביקורים. ביקשו ממנו לנאום באיזה מקום. אבא הסכים, אבל הציע שתהיה זו שיחה בצורת שאלות ותשובות וביקש מאוד שלא לפרסם בציבור את דבריו, כי לא רצה שאחיו המבוגר ממנו יצטער. הוא נמנע מלנהל תעמולה ציונית, שאולי תצער חלקים מהמשפחה....."

על הביקור של הרב ישעיהו שפירא בוורשה ניתן לראות גם אצל משה קרונה, מורי ורבותי, אחי ורעי, תל אביב תשנ"א. לאחר שבמלחמת העולם הראשונה שהה בעל כורחו בפולין, ביקר הרב ישעיהו שפירא לפחות פעמיים בין מלחמות העולם, ב1920 וב1924, והשתתף באסיפות ציוניות בערים שונות. ראו בענין זה בועלינו המלאכה לגמור (לעיל הערה 5) עמ' 22, וכן ב'החגיגה בערי השדה, המזרחי, יום חמישי 20 במאי 1920 עמ' 10, שם נכתב: "בזאווירצה... ביום השבת פרשת אמור דרש בבה"כ"נ לפני קריאת התורה הרב רבי ישעיה שפירא. הנואם קרא להאורטודוקסים לעבודה משותפת עם המזרחיים. הנואם עשה רושם עז. בעת קריאת התורה נדבו רבים נדבות גדולות ועל סכום הנדבות עד חמשים אלף מרק".

²¹⁵ ברומברג הרב אברהם יצחק, זכרון להולכים ר' לייב ביין ז"ל, הצופה יום שני ה-3 באוקטובר 1966, עמ' 5.

²¹⁶ ראה הצופה, יום שישי 14 במרץ 1941, עמ' 7: "להרב רבי ישעיהו שפירא בנש"ק [בנם של קדושים]. ברכת ידי ליובלך החמשים. תזכה להמשיך את שלשלת היוחסין עד ביאת ינון. יצחק גרשטנקורן, בני ברק".

²¹⁷ דער מאמענט, ינואר 1925, עמ' 7..

²¹⁸ זכרון קודש לבעל האש קודש (לעיל הערה 5), עמ' 75-76. מקורו בספרו של גרשטנקורן (זכרונות על בני ברק, ירושלים תשל"ב). סיפור זה מופיע גם בספר של אהרן סורסקי על יצחק גרשטנקורן, בחבלי יוצר (סורסקי אהרן, בחבלי יוצר, בני ברק 1974, עמ' 117-116).

²¹⁹ על יסוד המושבה והאגודה בתחילת דרכה ראה אצל גור אריה יצחק, דאר היום, ה-21 בנובמבר 1924, כתבה על בני ברק שלוש שנים לאחר יסוד אגודת "בית ונחלה" בוורשה. אודות הסכסוכים, ראה בכתבות בעיתונות באותה תקופה, בין השאר בדער מאמענט, יום חמישי ה-10 ביוני 1926, עמ' 6, שם מופיעות האשמות חריפות של האגודה בוורשה כלפי יצחק גרשטנקורן שלקח יפויי כח מחברי האגודה באלימות, ומנגד תגובתו במאמענט 1926, גיליונות 114-113, על הועד

לפי ש"ז שרגאי, בהקדמתו לספר "מפנקסו של עיתונאי חסיד", קיבל לייב בין שלושה יסודות מרכזיים שקיבל מחסידות קאזניץ ובהמשך מהאדמו"ר מפיאסצ'נה. היסוד השלישי הוא: "אהבת ארץ ישראל. הרי זוהי הארץ אשר השם משכן שמו שם, והוא בוודאי ידע לבחור ואיך אפשר לא לרצות לחיות בארץ זו... ואם השם אוהב את ארץ ישראל על כל פגימותיה ואינו נותן לשכינה לזוז ממנה - עלינו ודאי לעשות הכל לעוף ולשכון בה. שלושת הדברים האלה הוא קנה לו אצל הרבי מפיאסצ'נה שראה בו איש אלקים שכל חייו היו קודש לעשות רצונו של האלקים...".

לאור כל זאת, מסתבר שגם האדמו"ר מפיאסצ'נה רצה לעלות לארץ. ואכן, ישנן ראיות לכך שהאדמו"ר מפיאסצ'נה ניסה ליזום פעולות מעשיות לצורך זה. ענין זה הופיע כבר בילדותם של האדמו"ר מפיאסצ'נה ואחיו, כפי שסיפור לייב בין, שכאשר היו חוזרים מביקור בחנצ'ין "גבר רצונם לעלות לארץ ישראל".²²⁰ אך גם בהמשך האדמו"ר מפיאסצ'נה רצה לעלות לארץ,²²¹ והוא אף קנה קרקע בארץ ישראל ולא הסכים למכור אותה גם כשהיו סיבוכים כלכליים לא פשוטים – כפי שהתבטא במכתב לאחיו:

נעשו, ועדיין נעשים, מספר נסיונות לאתר ולזהות את החלקה המדוברת.²²² שמואל שפירא, בנו של הרב ישעיהו שפירא, אחי האדמו"ר מפיאסצ'נה, סיפר בראיון איתו שחלקת הקרקע נקנתה בכפר עטא (קרית אתא של היום):

"גם הרבי מפיאסצ'נה התכוון לעלות לארץ ישראל, להגיע לכפר אתא ול"חונן את אדמת א"י ולעבדה", כדבריו. הוא קנה לו מגרש בכפר אתא, אך לא זכה להגיע לארץ, נשאר בגולה ונספה בשואה"

של האגודה שבארץ ישראל. הוועד מורשה לא קיבל זאת (היינט יום רביעי 26 במאי 1026, עמ' 6, וכינה את הוועד בבני ברק "וועד מדומה". מסתבר שטענתם היא שהיה אסור למכור את ה-1274 הדונמים המקוריים של המושבה, אך גרשטנקורן מכר אותם בכל זאת. גרשטנקורן טעת, במכתב "אמת מבני ברק" ששלח לעיתום דבר (דבר, ה-9 ביולי 1926, מכתבים למערכת), ובו פירט את הקשיים בקבלת קושנים בארץ ישראל, ציין שבתקנות האגודה מופיע שרק מי שמגיע לארץ ישראל יקבל את הקושנים, ומביע נכונות להראות את ספרי החשובות לכל דורש, וכן למצוא כל בורר שיסכימו מהגופים הרשמיים בארץ ישראל.

בעיתון דבר, בעשור שלאחר מכן (דבר, 20 בספטמבר 1932, וכן ה-18 באוגוסט 1933), התפרסמו כתבות על בית ונחלה, מהם מסתבר שהיו קניות ומכירות של קרקעות בצורה בעייתית, כחלק מכיסוי חובות, ושבדיקה של הרשויות ונסיון להתיר את הסבך היו מסובכים, כיוון שהקרקעות לא היו רשומות על שם אנשים פרטיים אלא על שם האגודה.

²²⁰ לייב בין, לדמותו (לעיל הערה 5).

²²¹ כך בדבריו של ישראל קיהן, בראיון שערך איתו הרב זאב הראל (שיח תלמידים, לעיל הערה 5): "הוא חשב לבוא לא יצא לו... הי לו אח הוא רצה לבוא".

²²² ראו אצל רייזר (לעיל הערה 5), עמ' 16. רייזר סיפר שלא מצא את הקרקע בקרית אתא, אך בהתחשב בעולם הסבך של קניית קרקעות ורישום בעלות בתקופה זו, ברור מדוע לא קל למצוא את החלקה. ידידי ר' שלום (מתן) שלום סיפר לי על שיחותיו עם גורמים שונים ממשפחת שפירא, מהם עולה שנעשים נסיונות במשפחה לאתר את הנכס ולהחזיר אותו לבעלות המשפחה.

לדבריו, את חלקת האדמה ששייכת לאדמו"ר מפיאסצ'נה ביקשה הקרן הקיימת לישראל, כדי להקים בית כנסת לזכרו של האדמו"ר מפיאסצ'נה ואחיו, הרב ישעיהו שפירא.²²³

2. פעילות לטובת שמירת שבת

היה קושי מובנה בניסיון לשמור שבת בפולין שבין מלחמות העולם, כפי שהסביר בקצרה גרשון בקון:

"הבעיה של שמירת השבת לא נבעה מן הניסיונות להכריח יהודים לחלל את השבת, אלא מן החוק הקפדני של מנוחה ביום ראשון, שכפה על יהודים שומרי שבת יומיים של הימנעות ממסחר, מצב שהקשה מאוד על יכולתם להתחרות ולהתפרנס"²²⁴

משה קורונה סיפר בספרו "מורי ורבותי אחי ורעי" על המצב בוורשה היהודית, בתקופה שבין מלחמות העולם:

"אכן, וארשה היהודית לא היה מונולותית. היה בה הרבה חרדים, אבל היו גם הרבה מתבוללים וחילוניים. בשנים האחרונות שלפני מלחמת העולם השנייה היו בווארשה גילויים רבים של חילול שבת ושאר קודשי ישראל. חנות הספרים הגדולה של אחד מראשי הציונים בווארשה היתה פתוחה בשבת, ונעשו יותר ויותר נסיונות של פתיחת חנויות בשבת גם מצד יהודים אחרים. לא בכדי התארגנו בווארשה חברות "שומרי שבת" ו"מזהירי שבת", ובראשם רבנים ואדמו"רים, שהיו הולכים ברחובות בערבי שבתות לזרז יהודים לסגור את חנויותיהם והיו מסכלים תכניות רבות לפתוח חנויות בשבת, בייחוד בקצוות של אזורי המגורים היהודים..."²²⁵

אם כן, אחד האתגרים הגדולים שעמדו בפני הציבור היהודי בוורשה היה שמירת השבת, והאדמו"ר מפיאסצ'נה נרתם לתחום זה והקדיש לו מאמצים רבים. בעיניו, שמירת שבת הייתה ערך, שעליו יש "למסור את הנפש":

²²³ כך אומר בראיון (קרן מיכל זחיבי אסתר, 'ראיון עם שמואל שפירא בנו של הרב ישעיהו שפירא', עבודה להשתלמות מורים, 2000. בתוך ארכיון קרית אתא, תיק 4413 – שפירא ישעיהו):

"אחרי השואה באו אלינו מטעם הק"ל – אנחנו היינו היורשים היחידים של הדוד, הרבי מפיאסצ'נה – ובקשו שניתן את המגרש שנקנה לבניין בית הכנסת ע"ש האחים: ר' ישעיהו שפירא וקלונימוס קלמן שפירא (הרבי מפיאסצ'נה). נענינו בחפץ לב לבקשה זו, וכך הוקם בית הכנסת בכפר אתא".

את העובדה שאדמת בית הכנסת נתרמה על ידי משפחת שפירא מספרת גם לאה בנגדל-שילר (קרן מיכל זוריבי אסתר, "ביהכ"ס הפוהמ"ז ע"ש הרב ישעיהו שפירא זצ"ל, תש"ס, בתוך ארכיון קרית אתא, תיק 3812 – בית כנסת שפירא ע"ש ר' ישעיהו שפירא), בתשובה לשאלה מדוע בית הכנסת נקרא ע"ש הרב ישעיהו שפירא:

"מגרש ביהכ"ס נתרם ע"י משפחת שפירא, משפחת שפירא תרמה אותו לקרן תורה ועבודה הפוהמ"ז לכן בית הכנסת נקרא על שם הרב שפירא".

²²⁴ גרשון בקון, פוליטיקה ומסורת (לעיל הערה 3) עמ' 21.

²²⁵ קורונה משה, מורי ורבותי אחי ורעי, תל אביב תשנ"א. הדברים הופיעו גם בועלינו המלאכה לגמור (לעיל הערה 5), עמ' 32.

"הוא מוסר את נפשו לשמור שבת ואינו מביט ע"ז [על זה] ששכנו המחלל שבת ירויח יותר"²²⁶

לפי עדויות שונות, הקים האדמו"ר מפיאסצ'נה אגודה של שומרי שבת בפיאסצ'נה, ולאחר מעברו לוורשה הנהיג את חבורת "משמרת השבת". נתנאל רדזינר תיאר את אופי הנהגתו של האדמו"ר מפיאסצ'נה את חברת "משמרת השבת" בצורה הבאה:

הוא דאג לכלל ישראל כל הדאגה שלו היתה לכלל ישראל. הוא למשל עשה את חברת 'משמרת השבת'. לפניו, מי שהיו לפניו במשמרת השבת רצו בכוח, בכוח זה לא הלך. הרב'ה מפיסצ'נה פירסם, היו לו רעיון נפלא – הוא איחד את כל הסוחרים של וורשא, שהחניות תהינה סגורות. הוא נתן להם בבחירות מכתב עידוד, והם זכו בשלושה מנדטים שמה בפרלמנט, ובגלל זה הם שמרו שבת"²²⁷

עניין זה מופיע בדבריו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, ראש ארגון שומרי השבת בורשה.²²⁸

לעומת התיאור הזה, בדרשת שבת תשובה, מתוארת התארגנות לשמירת שבת שיש בה מימד של כפייה, ולכן הייתה התייחסות לשליחים לשמור את השבת כ"בריונים". ייתכן שבפיאסצ'נה, שם שליטתו והשפעתו היו ברורים יותר, יכל האדמו"ר לנהוג בצורה שיכולה להחשב ככפייה. אולם, בוורשה, הבין האדמו"ר שכפייה כלל אינה אפשרית. בנוסף, ייתכן ומדובר בסוג של התפתחות בתפיסתו של האדמו"ר את דרך הפעולה, או בכלל בטענה שנשמעת, אך אין יסוד למימד האלים שבה.

3. חיזוק לימוד התורה

האדמו"ר מפיאסצ'נה פעל במישורים שונים לעידוד לימוד התורה בחברה היהודית. בין השאר, הוזכר האדמו"ר על ידי חסידיו כמי שעמד בראש תנועת תפארת-בחורים שבפולין. התארגויות אלו נפוצו בכל מזרח אירופה, והוגדרו על ידי ישראל רוזנסון, במאמר שהקדיש למפעל "תפארת בחורים" בוילנה, כך:

"באופן כללי אפשר לאפיין את תנועת "תפארת בחורים" כחברה, מוסד, אגודה, או כאמור תנועה, בעלת דגשים חברתיים-חינוכיים-דתיים מיוחדים שעיקר בואה לעולם היה בשלהי המאה התשע עשרה ובתחילת המאה העשרים במרחב התרבות היהודי-ליטאי... מרכזים רבים שהתפתחו בערי שדה ובעיירות בליטא ובפולין... תכליתם העיקרית המוצהרת היתה התמודדות עם הקושי לקיים מסגרות לימוד יהודי לנוער עובד שנתפס לחילון ולנהיה אחרי תנועות סוציאליסטיות"²²⁹

²²⁶ פרשת ויגש תרצ"א, דרך המלך הישן עמ' עז. הדוגמה השניה המביא שם הוא לשלוח את הילד לחינוך תורני.

²²⁷ שיח תלמידים (לעיל הערה 5).

²²⁸ זכרון קודש לבעל האש קודש (לעיל הערה 5).

²²⁹ ישראל רוזנסון, "בעבור צעירים כמו גם לעובדים ולעוזרים בחנות" – על המפעל החינוכי "תפארת בחורים" בוילנה, בתוך: הגות, בטאון מכללת ליפשיץ בירושלים, 2014, עמ' 16.

לפי טענת חסידי, אגודת "תפארת בחורים" בפולין הוקמה והובלה על ידי האדמו"ר מפיאסצ'נה. לייב בין סיפר על "שיעורי ערב" שארגן בוורשה עבור בעלי מלאכה ופועלים, מסגרות שמנו, לטענתו, אלפי לומדים.²³⁰ נתנאל רדזינר, תלמיד האדמו"ר, אף נקט במספר – הנשמע כהגזמה – של שבעים וחמישה אלף בחורים שהיו חלק מתפארת בחורים בוורשה.²³¹

יש לציין שאגודות תפארת בחורים היו התארגנויות עירוניות במובהק, של בוגרי ישיבות שונות שחזרו לעריהן וביקשו להקים מסגרות לימודיות במקביל לעבודתם. משכך, גם אם האדמו"ר מפיאסצ'נה אכן היה מיוזמי ומארגני אגודת 'תפארת בחורים' בוורשה, בוודאי לא סביר שעמד בראש "תפארת בחורים" בפולין כולה, דבר שכלל לא היה קיים – כל מקום ארגן את פעולתו באופן עצמאי ומקומי.²³²

האדמו"ר עצמו מזכיר ב"דרשת שבת תשובה", שנאמרה בשנת תרצ"ו, את קבוצת "תפארת בחורים", אך מדבריו אמנם עולה ההערכה הגדולה שחש אליהם והתמיכה שנותן, אך לפי תיאורו שם לא מסתבר שהוא הקים אותם וכן לא סביר שמדובר בקבוצה המונה כמות גדולה כל כך:

"ועתה ישנם בחורים שכ"כ התרחקו מעם ישראל ותורתו שאינם יודעים מאומה מן התורה, וזוהי ה' מדבר אליהם אין נוגע להם. ראו נא בווארשא ישנם חברות בחורים בעלי מלאכה, חברה אחת נקראה "תפארת-בחורים" והיא באמת תפארת ויופי, סוחרים שכירי יום. וכשדברתי עמהם ראיתי והם בני תורה..."²³³

ח. ימיו האחרונים של האדמו"ר – המכתב ממחנה טרווניקי ושאלת מקום הרצחו של האדמו"ר רבות נכתב על פעילותו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, ועוד יותר מכך על דרשותיו. הרוצה ללמוד על חייו במהלך הגטו יכול לראות במחקרה המקיף של אסתר פרבשטיין, "בסתר רעם", ועוד.²³⁴ בשורות הבאות אנסה רק להוכיח את העובדה שהאדמו"ר שהה בימיו האחרונים במחנה טרווניקי, שם נרצח. במחנה טרווניקי פעלה מחתרת של אי"ל, בראשות ד"ר זאב ולודיז'מיז' שיפריס, "ולודק". מכתבים שונים של "ולודק" מופיעים בארכיון בית לוחמי הגטאות, ביניהם מכתב (תיק 6117) בו מופיע האדמו"ר מפיאסצ'נה וחתנו:

²³⁰ לייב בין, רבי קלונימוס – נשיא שומרי שבת בוורשה (לעיל הערה 5): "כוחות מרובים השקיע גם ב"שיעורי הערב" שייסד בוורשה, בכל פנותיה, עבור בעלי מלאכה ופועלים ישרים. בהשפעתו הברוכה בילו אלפים עמלים את שעות הערב בלמודי ה'".

²³¹ כך סיפר נתנאל רדזינר לרב זאב הראל (שיח תלמידים, לעיל הערה 5):

"הוא ארגן בעלי בתים. הוא ארגן לבעלי בתים ולבחורים שלא יכלו ללמוד רק לעבוד קראו לזה 'תפארת בחורים' שהיו לפני המלחמה רשומים 75 אלף בחורים והם למדו בלילה שיעורים וגם הוציאו ירחון"

²³² העובדה שאגודות תפארת בחורים לא היו תחת קורת גג של ארגון אחד, אלא התארגנויות עירוניות מקומיות, מופיעה בתיאורים רבים ושונים.

²³³ דרך המלך, ירושלים תשע"א עמ' תכ"ג.

²³⁴ לעיל הערה 5.

"פנה אליי הרב מפיאסצ'נו בבקשה להעבירו למסתור בוורשה. הוא נמצא כאן עם חתנו. את הוצאות האחזקה במסתור הוא יכסה בעצמו. הוא מבקש רק להעבירם לוורשה. אבקש תשובתכם בעניין"

מכתב זה נשלח ב-2 באוקטובר 1943, והוא ככל הנראה המקור האחרון בו מתועד האדמו"ר. ממכתב זה ניתן להסיק שלפחות חודש טרם תאריך הרצחו האדמו"ר שהה במחנה טרווניקי, שהוא תכנן לשוב לוורשה עם חתנו, ושהיה ברשותו סכום כסף כלשהו. גם מרשימותיו של עמנואל רינגלבלום, מסתיו 1943, עולה שהאדמו"ר מפיאסצ'נה שהה בטריוניקי לאחר חיסול הגטו.²³⁵

ערב חיסולו, היו במחנה טרווניקי בין שמונת אלפים לעשרת אלפים יהודים. ב-3 בנובמבר 1943 נרצחו כל היהודים במחנה טרווניקי, כחלק מאקציית ירי שכונתה "חג הקציר" ("אקציית ארנטפסט") ובה נרצחו מעל 40 אלף יהודים באיזור לובלין. זהו התאריך המסתבר ביותר ליום פטירתו של האדמו"ר: 3 בנובמבר 1943, ה' חשוון התש"ד.²³⁶ אף על פי כן, מסורת חסידי פיאסצ'נה²³⁷ היא שהאדמו"ר נרצח יום לפני כן, ב-2 בנובמבר 1943, ד' חשוון התש"ד. יתכן והדבר מבוסס על ידיעות שנמסרו מיושבי המחנה ואינם תחת ידינו.²³⁸

²³⁵ במסמך 5968 בארכיון לוחמי הגטאות (המתורגם מפולנית), מופיעים רשימות של עמנואל רינגלבלום. בין השאר, תחת רשימה של "פעילי תרבות אשר נרצחו או נפטר", מופיע, הראשון תחת הכותרת "רבנים", כך: "קלמן שפירו Kielman - Szpiro רב מפיאסצ'נו-טרבניקי". לא ברור האם זו אכן רשימה של נרצחים, של חשש שנרצחו, או שאחר מכן נרשם שם שנרצחו.

ראה עוד אצל גוטמן ישראל, עמנואל רינגלבלום: האדם וההיסטוריון, ירושלים 2006, עמ' 33, וכן אצל פולן (לעיל הערה 5) עמ' 153-155.

²³⁶ כך מופיע אצל בן שושן חוי, שנות ראינו רעה: פרקים בתולדות היהדות הדתית בתקופת השואה, ירושלים 2008. ככל הנראה זוהי הערכה, בעקבות התאריך של חג הקציר.

²³⁷ כך מעריך מנדל פייקאז' (חסידות פולין, לעיל הערה 6, עמ' 411-373) שלטורסקי יש "מסורת משפחתית ששמע". ב-1947 כבר צויין יום זה כיום ההילולה של האדמו"ר מפיאסצ'נה (ראה הצופה יום שישי 17 באוקטובר 1947, שם נכתב: "השבת מתאספים חסידי ר' קלונימוס שפירא מפיסצ'ניע זצ"ל להתייחד עם זכרו ביום ההילולא של האדמו"ר". באותה שנה, השבת של ה-18 באוקטובר הייתה ב-ד' מרחשוון).

²³⁸ בראיון שערך הרב זאב הראל עם נתנאל רדזינר, תלמיד האדמו"ר (שיח תלמידים, לעיל הערה 5), סיפר האחרון אודות ספר פולני שתואר את מותם של האדמו"ר ורבנים נוספים, ולטענתו נקב שם התאריך 2 בנובמבר.

בכל אופן, מסתבר ששהה בימיו האחרונים בטרוניקי, שם גם נרצח, כפי שכתבו פולן ואחרים,²³⁹ ולא במיידנק או בודז'ין, כפי שהעריכו חוקרים אחרים,²⁴⁰ ובוודאי לא בטרבלינקה, שכבר חוסלה באותה העת.²⁴¹ למסקנה זו ניתן להגיע ממספר סיבות: המסמכים האחרונים המצויים בידינו מציינים ששהה בטרוניקי, עדויות שונות שמדברות על הרצחו בטרוניקי וכן העובדה שההנחה המוטעית שנרצח בטרבלינקה מבוססת, בין השאר, על שיבוש השם טרוניקי.²⁴²

ההשערה שנרצח במיידנק מבוססת, מסתבר, על תאריך הרצחו, התואמת את חג הקציר שמרכזו היה במיידנק, וכן את העובדה שרבים מגטו וורשה גורשו למיידנק לאחר חיסול הגטו. גם את

²³⁹ כך נכתב ב"דברים אחדים" של המוציאים לאור בהכשרת האברכים מהדורת תשכ"ב (הדגשה שלי, א.ב.): "לאחר חיסול גיטו וורשא הועבר למחנה ריכוז **טרבלינקה** בקרבת לובלין, וביום ד' חשוון תש"ד עלה רבינו האדמו"ר זצ"ל ברכב אש השמימה". כך נכתב פולן (לעיל הערה 5, עמ' 185), אם כי מציין שהמחנה היה ליד טרבלינקה.

טרבלינקה מופיע גם במספר מקומות נוספים: כך אצל ד"ר יצחק אלפסי (אלפסי יצחק, החוזה מלובלין, ירושלים תשס"ו, עמ' רל"ד), המציין את "מחנה טראוניק שליד לובלין". כמו כן, בעיתון חרות, יום חמישי ה-4 במאי 1961, עמ' 2-1, במסגרת סיקור משפט אייכמן, מופיעה עדותו של ברוך דובדבני ושם מוזכר שהרבי ניספה "במרד גטו טרבלינקה ליד לובלין". גם בקונטרס מגדל עוז, בתוך הספר מגיד דבריו ליעקב, ירושלים תשס"ד בעריכת חיים יהושע ויכלדר, מציין בדברו על רבי יעקב יצחק דן מסטריקוב (עמ' שמ"ט): "בשעת הסלקציה עבר הרבי לקבוצת הפועלים שעבדה בווארשה בבתי המלאכה של שולץ. כל הקבוצה הזו הועברה אחר כך לטראוניק. בחשוון, בתש"ד, קיבלו לידם אנשי א.ס.א. את המחנה. פלוגת השמדה זו הוציאה להורג אלפי יהודים שהיו במחנה טראוניק, והם ניספו עד אחד הי"ד. רבינו נעקד על קידוש השם ביום המר והנמהר ד' חשוון תש"ד (יחד עם האדמו"ר מפיאסצ'נה בעל חובת התלמידים) הי"ד".

²⁴⁰ לייב ביין (מפנקסו של עיתונאי חסיד, ירושלים תשכ"ז, 28) כותב "שמת על קדוש ה' יחד עם כמה אלפי יהודים במחנה בודז'ין". כך גם כתבה אסתר פרבשטיין (בסתר רעם, ירושלים תשס"ב, עמ' 435) שנרצח במחנה העבודה בודז'ין שבאזור לובלין, וכן בשנות ראינו רעה דלעיל.

ביין (שם) כותב ש"הוכרע לטבח יחד עם עדתו באחרון ההתקוממות של יהודי פולין נגד הנאצים הטמאים ב-ד' חשוון תש"ג". הנקודה של המרד הופיעה גם בתיאור של ברוך דובדבני דלעיל (עיתון חרות יום חמישי ה-4 במאי 1961 עמ' 1-2), ויתכן שמקורה בטעות היסטורית או בהגיגורפיה.

²⁴¹ טרבלינקה מופיעה במספר מקומות, כפי שנראה, וגם בסיפור "הגיבן הקדוש" של הרב קרליבך כתב שנרצח בטרבלינקה. אולם, המרד בטרבלינקה היה ב-2 באוגוסט 1943, ובאוקטובר כבר חוסל המחנה סופית.

²⁴² כך ניתן להוכיח משתי מקומות לפחות. ראשית, בעיתון על המשמר, מיום חמישי ה-4 במאי 1961, עמ' 2, שגם מתאר את משפט אייכמן, מופיע "אשר ניספה לאחר מכן במרד גטו טראבלינקה ליד לובלין", כשברור שזה שיבוש של "טראוניק" (טרבלינקה הייתה סמוכה לוורשה, לא ללובלין).

בנוסף ניתן לראות שיבוש זה בדברים אחדים של המוציאים לאור בהכשרת האברכים. כאמור, ב"דברים אחדים" של המוציאים לאור בהכשרת האברכים מהדורת תשכ"ב, כתבו (הדגשה שלי, א.ב.): "לאחר חיסול גיטו וורשא הועבר למחנה ריכוז **טרבלינקה** בקרבת לובלין, וביום ד' חשוון תש"ד עלה רבינו האדמו"ר זצ"ל ברכב אש השמימה". אולם, כאשר הוציאו את מהדורת הכשרת האברכים שנת תשס"א, הופיע (הדגשה שלי, א.ב.): "לאחר חיסול גטו ורשה הועבר למחנה רכוז **טרבלינקה** בקרבת לובלין...". פה זה ממש שיבוש מפורש של הנאמר במהדורה הקודמת.

סיבה נוספת לבלבול יכולה להיות בגלל אחיינו, רבי ישראל שפירא מגרודז'יסק, שגם היה אדמו"ר בוורשה ונרצח בטרבלינקה באלול תש"ב. על נסיבות מותו של רבי ישראל שפירא, ראה סיפור המובא אצל הרב הרצוג במשואה ליצחק חלק א' (משואה ליצחק, ספר הזיכרון לר' יצחק אייזק הלוי, ירושלים תשס"ט, עמ' 170 – 171). העורכים מזהים (שם, הערה 5) את ה"הצדיק מגרודז'יסק" עם האדמו"ר מפיאסצ'נה, בשוגג כמובן.

ההשערה שנרצח בבודז'ין ניתן להסביר כך, וכן על בסיס פיענוח מוטעה של מסמכים מאוסף ברמן הנמצאים בבית לוחמי הגטאות, כפי שאפרט בהערה²⁴³.

²⁴³ במדור אוספים בארכיון בית לוחמי הגטאות, מופיעים מספר 'תיקים' המשויכים (נכון למאי 2017), על פי ההערות, לרבי קלונימוס קלמן שפירא, אך על פי תוכנם ברור שמדובר ברבי דוד שפירא. כך, בתיק 5807, בתיק 5798 ובתיק 6031 מופיעים "שני הכמרים" הנמצאים במחנה בודז'ין, ובהערות מקשרים לאדמו"ר מפיאסצ'נה. אולם, לפי התאריכים בתיקים מדובר במכתבים מסביבות מרץ 1944, לאחר שהאדמו"ר כבר נרצח. בתיק 6030, המביא רשימה של פעילי ציבור בבודז'ין, מופיעים השמות "דוד שפירא" ו"שמשון שטוקהאמר", ומסתבר שאלו "שני הכמרים" אליהם דובר. למעשה, בתיק 6117 שהוזכר לעיל, בו מוזכרים האדמו"ר וחתנו כמי שהיו בטריוניקי, מוזכרים גם הרבנים "שפירא ושטוקהאמר" ששלחו להם כסף ומחכים לקבלה מבודז'ין, דבר המוכיח, כמובן, שלא מדובר באותם אנשים (וכך הערתי במכתב מה-10 במאי 2017 לנועם רחמלאביץ, מעובדי הארכיון). נכון לתחילת 2019, תוקנו ההערות בתיקים המוזכרים.

ככל הנראה, מקור הטעות כבר בדברי ברמן עצמו. בספרו, 'במקום אשר יעד לי הגורל' (ברמן אברהם אדולף, במקום אשר יעד לי הגורל, בית לוחמי הגטאות תשל"ח, עמ' 97) כתב על ולאדיסלאב (זאב) פרידהיים, שהיה פעיל בלשכה המרכזית של צנטוס בגטו ו"שולח למחנה העבודה הנאצי בבודז'ין, בחבל לובלין". הוא מוסיף שם: "שם היו עצורים כשלושת אלפי יהודים, ובכללם עסקני ציבורים ורבנים מגיטו וארשה – אליעזר ליפא בלוך, העסקן הרביזיוניסטי ד"ר דוד ורובינסקי, שני הרבנים הווארשאים הנודעים קאלמיש שפירא ושמשון שטוקהאמר, העסקן... הודות לשליחינו המיוחדים עלה בידי לנהל בחשאי חליפת מכתבים ערנית למדי עם פרידהיים".

חלק ב': כתבי האדמו"ר מפיאסצ'נה

מבוא

את כתבי האדמו"ר מפיאסצ'נה²⁴⁴ ניתן לחלק לשלוש קבוצות: ספרי ההדרכה שכתב, ספרי הדרשות שנשא והועלו על הכתב, וחומרים אישיים שונים. היחיד מספרי האדמו"ר שהודפס בחייו הינו ספר הדרכה, והוא הספר חובת התלמידים שפורסם ב-1932. לאחריו, כתב האדמו"ר את הספר הכשרת האברכים כספר המשך לתלמידים בוגרים ומהדורה שלו הוכנה לדפוס לפני מלחמת העולם השנייה. הספר הודפס לאחר המלחמה על בסיס הגהות שכתב בזמן השואה, אליהם צורף הקונטרס מבוא השערים.²⁴⁵ הכשרת האברכים נועד להיות מעין הכנה לספר "חובת האברכים", ומבוא השערים היה עתיד להיות החלק הראשון של הספר חובת האברכים, כפי שמפורט בהקדמה לספרו "הכשרת האברכים" אותו הכין לדפוס לקראת המלחמה.²⁴⁶ בנוסף אליהם, כתב האדמו"ר את ספרון ההדרכה בני מחשבה טובה שנועד ליחידי סגולה, והופץ בעותקים ספורים תחת פיקוחו.

בין ספרי הדרשות ניתן למנות את הדרשות שפורסמו בספר "דרך המלך" שיצא לאור ב-1991, ובו קובצו דרשותיו של האדמו"ר בין מלחמות העולם כפי שנרשמו על ידי תלמידיו. חלק מן הדרשות עברו, בזמן הקרוב לאמירתן והעתקתן, הגהות של האדמו"ר עצמו.²⁴⁷ בספר זה גם פורסמו הדרשות מתוך הספרון "שלוש דרשות אשר דרש האדמו"ר..." שהופץ בוורשה ויצא לאור לאחר המלחמה. לסוגה זו מצטרפות, כמובן, גם הדרשות שנשא בזמן השואה ונרשמו על ידו, שפורסמו לאחר המלחמה תחת השם "אש קודש".²⁴⁸ בשנת 2017 פרסם דניאל רייזר מהדורה מדעית של הספר תחת השם "דרשות משנות הזעם", הדומה לכינוי שבו כינה האדמו"ר את הספר במכתב שצורף לכתבים, "חידושי תורה משנות הזעם ת"ש תש"א ותש"ב".

תחת החומרים האישיים ניתן למנות את הקונטרס "צו וזירוז", מעין יומן רוחני-אישי. בנוסף, מכתבים שונים של האדמו"ר, שחלקם פורסמו בספר "זכרון קודש לבעל אש קודש", בסוף ההוצאות החדשות של הספר דרך המלך, בנספחים ל"דרשות משנות הזעם" של רייזר, ואצל חוקרים ואוספים נוספים.²⁴⁹

את החלק הזה, העוסק בכתבי האדמו"ר מפיאסצ'נה, חילקתי לשלושה פרקים: תכנית הכתיבה של האדמו"ר מפיאסצ'נה, הספר חובת התלמידים וקונטרס צו וזירוז. בפרק הראשון אתאר את כתביו של האדמו"ר שלא הגיעו לידינו, ואבסס את הטענה בדבר תכנית כוללת של האדמו"ר מפיאסצ'נה

²⁴⁴ חוקרים שונים תיארו בהקדמותיהם את כתבי האדמו"ר מפיאסצ'נה. דניאל רייזר, במבוא לדרשות משנות הזעם (לעיל הערה 6), עמ' 37-61, מאריך לתאר את אופן עריכת כלל כתבי האדמו"ר מפיאסצ'נה, ומתעכב במיוחד על הפרטים של הספר "אש קודש".

²⁴⁵ הכשרת האברכים, ירושלים תשס"א.

²⁴⁶ כך על פי ההקדמה של האדמו"ר להכשרת האברכים (הכשרת האברכים, ירושלים תשס"א, עמ' ח').

²⁴⁷ על דרך כתיבת דרך המלך ראה באריכות אצל רייזר (לעיל הערה 6), עמ' 42-45.

²⁴⁸ משיחה עם הרב מנחם שפירא, נכדו של הרב ישעיהו שפירא אחי האדמו"ר מפיאסצ'נה, למדתי שבנו של הרב ישעיהו (אביו של הרב מנחם) הוא שהעניק לספר את השם "אש קודש".

²⁴⁹ כך אצל צבי לשם, בין משיחות לנבואה (לעיל הערה 1), בארכיון משפחת רוזנברג ברעננה, בבתי מכירה פומביים, אצל משפחת המר ועוד.

לכתביו עוד בטרם יצר אותם, תכנית שניתן להעריך שהתגבשה בסוף שנות ה-20. בפרק השני, העוסק בחובת התלמידים, אטען כי יש קשר הדוק בין כתיבת הספר לבין ישיבת דעת משה, ואף אטען כי "מאמר חינוכי שנכתב לתלמידי הישיבה" מהווה מעין גרסה ראשונה מצומצמת לספר חובת התלמידים. כפי שאראה, נדמה שחובת התלמידים הוא תגובת האדמו"ר למשבר הגדול של 1929 והצעותיו להתמודד איתו ועם המציאות היהודית בשהתגלתה בפולין בעקבותיו ובעיקר, זרוז תהליכי החילון.

בפרק השלישי אנתח באופן מפורט את הקונטרס "צו זרוז", שהוא מעין יומן אישי-רוחני של האדמו"ר מפיאסצ'נה. בין השאר, אראה כיצד ההבנה שהקונטרס נערך בזמן היות האדמו"ר מפיאסצ'נה בגיטו ורשה מסבירה נקודות רבות ביחס לחיבור. בנוסף, נעמיק בקטע בו מציין האדמו"ר מפיאסצ'נה את שנת 1929, בה נכנס לשנת ה-40 לחייו, כשנת משבר בחייו.

א. תכניות כתיבה וכתבים שלא הגיעו לידינו

מלבד הכתבים שהוזכרו במבוא לחלק זה, ידוע שהאדמו"ר מפיאסצ'נה כתב ספר חידושים על מסכת ברכות, ספר שאבד לו עוד לפני השואה,²⁵⁰ וכן החל בכתיבת ספר פרשנות על הזוהר, ממנו נשאר רק המאמר הראשון (מופיע במבוא השערים). בנוסף, מציין דניאל רייזר שבידיו של קלמן ביין, בנו של רבי אלעזר ביין, נמצא כתב יד של אביו תחת השם "סיפורים ששמעתי מפי האדמו"ר מפיאסצ'נה", קובץ שלא הודפס מעולם.²⁵¹

כאמור, האדמו"ר מפיאסצ'נה תכנן לחבר את הספר "חובת האברכים". לטענת דניאל רייזר, למרות שהיו שטענו שחובת האברכים נכתב ואבד,²⁵² סביר יותר להניח שמעולם לא הספיק להמשיכו. זאת,

²⁵⁰ מכתב לאליםלך בן פורת מ"ז כסלו תרפ"ז (23 בנובמבר 1926), גנזי יהודה (לעיל הערה 168, 170). דיון קצר ושינויים בפיענוח אצל רייזר (לעיל הערה 6), עמ' 42.

²⁵¹ רייזר (לעיל הערה 6), עמ' 42:

"סיפורים ששמעתי מפי האדמו"ר מפיאסצ'נה – קובץ סיפורים בכתב יד, שר' אלעזר ביין העלה על הכתב, כפי ששמע מן האדמו"ר בשלהי שנות השלושים. אין מדובר בסיפורים מטאפוריים בסגנונו של ר' נחמן מברסלב, כי אם בסיפורי צדיקים קלאסיים על ר' אלימלך מליז'נסק, על אחיו ר' זושא מאניפולי וכדומה. כתב היד נמצא בידיו של ר' קלמן ביין, בנו של ר' אלעזר ביין. ראיתי צילום של הסיפורים ואולם, למרבה הצער, לא קיבלתי הרשות לבחון אותם בעיון. עם זאת, כתב יד זה מלמד על צד נוסף באישיותו הרחבה והרבגונית של האדמו"ר: למדן, דרשן וגם – מספר סיפורים. אל לנו לשכוח כי סיפור סיפורים הוא אומנות לכל דבר, ויש בו צד יצירתתי ונופך ייחודי משלו"

כאן המקום לציין שהרב זאב הראל ור' שלום (מתן) שלום, שאוספים בימים אלו חומרים רבים על האדמו"ר מפיאסצ'נה, הראו לי מספר סיפורי צדיקים בסגנון הזה, שנאמרו על ידי תלמידי האדמו"ר מפיאסצ'נה בשמו. בסיפורים אלו, שהודפסו בקבצים שונים, בעל השמועה הוא לרוב הרב אלעזר ביין (וגם נתנאל רדזינר מופיע), ואלו סיפורים על רבי אלימלך מליז'נסק, המגיד מקאז'ניץ, החוזה מלובלין ורבי לוי יצחק מברדיטשב, שסופרו בשם האדמו"ר מפיאסצ'נה.

²⁵² כך כתב לייב ביין, מקורבו של האדמו"ר (ביין ליב, מפנקסו של עתונאי חסיד, לעיל הערה 5, עמ' 30):

"הוא חיבר שורה של ספרי חנוך לכל גילאי החנוך התורני... הנודע בחבוריו הוא הקונטרס "חובת התלמידים" שהופיע בכמה מהדורות בורשה, בלודז וגם באר"י.. הוא ז"ל הפיץ מעיניו גם בענפים אחרים בשדה החינוך הנאמן. חיבר את הספרים "חובת האברכים", בני מחשבה טובה", "צו זרוז", "רשימות הזהר" וספר על כמה מסכתות הש"ס"

כיוון שבהגהות שעשה האדמו"ר בכתב היד של "מבוא השערים לחובת האברכים", הגהות שנכתבו בזמן השואה עצמה, הוסיף האדמו"ר את ההערה הבאה:

"ומקוה אני לד' שיזכני לחבר את כל ספר הזה חובת האברכים ובו יבואר אי"ה [אם ירצה ה'] יותר ענין הזה גם לנו"²⁵³

אם האדמו"ר כותב, בזמן השואה, שהוא מקוה ש-ה' יתן לו את היכולת לחבר את הספר חובת האברכים, משמע שהספר לא נכתב עד אז, ולצערנו – גם לא נכתב. ניתן להוסיף ראיה לכך מדבריו של האדמו"ר בצו וזרוז, אות ד', שם כותב:

"ומה העצה לזה ואיך מטהרים גם את הנפש, למוד רב ותחבולות שונות בעבודה נחוצות לזה, וד' ירחם ויזכני להאריך מזה במקום אחר, כאשר עם לבנו"²⁵⁴

המשפט בו מתפלל ל-ה' שיוכל להאריך בנושא זה במקום אחר ("ו-ד' ירחם... עם לבנו") לא נמצא בגירסה שפרסם נחמן גשייד בחובת האברכים מהדורת תשט"ז-ז'²⁵⁵, המבוססת על העתקות שהיו בידו מלפני המלחמה. נראה, שהאדמו"ר מרמז פה על הספר "חובת האברכים" אותו תכנן לכתוב – ונראה שבשלב עריכת הקונטרס, דהיינו שנת ת"ש (1940) והלאה,²⁵⁶ עדיין לא כתב את הספר, ולכן ראה צורך להוסיף את משפט התפילה בו מקווה שיזכה להאריך בזה.²⁵⁷

לאדמו"ר היו תכניות לכתיבת חיבורים עוד טרם פרסם אפילו חיבור אחד, כפי שמציין בעצמו:

"רבנו של עולם כמה ימי עבדך, מתי אשלם את חובי אשר ערבתי לנפשי, והבטחתי להוציא מקרבה חבורים וספרים אלו, דרכים, כללים, השגות רעיונות ופשטים, שהיא הרה עמהם, היספיקו שבעים שמונים אף תשעים שנות עבודה, להריק את רצון ותקות עניה זו. אנא ד' הארך ימי, וברך את עבודתי עד שמכל עבודה מועטת תצא עבודה רבה, ומכל רשימת עטי יפיץ ענינים שונים. ודוד המלך התפלל אל תעלני בחצי ימי, לא בחצי ימים, רק בחצי ימי הימים שלי, לפי עבודתי וחובותי שעלי לשלם לנפשי"²⁵⁸

בדברים אחדים מהמוציאים לאור (תחילת הכשרת האברכים) נאמר: "הספר הזה גם לא הושלם ולא הגיע לידינו, חבל על דאבדין". מדבריהם ניתן להבין שלפחות חלק מהספר הושלם, ורק לא הגיע לידינו.

²⁵³ הקדמה למבוא השערים. ראה אצל רייזר (לעיל הערה 6), עמ' 52-53 ובהערות, המביא צילום של כתב היד וההגהה, ומוכיח את היות ההגהות מאוחרות וממילא את דבר אי כתיבת חובת האברכים.

²⁵⁴ צו וזרוז אות ד', הכשרת האברכים ירושלים תשס"א, עמ' שכ"ו.

²⁵⁵ ראה לקמן בהמשך החלק, בדברים על הקונטרס צו וזרוז.

²⁵⁶ כפי שנראה בהמשך, הקטעים בצו וזרוז נכתבו בזמנים שונים, אך נערכו על ידי האדמו"ר בתחילת המלחמה.

²⁵⁷ היה מקום לטעון שהמשפט בו מתפלל האדמו"ר ל-ה' שיזכה לכתוב את מה שעם לבנו, הופיע בקטע המקורי. אם כך היה נכון, היה מדובר בתכנון מקורי שיתכן וכבר התבצע טרם המלחמה. אולם, בעקבות השינוי בין הגירסא אצל גשייד לגירסה הנדפסת, ולאור טענתי בדבר עריכת הקונטרס בתחילת המלחמה (ראה לקמן בדברי על קונטרס צו וזרוז), מסתבר יותר שהאדמו"ר הוסיף את המשפט בזמן עריכת הקונטרס, והביע תפילה שיצליח לכתוב.

²⁵⁸ צו וזרוז, בתוך הכשרת האברכים ירושלים תשס"א, אות מ"ב.

לגבי תיארוך הקטע, השערתי היא שנכתב בסביבות שנת תרפ"ט-תרצ"א (1929-1931). זאת, לאור שתי הנחות מרכזיות: ראשית, האדמו"ר אמנם דורש את הביטוי "בחצי ימי" כמדבר על חצי "מעבודתי וחובתי" שתכנן לעשות, אך עצם השימוש בביטוי יכול להעיד שאכן היה בחצי ימיו. אמצע החיים, על פי האדמו"ר, זה בסביבות גיל ארבעים, כפי שעולה מדבריו בצו וזרוז י"ט²⁵⁹ וכפי שניתן להבין גם מהקטע פה,²⁶⁰ דהיינו שנת תרפ"ט (1929). בנוסף, מהעובדה הנראית מהקטע שטרם כתב את הספרים שתכנן, מסתבר שנכתב לפני שנת תרצ"ב, אז פרסם את הספר חובת התלמידים.

כפי שראינו לעיל לגבי ישיבת "דעת משה", וכפי שנראה בהמשך, נראה שהמיקוד על שנים אלו אינו מקרי. בשנים אלו, בהם הישיבה גדלה בצורה משמעותית והעולם נכנס למשבר כלכלי משמעותי, גם האדמו"ר מפיאסצ'נה עבר תהליך. חלק מרכזי מתהליך זה היה, ככל הנראה, התובנה בדבר הצורך לפנות לקהלים רבים ומגוונים בעם ישראל. כתיבת הספרים הייתה צעד משמעותי בדרך לשם.

מהקטע ניתן להפיק מספר תובנות לגבי תכניותיו של האדמו"ר על הספרים שמתעתד לכתוב. ראשית, על פי דבריו, מדובר בהתחייבות שלקח על עצמו, "ערבתי לנפשי והבטחתי". למעשה, כפי שניתן לראות מהקטע, האדמו"ר מבין שלנפש שלו יש רצון ותקוה להוציא מתוכה את החבורים והרעיונות שיש בה – והאדמו"ר התחייב לנפשו שיעזור לה להביא רצון זה לידי ביטוי. בנוסף, מדובר בתכניות נרחבות ביותר, שכלל לא ברור שכל חייו יספיקו להם. דהיינו, כבר בשלב התכנון ידע האדמו"ר שמדובר ב"עבודה רבה" שגם שנים רבות לא יספיקו לסיימה.

כמו כן יש להדגיש שתכניותיו כוללות מגוון נרחב של תחומים: חבורים וספרים, כללים, השגות, רעיונות ו'פשטים'. ייתכן ומדבר פה על שני סוגי כתבים: חבורים ספרים וכללים מחד, והשגות רעיונות ופשטים מאידך. הקבוצה הראשונה תואמת את ספרי ההדרכה שכתב, והקבוצה הראשונה מתאימה לספרי הדרשות, וכן הפירושים, שהחל לכתוב.

הסתכלות מלמעלה על תכניותיו של האדמו"ר, מלמדות על יותר מאוסף של ספרי הדרכה ספורדים. כפי שמדגיש רון וקס, תכניותיו של האדמו"ר מפיאסצ'נה להוצאת כתביו הייתה להוצאת "מדריך לעבודת ה' לאור החסידות":

"תכניותיו של ר' קלונמוס, שלדאבוננו יצאה אל הפועל באופן חלקי בלבד, הייתה לכתוב מדריך לעבודת ה' לאור החסידות מהמסד עד הטפחות. הוא ביקש להנחיל את דרכה של החסידות בסדרת ספרים המיועדים לכל הגילים: מילדות ונערות ועד גיל האברכים ובעלי הבתים שחפצים בעלייה רוחנית. לרעיון זה אין אח ורע בתולדות החסידות, וגם מחוץ לחסידות הוא יוצא דופן"²⁶¹

²⁵⁹ בקטע זה, בו נעסוק לקמן, מציין האדמו"ר שהגיע לשנת הארבעים לחייו, ו"כבר יתחילו ימי הירידה שלי, וכבר אתחיל להזדקן". נראה, שגיל ארבעים נתפס בעיני האדמו"ר אמצע החיים, ומכאן כבר יותר קרובים למוות מאשר לחיים.

²⁶⁰ ניתן להבין שהאדמו"ר מעריך את שנות חייו של האדם כשבעים או שמונים, ומוסיף שאפילו תשעים שנים לא יספיקו. מסתבר, ששבעים או שמונים הם מספרים סבירים, ולא תשעים. משום כך, ארבעים שנה אכן מסתברים כמחצית החיים לפי ראייתו.

²⁶¹ להבת אש קודש, פתח דבר, עמ' 13. מעין זה גם אצל מוריה הרמן (לעיל הערה 1), עמ' 133.

פעילותו יוצאת הדופן של האדמו"ר מפיאסצ'נה החלה עם כתיבת הספר חובת התלמידים, ובו נתעמק בקטע הבא.

ב. חובת התלמידים

1. חובת התלמידים ושיבת דעת משה

כאמור, בשנת תרצ"ב הדפיס האדמו"ר בוורשה את הספר "חובת התלמידים", ספר הדרכה מפורט לנערים, העוסק בעבודת הנפש והמידות, ובאופן כללי בהתקדמות רוחנית. האדמו"ר ראה בספר פרויקט חשוב ביותר, כפי שעולה גם מהתייחסויות שונות שלו לספרו. אולי הבולט שבהם הוא עדות תלמידיו, לפיה עד פרסום הספר היו מעלים את האדמו"ר לתורה בשמחת תורה תוך קריאת כל ייחוסו עד דוד המלך – אך החל משנת תרצ"ב ביקש שיעלו אותו לתורה בתואר "בעל חובת התלמידים" בלבד.²⁶²

נתנאל רדזינר, בראיון לרב זאב הראל, התבטא כך:

"ואת החובת תלמידים חיבר לשיבה וזה יצא לכולם"²⁶³

מדבריו עולה, שהספר חובר בתחילה במיוחד לתלמידי השיבה, ורק לאחר מכן הוחלט להפיץ את הספר מחוץ לכותלי השיבה. לתובנה זו ניתן לצרף את העובדה שהשיבה עסקה בהוצאה לאור של הספר, פרסמה אותו בעלון השיבה, "הכרם", ומכרה אותו ב"לשכת השיבה".²⁶⁴ בהתאם לכך, בשער המהדורה הראשונה של הספר, מהדורת וורשה תרצ"ב, נכתב:

²⁶² כך סיפר נתנאל רדזינר, בראיון עם הרב זאב הראל (שיח תלמידים, לעיל הערה 5): "שמחת תורה... וקראו אותו עד דוד המלך בתרצ"ב ביטל את זה ואמר בעל החובת התלמידים". בראיון שם האריך להסביר את חשיבות הספר בעיני האדמו"ר, שעשוי לקרב אלפי בני נוער חזרה ליהדות. דבר זה מופיע גם בתורת השרף ממאגלינצא, נתניה תשע"ב, עמ' ק'.

כפי שראינו בחלק הראשון, האדמו"ר מפיאסצ'נה התייחס באופן משמעותי לייחוס, הקפיד לכתוב את ייחוסו בספריו, וכן במצבות של משפחתו. מסתבר, שעלייתו לתורה כ"בעל חובת התלמידים" הייתה הצהרה ברורה על סדר העדיפויות שלו, המעדיף את ההשפעה על עם ישראל כולו על פני הייחוס האלטיסטי. בנקודה זו הארכת בחלק השלישי.

תשומת לב שבגירסה שהופיעה אצל אהרן סורסקי (לעיל הערה 5) נאמר שהעלו אותו לתורה גם עם התואר "בעל חובת התלמידים". ההבדל בין הגירסאות משמעותי, ובעצם לפי הגירסא אצל סורסקי יש שיוויון מסוים בהתייחסות של האדמו"ר בין 'הייחוס' לבין היחס לעם ישראל.

²⁶³ נתנאל רדזינר, ראיון מצולם עם הרב זאב הראל (שיח תלמידים, לעיל הערה 5).

²⁶⁴ כך נכתב בעלון הכרם, חוברת ו' (ההדגשות במקור, במודעה המקורית כל משפט נמצא בשורה נפרדת):

"מודעה רבה. בקשר עם רוב הבקשות שקיבלנו ע"ד הוזלת מחיר הספר הנפלא ויחיד במינו. **"חובת התלמידים"**. מאת כ"ק אדמו"ר הרה"צ שליט"א מפיאסעצנא. נשיא ישיבתנו הק' [הקדושה]. החלטנו: **להדפיס הוצאה שני'.** שנוכל להוזיל את המחיר. על שלשה זה. [זהובים]. בחו"ל 1 דאל. [דולר]. מכורך בבד. הוצאת המשלוח 60 גרוש. להשיגו בלשכת השיבה הגדולה **"דעת משה"**.

אודות השיבה בכלל, והעלון בפרט, ראה לעיל חלק א' אות ז' ראה שם גם לגבי קלמן הוברבענד, בן דודו של האדמו"ר, ששימש לאחר מכן כמנהל השיבה.

"בהשתדלות ועד הישיבה הגדולה והק' [והקדושה] "דעת משה" ... ובהשתדלותו המיוחדת של חבר הועד הנכבד הר' קלונמוס קלמיש נ"י הוברבאנד"

גם שמו של הספר, בו מופיע הביטוי "תלמידים", מחזק תובנה זו, כמו גם העובדה שבמהלך הספר, ניתן למצוא מספר רב של פניות ישירות לקורא, תוך הנחה שהוא תלמיד בישיבה.²⁶⁵

הקשר ההדוק בין ישיבת דעת משה לבין הספר חובת התלמידים, יכול להוביל אותנו לשתי השערות בנוגע לספר "חובת התלמידים". ראשית, ניתן לטעון שהאדמו"ר, בעקבות המפגש הממושך והבלתי אמצעי עם הנוער המגיע אליו לישיבה, פיתח את תפיסת עולמו החינוכית המובאת בספר, אותה החליט לבטא ולהגשים בספר. כך, הישיבה בעצם גרמה ליצירת והוצאת הספר. בנוסף, התובנה לפיה יש קשר מובהק בין הישיבה לבין הספר, יכולה להסביר את הזיקה הקיימת בין ה"מאמר חינוכי שנכתב לתלמידי הישיבה" (להלן "מאמר חינוכי"), שהודפס לראשונה על ידי נחמן גשייד במהדורת ארץ ישראל של חובת התלמידים,²⁶⁶ לבין הספר חובת התלמידים. כפי שאראה בהמשך, טענתי היא שהמאמר החינוכי מהווה מעין טיוטא ראשונית של הספר חובת התלמידים.

2. מאמרי הספר

המחקר על חובת התלמידים נוהג להתייחס לספר כמקשה אחת, כפי שפורסם. למרות ההדרגתיות הברורה בספר, הנחת העבודה של החוקרים העוסקים בכך היא שהספר נכתב מלכתחילה בצורה כזו. אולם, לייב ביין מתאר שהאדמו"ר מפיאסצ'נה את "חובת התלמידים" ברצף אלא כתב ופרסם חלק אחר חלק מהספר:

"חובת התלמידים" הופיע פרקים פרקים מותאם לגיל בית הספר, החל בכתות המתחילות ועד לכתות הגבוהות"²⁶⁷

מדבריו ברור שהספר חובת התלמידים נכתב בצורה מודולרית, כך שחלקים שונים ממנו מתאימים לגילאים ושלבים חינוכיים שונים. כך גם עולה מהקובץ "מאמר חינוכי שנכתב לתלמידי הישיבה" (שכאמור מהווה טיוטא ראשונית לספר חובת התלמידים, לטענתי) שם קורא לחיבור "מאמרים".²⁶⁸

²⁶⁵ ראו לדוגמה בפרק הסיום, 'ציוויום ואזהרות': "העורך שוכב על מטתך בבוקר, וד' אלקי השמים והארץ כבר מצפה עליך בישיבה..." (חובת התלמידים, ירושלים תשע"א, עמ' קכ"א), וכן בפרק השביעי ועוד. אמנם יש לציין שבמספר מקומות אכן מתייחס גם תלמיד העוזב את הישיבה (כגון בפרק ה', שם עמ' נ'): "הבחרו שגמר כבר ויצא מן הישיבה... יקצוב לו שיעורים על כל היום", וכן בפרק השביעי), אך מתוך הכלל, שהוא התלמידים שבישיבה.

²⁶⁶ חובת התלמידים, בני ברק תשט"ז בנספח. ראה לקמן במהדורת צו וזרוז.

²⁶⁷ לייב ביין, מפנקסו של עיתונאי חסיד (לעיל הערה 5), עמ' 30.

²⁶⁸ חובת התלמידים, תל אביב תשט"ז (מאמר זה הופיע לאחר מכן במהדורות הראשונות של "דרך המלך"). ראה שם, עמ' קל"ג: "ובפרט שהמאמרים הללו נכתבים" וכן שם "אזי יעיין במאמרים אלו".

מבחינה תוכנית, נראה לי שניתן לחלק את הספר חובת התלמידים כך:²⁶⁹

- א. הקדמה – "שיח עם המחנכים וההורים": הקדמה המיועדת להורים ומחנכים, ומטרתה להסביר את הרציונאל החינוכי-רוחני שעומד מאחורי הספר.
- ב. חלק א' – פרקים א'-ב': פתיחת הספר, נראה כדברים שנועדו לעודד את התלמיד ולדרבן אותו להשתמש בספר לצורך עבודה עצמית.
- ג. חלק ב' – פרקים ג'-ז': חלק מ"מחלות הנפש" ודרכים להתמודד מולן, וביניהן "עצלות", "התרפות", "ישות" ו"שפלות המרומה".
- ד. חלק ג' – פרקים ח'-א': החשיבות של התעלות ותיקון עצמי.
- ה. חלק ד' – פרקים ב'-ג': הנחיות לעבודת ה' וחסידות ברמה גבוהה.
- ו. סיום – ציונים ואזהרות: הנחיות ועצות מעשיות, בחלקן תקציר של פרקי הספר.

באופן מובהק, הספר מתקדם מפרקי הפתיחה המדברים לכל תלמיד ותלמיד, כולל כאלו שלא מאמינים ביכולתם להצליח, דרך פרקים המיועדים לתלמידים שכבר עבדו על המידות ויכולים להתקדם ברמתם הרוחנית, ועד פרקי הדרכה המתאימים לתלמידים ותיקים הרוצים להכנס לעולם החסידות.

סקירת פילולוגית של הספר מראה, שההדרגתיות התוכנית באה לידי ביטוי בכינויים שבהם מכנה האדמו"ר את התלמיד אליו הוא פונה. נראה שהבולט ביותר הוא הכינוי "תלמיד ותיק" (או "תלמידים ותיקים") המחלק את הספר לשנים: ביטוי זה מופיע אחד עשר פעמים בספר, כאשר הראשון שבהם בפתיחת הפרק השמיני והאחרון בסיום הפרק השלושה עשר. על פי ביטוי זה, ניתן לחלק את הספר לשני חלקים – פרקים א'-ז', (חלק א' ו-ב' דלעיל) המיועדים לתלמידים מתחילים, ופרקים ח'-ג' (חלק ג' ו-ד' דלעיל), המיועדים לתלמידים ותיקים.

בהמשך לכך, הכינוי "תלמיד חסיד" (או "תלמידים חסידים") מופיע רק בפרקים י"ב-ג', ומאפיין שני פרקים אלו כמדברים אל תלמיד הנכנס בשערי החסידות ("ובזה כבר התחלת להיות חסיד", פרק י"ב, וכן "וכשתתמיד לעבוד בזה, תהיה אי"ה חסיד"), ולמעשה, נועד לסייע לתלמידים אלו להחזיר את "עטרת החסידות ליושנה" (שם).

ביטוי נוסף לחלוקת הספר לשנים ניתן למצוא בכינוי "נער", המופיע בספר – בין בפניה לתלמיד ובין בהקשר אחר – מעל מאה פעמים. רובם המוחלט של המופעים בפרקים א'-ז', המדברים כאמור לתלמיד בתחילת עבודתו.

מעניין לציין, שבניגוד לספר, בו ניכרת ההדרגתיות בבחירת הכינויים, ב"מאמר חינוכי" משמשים הביטויים בערבוביא. כך, הביטוי "תלמיד ותיק" פותח את המאמר, ומופיע מיד אחר כך עוד פעמיים, אך הוא מופיע גם באמצע המאמר, ופעם נוספת בסופו. מסתבר שבמאמר, ביטוי זה מתפקד כפתיחה לפני סטנדרטית אל התלמיד, כמו הביטוי "בן יקר", החוזר גם הוא חמש פעמים במאמר, כל פעם

²⁶⁹ חלוקה זו מבוססת על תכני הספר. כפי שנראה על קצה המזלג, ניתן לתקף חלוקה זו מבחינה פילולוגית. חלוקה דומה אך עם הבדלים בולטים ראה אצל שלום (מתן) שלום, מבוא לחובת התלמידים, בתוך: אסיף ד' [חלק ב': מחשבה], עמ' 183-184, ירושלים התשע"ז.

כפתיחה לפסקה ("אבל בן יקיר", "לכן בן יקיר" ועוד).²⁷⁰ ביטוי מפתיע, המשמש גם הוא כפתיחה לפסקת הסיום של המאמר, הוא "עלם רך", ביטוי שלא מופיע בספר חובת התלמידים.²⁷¹

3. היחס בין "מאמר חינוכי שנכתב לתלמידי הישיבה" לבין הספר חובת התלמידים כאמור, במהדורת חובת התלמידים שלו משנת תשט"ו, הדפיס נחמן גשייד "מאמר חינוכי שנכתב לתלמידי הישיבה", מאמר זה פורסם אחר כך בקובץ דרך המלך. מקור המאמר הוא בכתבים אותם הביא ראובן גשייד, אביו של נחמן, בעלותו ארצה בשנת תרצ"ב.²⁷² את המאמר, הכתוב בצורה רציפה, ניתן לחלק על פי נושאו לשישה חלקים:

- א. חלק 1 – הקדמה.
- ב. חלק 2 – תיקון המידות כדרך להגיע לכך שהלב הוא מקום השכינה.
- ג. חלק 3 – חשיבות הרצון, ממנו מגיעה גם תפילה.
- ד. חלק 4 – בכל תפילה לעורר את הרצון, ואת העבודה על יחוד ה' ושכינתיה.
- ה. חלק 5 – עיון בספרי החסידות.
- ו. חלק 6 – סיום.

בשורות הבאות אנסה לבסס ולפתח את הטענה לפיה ה"מאמר חינוכי שנכתב לתלמידי הישיבה" מהווה מעין גרעין או טיוטא ראשונית, ממנו התפתח אחר כך הספר חובת התלמידים. אין בדברי משום ניתוח ממצה ומקיף של המאמר או של הספר, אלא הצבעה ראשונית על מספר נקודות דמיון ושוני, השופכות אור – לאור ההבנה שמדובר במעין גירסה ראשונית וגירסה סופית של אותו חיבור – על תהליך והתפתחות של משנת האדמו"ר מפיאסצ'נה בענייני חינוך.

להערכת, כאמור, מהווה ה"מאמר חינוכי" מעין יסוד לספר חובת התלמידים. ניתן לבסס טענה זו על מספר אדנים שונים. ראשית, סגנון הכתיבה של המאמר ושל הספר דומים: בשניהם מתבצעת פניה ישירה, כנה ובגובה העיניים אל התלמיד, תוך שימוש בביטויים כגון "תלמיד ותיק", "בן יקיר" ועוד. שניהם כתובים בשפה קלה יחסית ולא-למדנית בעליל, יחד עם ניסיון מכוון לפשט ולהנגיש עניינים מורכבים.

בין המאמר חינוכי לבין חובת התלמידים קיים הבדל מובהק, והוא בסידור ועריכת הדברים. בעוד שהמאמר כתוב בצורה זורמת, ללא חלוקה לפרקים ובהארכה או קיצור בנושאים לפי הענין, הספר חובת התלמידים כתוב בצורה מסודרת ומחולק לפרקים ונושאים, כפי שראינו לעיל.

²⁷⁰ בניגוד לביטוי "תלמיד ותיק", שכאמור משמש סמן ברור לחלוקה בין חצאי הספר חובת התלמידים, הביטוי "בן יקיר" שזור לאורך הספר (מופיע 6 פעמים כפנייה של האדמו"ר לתלמיד, שלוש פעמים בפרק הראשון ושלוש פעמים בפרקים י', י"א ו"ג), ומהווה, כך נראה, פניה סטנדרטית לתלמיד בכל גיל שהוא. בכך, הוא משמש בתפקיד דומה לביטוי זה ב"מאמר חינוכי".

²⁷¹ הביטוי "עלם" מופיע פעם אחת בספר חובת התלמידים, בפרק הראשון, ולא כפניה אל התלמיד. זאת, בניגוד לביטויים "תלמיד ותיק" ו"בן יקיר", המשמשים באופן רגיל כאמצעי פניה אל התלמיד.

²⁷² כך על פי שיחה עם בנו, יעקב גשייד, בשבט התש"פ.

דמיון נוסף בין השנים הוא בפתיחתם - שניהם מתחילים בשמחה ובזכות הגדולה שיש לתלמיד להיות מלומדי התורה, ומזכירים את המלאכים המקנאים בו. כך, במאמר חינוכי נאמר [ההדגשות שלי]:

"שׁוֹשׁ תְּשִׁישׁ ב־ד' תַּגַּל נִפְשֶׁךָ בְּתוֹרָתוֹ, אֵת גּוֹדֵל אוֹשֶׁרְךָ זְכוֹר, וְהִצַּלְחָתְךָ הִרְבָּה לֹא תִמַּיֵשׁ מִנְּגֵד עֵינֶיךָ. אֵת תּוֹרַת ד' אֵתָּה לּוֹמֵד, וּבִרְצוֹן וְדַעַת אֲלֵקִים אֵתָּה הוֹגֵה. פִּקַּח נָא עֵינֶיךָ, וְרֵא אֵת הַלְּקוֹת הַמְּלֵאכִים אֲשֶׁר יִסּוּבְבוּךָ, וּבִשְׁבִרֹן לֵב יִקְנֹאוּךָ לְאִמּוֹר – הַבִּיטוּ נָא בְּעַלְמֵ הַקְּרוּץ מִחוּמֵר, שִׁזְכָּה לְתוֹרָה אֲשֶׁר מֵאֲתָנוּ גְזֻלוּהָ, וּמִן כֶּסֶף הַכְּבוֹד לְמַעַנּוּ הוֹרִידוּהָ"²⁷³

ובדומה, בהרחבה מעט, בספר חובת התלמידים [ההדגשות שלי]:

"אֲשֶׁרֶיךָ נֵעַר וְיִשְׂרָאֵל וְאֲשֶׁרֶי חֶלְקְךָ, אֵת הַתּוֹרָה אִוֵּר ד' לְלַמּוֹד זְכִיתָ, וְלֵהִיּוֹת בֵּן שַׁעֲשׂוּעוֹ בֵּן רַחוּמוֹ עֲלִיתָ. מְלֵאכֵי עֲלִיוֹן יִקְנֹאוּךָ אִף יִקְרִיךְ, וְשִׂרְפֵי אֶל-עֲלֶיךָ יִתְמָהוּ וְאַתָּה יִכְבְּדוּ. הַשָּׁמַיִם וְצַבָּאִם הָאָרֶץ וּמְלֹאָהּ עֲלֶיךָ יִשְׁמַחוּ וּלְפָנֶיךָ יִכְנְעוּ. וְזֶה אֵל זֶה שׁוֹאֲלִים, מִי הוּא הַנֵּעַר אֲשֶׁר עֲמוּדֵי אֵשׁ קוֹדֵשׁ מִפֵּי מִתְּבַעְרִים, וְאֲדוֹן עוֹלָמִים רַם עַל כָּל רַמִּים בְּפָנֵי הַמּוֹן צְבָאוֹת וְרַבְבוֹת קְדוּשָׁיו, בּוֹ מִתְּפָאֵר וְאֲתוֹ שִׁמַּח. ד' שִׁמַּח בְּךָ, וְגַם אֵתָּה נֵעַר יִשְׂרָאֵל תְּגִיל וְשִׁתְּמַח בְּגוֹדֵל אֲשֶׁרְךָ וְרַבֵּת הַצַּלְחָתְךָ זֹ... וּמִי הוּא הַזּוֹכָה שֶׁהַמֶּלֶךְ מְלַכֵּי הַמְּלָכִים הַקְּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא יִלְחַשׁ לוֹ אֵת מִצְּפוּנָיו יִלְמַד לוֹ אֵת תּוֹרָתוֹ, וְלֹא יִחְשַׁב לוֹ קְלוֹת רֹאשׁ וְעוֹן אִם לֹא יִשְׁמַח"²⁷⁴

גם לאחר מכן, בשני הספרים מופיעה פסקה המתחילה בביטוי כמעט זהה ("אבל ידעתי בני ידעתי" במאמר מול "אבל ידענו גם ידענו" בספר), ומתארת קושי אותו יודע האדמו"ר לזהות בתפיסתו של התלמיד. כך נאמר במאמר חינוכי [ההדגשות שלי]:

"אֲבָל יִדְעָתִי בְּנֵי יִדְעָתִי, כִּי גַם נִפְשֶׁךָ תַּעֲרֹב שִׁתְּזַכָּה לְקַבֵּל בְּקִרְבְּךָ אֵת הָאוֹרַח הָאֵינן סוֹפֵי [הַקְּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא], וּלְבֶךָ צִמָּא עַד בְּלֵי דֵי שְׂרָאשְׁךָ, לְבֶךָ וְכָל אַבְרִיךָ יִהְיוּ מוֹכְנִים אֵל הַשְּׂרָאָה הַקְּדוּשָׁה... רַק שְׂאִין אֵתָּה יוֹדַע אֵת הָאֲמִצְעִים הַמְּבִיאִים לָזֶה. וְלוֹ יִדְעָתִי אֵיפּוֹא לְקִנּוֹת אֲמִצְעֵי זֶה, אִז גַּם אֵת כָּל אֲשֶׁר לְךָ נִתַּת בְּעַד הַטוֹב הָאֲמִיתִי בְּזֶה, שֶׁתִּיעֶשֶׂה אֵתָּה מִרְכָּבָה לְשִׁכִּינַת עֵזֶר"²⁷⁵

ובמקביל, בחובת התלמידים [ההדגשות שלי]:

"אֲבָל יִדְעָנוּ גַם יִדְעָנוּ, שְׁלוֹ יִדְעָתִי בְּנִפְשֶׁךָ שֶׁאֵת הַתּוֹרָה בִּלְבָב וּמַח הַטְּהוּרִים אֵתָּה לּוֹמֵד, וְאֵת קִרְבַּת ד' הַיּוֹשֵׁב וְשׁוֹנֵה כְּנֶגְדְךָ, בְּקִרְבְּךָ אֵתָּה מְרַגֵּשׁ, כָּל בְּקִשׁוֹתֶיךָ עַל חֵיֶיךָ... כִּבֵּן לְפָנֵי הָאֵב אֵתָּה מִתְּחַנֵּן... כִּי אִז כָּלךְ נִתְּרַגְּשֶׁת עֲלֹזָת וּבְכָל נִפְשֶׁךָ שִׁמַּחְתָּ. אֲבָל כִּיוֹן שֶׁאֵת כָּל אֱלֹהִים בְּקִרְבְּךָ נִתְּרַגְּשֶׁת עֲלֹזָת וּבְכָל נִפְשֶׁךָ שִׁמַּחְתָּ. אֲבָל כִּיוֹן שֶׁאֵת כָּל אֱלֹהִים בְּקִרְבְּךָ אֵינן אֵתָּה מְרַגֵּשׁ, וְרַק

²⁷³ מאמר חינוכי, בתוך: דרך המלך, ירושלים תשע"א, עמ' תרל"ב.

²⁷⁴ חובת התלמידים, ירושלים תשע"א, עמ' כ"ז.

²⁷⁵ מאמר חינוכי שם.

כנער בין הנערים את עצמך אתה מכיר... ולא עוד אלא שבשביל זה יש לפעמים שגם הרצון
ללמוד את תורת ד' חסר לך ולשמוע את קולו לא תאזין"²⁷⁶

אלא, שלמרות הדמיון המובהק בביטויים ובסגנון של הפסקה, כאן ניכר הבדל משמעותי בין
החיבורים, הבא לידי ביטוי באתגר עמו מתמודד התלמיד. בעוד שב"מאמר חינוכי" הקושי הוא
שאמנם התלמיד רוצה, אך אינו יודע "איפוא לקנות אמצעי זה", בחובת התלמידים החסרון הוא
שהתלמיד אינו יודע בנפשו שלומד תורה כראוי, משיג את קרבת ה' ותפילותיו נענות, והוא אף
(לפעמים) לא כל כך רוצה ללמוד. בהתאם לכך, בעוד שבמאמר חינוכי עיקר העיסוק הוא באיך
משיגים השגות עליונות ומהן אותן מטרות, פתיחת חובת התלמידים נועדה לשכנע את התלמיד
שהוא בכלל ראוי ורוצה ללכת בדרך של לימוד תורה והתקרבות ל-ה'.

כאמור בחלק הראשון, בשנותיה הראשונות ישיבת "דעת משה" הייתה קטנה ויתכן וכללה רק
תלמידים מובחרים ממשפחות המקורבות לאדמו"ר, ואילו בהמשך גדלה הישיבה, בוודאי משנת
תרפ"ט והלאה, אז מנתה הישיבה כ-300 תלמידים, חלקם אף ממשפחות שאינן שומרות תורה
ומצוות. הערכת היא, שההיכרות מעמיקה עם תלמידים רבים ומגוונים הובילה את האדמו"ר
למסקנה שמה שחסר לתלמידים בשביל להתקדם הוא לא רק הדרך לעשות זאת, אלא גם הרצון לכך
והאמונה באפשרות וביכולת העצמית שלהם. משום כך, רק בספר חובת התלמידים, שנכתב ב-1932
לאחר שהישיבה כבר הייתה גדולה והאדמו"ר הכיר אוכלסיות רבות ושונות, התייחס האדמו"ר
לתלמידים שכלל אינם רואים בעצמם את האפשרות והיכולת להגיע לעבודה חסידית משמעותית,
כפי שרואה אותה האדמו"ר.

נקודת הבדל נוספת בין החיבורים היא באחת מנקודות היסוד של הספר חובת התלמידים, שכלל
אינה מופיעה ב"מאמר חינוכי". בעוד שבספר חובת התלמידים עיקרון יסוד הוא ש"עיקר המחנך של
האדם הוא האדם עצמו", עיקרון שחוזר בשיח עם ההורים בפתיחה ובמהלך פרקי ספר רבים, עקרון
זה נעדר לחלוטין מ"מאמר חינוכי".²⁷⁷ נראה, שתפיסת היסוד של האדמו"ר לפיה עיקר האחריות
החינוכית מוטלת על האדם עצמו, לא גובשה באופן מובהק ומלא בזמן חיבור "מאמר חינוכי".
לצורתה, כפי שהופיעה לכל אורך הספר חובת התלמידים, הגיע האדמו"ר רק לאחר מספר שנים של
עבודה חינוכית.

לאור דברי האדמו"ר מפיאסצ'נה בהקדמה לחובת התלמידים המהווים את התשתית הרעיונית
לעקרון זה, ולאור מה שראינו בפסקה הקודמת, מסתבר גם פה להציע כך: כל עוד עיסוקו החינוכי
של האדמו"ר מפיאסצ'נה הוגבל לתלמידים שכבר היו בעלי רצון להתקדם ואמונה ביכולתם לעשות
זאת, יתכן ולא ראה האדמו"ר צורך להתעמק ביסוד לפיו האדם הוא המחנך של עצמו, כיוון
שהתלמידים שלפניו כבר היו חדורי רצון לשינוי עצמי משמעותי. אולם, לאחר שהכיר תלמידים
רבים שכלל לא מאמינים ביכולתם ולא רואים בעצמם את האפשרות להגיע למעלה גדולה, ניסה

²⁷⁶ חובת התלמידים שם.

²⁷⁷ אודות עיקרון זה ראה לקמן, וכן באריכות בחלק השלישי.

לנתח את שורשי הבעיה ואת הפתרונות האפשריים לה, והגיע למסקנות המובאות בחובת התלמידים.²⁷⁸

במקביל, אפשר לטעון שאין כאן התפתחות אצל האדמו"ר, והעקרונות שהובאו בחובת התלמידים כבר היו מפותחים אצל האדמו"ר מפיאסצ'נה, אלא שהוא לא ראה בהם צורך במאמר החינוכי. את "מאמר חינוכי" כתב כפניה לתלמידי ישיבתו הקרובים בשנים הראשונות, אותם הכיר כרוצים להתקדם ולעבוד את ה' ברמה הגבוהה ביותר, אך אינם יודעים איך לעשות זאת. את הספר חובת התלמידים, לעומת זאת, כתב באופן מובהק לתלמידי ישיבה שאינם דווקא רוצים ללמוד או להתקדם, ובכלל לכלל ציבור הנערים. שם, ראה צורך לפרט עקרונות חינוכיים הרלוונטיים לתלמידים אלו.

בכל זאת, אני נוטה לגישה שמדובר בהתפתחות בגישתו, מכמה סיבות. ראשית, הדמיון בין שני החיבורים מצביע על כיוון דומה, וממילא סביר יותר שבעיני האדמו"ר מפיאסצ'נה שני החיבורים כוונו לתלמידי ישיבה. בנוסף, השינויים שקרו בשנים אלו בעולם סביבו, החל מהפיתוח המשמעותי בגודל הישיבה ועד המשבר הכלכלי בעולם, מרמזים שאולי הוא היו משמעותיות מבחינה נפשית פנימית והשקפתית לאדמו"ר מפיאסצ'נה. בשינוי הכלכלי נעסוק מיד, ובשינויים הנפשיים שעבר האדמו"ר יפורט בחלק על צו וזרוז לקמן.

4. הרקע לכתבת הספר – המשבר הרוחני והכלכלי בשנת 1929
כבר מעיון שטחי בספר חובת התלמידים, ניתן לראות באופן ברור שהספר קשור לזמן והמקום בו נכתבו. בצורה מובהקת, נועד הספר לחזק את המצב הרוחני בקרב הנוער – את תלמידי הישיבות למול מגמת עזיבת הישיבות שהתחזקה בשנים אלו, ובאופן כללי את בני הנוער. כפי שראינו, האדמו"ר מפיאסצ'נה הוטרד רבות מעזיבת תלמידי הישיבות את ישיבותיהן, ועסק בנושא מספר פעמים. בהקדמה לחובת התלמידים מבסס את הצורך בעמידה על העקרון של האחריות האישית, לאור המשבר החינוכי-דתי. כפי שכותבת מוריה הרמן:

"ההתנגדות לסמכות חיצונית, המשיכה לחוויות שליליות וההשפעה החזקה של החברה הסובבת בגיל הנעורים עלולות לגרום לתהליך הדרגתי של עזיבת הדת. בהתאם לניתוח זה

²⁷⁸ בענין זה, צדקו בעיני דבריה של מרתה דודזיק-רודקווסקה (Marta dudzik-Rudkowska) שתרגמה את הספר אש קודש לפולנית. בנספח, תחת הכותרת "The legacy of Rabbi Kalonimus Kalman Shapiro" (שם, עמ' 337-338), מציינת שבעקבות חוויותיו בישיבה שהקים, כתב את הספר חובת התלמידים.

אין בדברים אלו סתירה למה שכתב לשם (לשם צבי, חינוך חסידי רגשי ככלי להתמודדות עם החילון במשנתו החינוכית של האדמו"ר קלונימוס קלמן שפירא מפיאסצ'נה, בתוך: מכלול פרדס ב', ירושלים תשע"ח, עמ' 54):

"ראשית כול חשוב לציין שמשנתו החינוכית של האדמו"ר איננה רק תגובה לבעיה. בראש ובראשונה היא נובעת מתפיסת עולם רוחנית-חסידי שלמה, וכחלק מתוכנית כוללת להתחדשותה של החברה החסידי כולה

בוודאי שספרו של האדמו"ר מפיאסצ'נה הוא חלק מתפיסת העולם הרוחנית שלו, אך אין זה עומד בסתירה לכך שחלק מהתובנות נבנו כתוצאה מהתבוננות במצב הקיים. למעשה, עצם העובדה שיש "תכנית כוללת להתחדשותה של החברה החסידי כולה" נובעת מהתכתבות בין האדמו"ר מפיאסצ'נה לבין המציאות שראה סביבו.

מציע ר"ק [האדמו"ר מפיאסצ'נה] שני עקרונות חינוכיים מרכזיים שאמורים לתת מענה לעזיבת הדת....²⁷⁹

ההתייחסויות השונות של האדמו"ר מפיאסצ'נה כלפי מגמת עזיבת הדת נותחו היטב במחקר, בין השאר בעבודותיה של מוריה הרמן, יצחק הרשקוביץ ורון וקס, ונדמה שחלק מהתמודדותו הייתה גם בסגנון כתיבת הספר, בשפה ישירה וכנה לתלמיד.²⁸⁰

נקודה שבעיני חשוב לתת עליה את הדעת, היא העובדה שהאדמו"ר מפיאסצ'נה מזהה את הקשיים הכלכליים כגורם מרכזי בעזיבת הדת, ומנסה להתמודד איתם ישירות. מדברי האדמו"ר בחובת התלמידים, עולה שהמשבר הכלכלי החריף בשנים אלו בפולין (ובעולם כולו) וקשיי הפרנסה בעקבותיו, היו מהגורמים המרכזיים לעזיבת הישיבות. האדמו"ר מפיאסצ'נה התמודד ישירות עם הטענות שהועלו באקלים הישיבתי כתמיכה בעזיבת הישיבה לצורך פרנסה, ומתייחס לכך במספר מקומות בספר. כך, בפרק ז' כותב האדמו"ר באריכות על הפיתויים לעזוב את הישיבה, על הצורך להשאר בכל זאת בישיבה, ועל היחס הנכון של העוזב את הישיבה ושל הנשארים בה [ההדגשות שלי, א.ב.]:

"זהו העיקר אשר צריכים להזהירך ביותר... ורק מן הצבועים צריכים להזהירך ביותר, בפנים תמימים יבאו אליך לאמר, גם אנו את אלקי אבותינו יראים וכמוך כמונו עובדים, רק גם זה הוא רצון ד', עתה, **בעת הזאת** צריכים לפשר מעט, תורה כבר למדת, למוד עתה מלאכה או מסחר, ועוד יעזו לשמש בדברי קדושינו לאמר, גם המשנה אומרת טוב תורה עם דרך ארץ. ואף בעיני עבודה יפתוך לפשר ויאמרו, העתים נשתנו ובעת הזאת אין צריכים להזהר ולדקדק בכל מצוה ומנהגי ישראל ובהרחקה מן העכירות כ"כ כמו מלפנים, וכדומה. ואתה לא תריב ולא תתקוטט עמהם, רק בלבך השב אמריך להם, **אם כדבריכם כן הוא שהעתים נשתנו הלא רק לרעה נשתנו, מלפנים גם הסוחר גם הבעל מלאכה עבד את ה', ועתה רובם ככולם מבני הנוער כאשר אך יצא יצאו מן הישיבה לסחור ולעבוד מלאכה, אל שאול תחתית ירדו.** האם תרצו לרצוח גם אותי, לשרוף את נשמת הטהורה באש של הגיהנם הזה,

²⁷⁹ הרמן מוריה, דוקטורט (לעיל הערה 1), עמ' 141.

²⁸⁰ הרמן מוריה, דוקטורט (לעיל הערה 1) שם, וכן הרמן מוריה, משנתו ופועלו של האדמו"ר מפיאסצ'נה כתגובה לעזיבת הדת בקרב יהודי פולין 1909-1943, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, רמת גן תשס"ו. הדברים משתלבים בסוגיית התמודדות האורתודוקסיה עם המודרנה, תחום שנחקר רבות, כגון בספרו היסודי של יעקב כ"ץ (מסורת ומשבר, ירושלים 1958), במחקרו של שמואל פיינר (כגון פיינר שמואל, מלחמת תרבות, תנועת ההשכלה היהודית במאה ה-19, ירושלים 2010) ועוד.

על עבודתיהם של הרשקוביץ ווקס ראו לעיל, הערה 6.

אודות הכתיבה בסגנון 'מודרני' למדי ראינו לעיל. למרות (ואולי דווקא בגלל) הדגשתו של האדמו"ר מפיאסצ'נה בהקדמה לחובת התלמידים לפיה "לא חדשות באנו לחדש חס ושלוש, תורתנו נצחית היא ועד לנצח מורה היא לנו את הדרך אשר נעלה בה אל ד', ואת המעשה אשר נעשה בכל פרט ובכל ענין" (חובת התלמידים, ירושלים תשע"א, עמ' כ"ד), ברור שהכלים, הדרך והתוכן של דבריו אינם בסגנון מסורתי, כפי שהוא עצמו מציין בדברו על שינוי הדור.

ראה דבריו של הלל צייטלין לאחר הדפסת הספר, במאמרו "אדמו"ר – אמן פדגוג" (נדפס בזכרון קודש לבעל האש קודש, לעיל הערה 5, עמ' 75-71), כשכתב: "דבר גדול אחד חידש מחברנו בלמוד החסידות האמורה, כי הוא הכניס סדר ומיתודות ופתח אלי מבוא מן הפסיכולוגיה ומן הפדגוגיה העיונית והמעשית...".

ולהשליך את גופי, אפרוח יונה זכה, ביורה של צואה רותחת זו. לא אשמע לכם, בשום אופן לא אובה לכם, אוחז אני בספר התורה אשר אלקי בה נמצא, ובשתי זרועותי חובק אני בה את הכביכול, וכל עוד נשמתי בי, ממנה לא אפרוש.

ואשר לדבריהם שאומרים שצריך אני לדאוג לתכלית פרנסה לכשאגדל, מה יצפצפו ומה יהגו אנשים הללו, האם טח מראות עיניהם ומהשכל לבותיהם. האם לא יראו שכמו עתה בעת הדחוקה כמו מקודם בעת הטובה שהפרנסה היתה נוחה יותר, כלם שוים, הרבה מבעלי המלאכה רעבים, ולהפך הרבה מבעלי התורה עשירים. וכבר אמרו חז"ל אין עשירות מן האומנות, ואין העניות מן האומנות. את אשר יחפוץ ד' יענה ואת אשר ייטב בעיניו יעשיר, עוד די לי בזה, עתה אמלא את גופי ונשמתי בתורה וקדושה, וכשאגדל ואצטרך גם בפרנסתי אשתדל, וד' אשר בדרכיו אלך הוא יעזרני יפרנסני והוא יושיעני.

אבל אם ח"ו [חס ושלו] הי' לך מניעות חזקות כ"כ שלא יכולת עמוד בהן, ולא יכולת להשאר בן תורה בלבד. אם ח"ו [חס ושלו] נאנסת לעזוב את הישיבה ולצאת לשוק למסחר ומלאכה בעודך בחור, גם אז אל תתיאש ח"ו [חס ושלו] מלהיות יהודי בלב שלם, וגם אז את ד' אלקיך ח"ו אל תעזוב. דע נא שנסיונות יותר קשים מאלה שגרשוך מבית אלקיניו מן הישיבה, עומדים לפניך. חזק ועמוד בהם, קשור עצמך בד' ואז גם הוא יהי' עמך בכל ענייך. לא יעבור עליך יום בלא תורה. התפלל אליו מעומק לבך. שפוך את נפשך לפניו בכל אופן שתצא... אל תתרחק מן חבריך הראשונים שזכו להשאר בתורה כל היום וכל הלילה, ולנשם אל קרבם אויר ג"ע ורוח היוצא מבין כנפי החיות אופנים ושרפי אל. תתראה עמהם כפעם בפעם, ובפרט בשבתות וימים טובים תקבע לך שיעור קבוע בכל יום לתורה. תאמר תהלים בכל יום תתפלל בכונה. תזהר להוסיף מחול אל הקודש בשבתות וי"ט, ויהי' השבת והי"ט שלך כלו קודש. בכל השבוע תחכה לו, זה היום שבו אתה משתחרר מן סאון ורעש הגיהנם ונכנס לג"ע, בכל השבת תלמד ותדבר דברי קודש עם חבריך מאז, כפעם בפעם תעיין בספרי מוסר וחסידות וכו'.

ואתם בחורים מאושרים שזכיתם להשאר בתורה תמיד, אל תרחיקו אותו. רחמו נא על נפש אומללה זו, שנדחה אל תחת זרם ברד מצרים ואש מתלקחת בתוך הברד אשר מכה את כל נפש אשר לא יפלה ד' להצילה. אתם חוסים בצל כנפי השכינה קרבו גם אותו, כל עוד שתראו שלבו שלם עם ד' ומתגעגע אל מצבו הקודם שהי' מיסב עמכם יחד בג"ע. ואם תכירו בו איזה סימן של חמוץ, דברו אתו בטוב ובנחת פעם ושתיים ושלוש דברים היוצאים מלבכם. אבל אם לא תועילו גם אז, רחקו אותו למען לא תכוו ח"ו גם אתם בשרפת נשמתו, כי אף אחר שקרא את דברינו אלו עד כה ואחר שהזהרנוהו וזרזנוהו, צריך הוא נסים ורחמים רבים שישאר יהודי נאמן, כי האם זרזנוהו יותר מאשר מצוים ומזרזים את הנשמה קודם ירידתה לעוה"ז, ומ"מ מה רבו הנדחים והנאבדים, ד' ישמרנו מהם ומהמונם.²⁸¹

כאמור, למרות שהאדמו"ר מודע לכך שאנשים עוזבים את הישיבה בשביל לעסוק בפרנסה, הוא טוען שדווקא המשבר הכלכלי מוכיח, שהמאמצים המושקעים בהשגת הפרנסה במקרים רבים אינם מועילים, ולכן אין הצדקה לעזיבת הישיבות, כי "כבר נוכחו גם כולם לדעת שאין המלאכה ולא

²⁸¹ חובת התלמידים פרק שביעי (ירושלים תשע"א, עמ' ס'–ס"ג).

המסחר מעשרים [=מעשרים]... ומכל מקום עבודת התורה עבודת א-להינו תכבד להם מעבודת החול...".²⁸²

אם כן, המשבר הכלכלי, שפגע בחוסן הכלכלי של הישיבות (ראה לעיל חלק א', ישיבת דעת משה), השפיע גם על תלמידי הישיבות בצורה דרמטית, וגרם לרבים לעזוב את הישיבה לטובת סיוע בפרנסה. המשבר הכלכלי המדובר הוא, מסתבר, המשבר שהחל ב-1929.²⁸³ ניתוחים פרטניים על המצב הכלכלי של יהדות פולין בין מלחמות העולם ניתן למצוא במאמריה של בינה גארנארסקה, המחלקת במובהק בין המצב הכלכלי מאז מלחמת העולם הראשונה ועד שנת 1929, לבין המצב הכלכלי משנת 1929 והלאה. כך כותבת, לדוגמה, בהקשר לעובדים היהודים בין מלחמת העולם:

"השנים 1926-1929 היו שנים של שגשוג כלכלי שכמותן לא היו עוד בכל התקופה הנדונה... אולם "תקופת האושר" בחיי הפרולטריון היהודי בפולין הייתה קצרה. בעצם אותן השנים של שיא השגשוג הכלכלי הופיעו עננים כבדים בשמי העבודה היהודית, אשר בישרו שינויים דרמטיים בחיי הפרולטריון היהודי. בסוף שנת 1929 פרץ המשבר הכלכלי הידוע, שנמשך בפולין עד שנת 1935. המשבר הזה גרם שינויים מרחיקי לכת במבנה התעשייה והתעסוקה בה"²⁸⁴

לעיל ראינו שלאחר שנת 1929, שנת התרחבות הישיבה, ניתן לזהות גם שינוי בגישתו של האדמו"ר מפיאסצ'נה. לא מן הנמנע, שהמצב הכלכלי הקשה שהחל ב-1929, והשפיע על המצב הכלכלי של הישיבה ועל מצב התלמידים בישיבה, במקביל להתרחבות הישיבה, הובילו את האדמו"ר להבנת הצורך בהעמקה בשורשי הקושי של תלמידי הישיבות, בני הנוער, ולמציאת פתרונות למצבם. בכך יוצא שהמשבר האישי של האדמו"ר מפיאסצ'נה בגיל ארבעים, בו נעסוק בהמשך, חופף את המשבר העולמי הגדול – והתמודדותו האישית של האדמו"ר עם המשבר מקבילה להתמודדות שלו באופן הציבורי (בכך ניתן לראות כיצד פרטי חייו נותנים לו כלים להתמודדות עם נסיבות חברתיות, וכיצד ההגות והביוגרפיה שלובות ומגדירות זו את זו).

²⁸² חובת התלמידים פרק י"ב (ירושלים תשע"א, עמ' ק"ב).

²⁸³ למרות שבצו זרזו, אות כ"ט, בהגהה, מציין האדמו"ר מפיאסצ'נה שריבוי ההתאבדויות עקב המצב הקשה היו בין השנים 1926 ל-1928, סביר שהקשיים הכלכליים החריפים עליהם מדבר הם ב-1929, כיוון שהשנים שלפני כן דווקא היו שנים של שגשוג כלכלי יחסי. הדבר מתאים גם לנאום שנשא בפני אנשי הישיבות, ראה לעיל.

²⁸⁴ גארנארסקה-קדרי בינה, עובדים יהודים בפולין בין שתי מלחמות העולם – סוגיות נבחרות, בתוך: יהודים בכלכלה (עורך: נחום גרוס), ירושלים תשמ"ה, עמ' 379-380. ראה גם במאמריה בכתב העת גלעד (גארנארסקה-קדרי בינה, בעיות שוק העבודה היהודי בפולין בין שתי מלחמות העולם, גלעד כרך 6, תל אביב 1982, עמ' 79-43, וכן הנ"ל, תמורות במצב החומרי של שכבות העובדים היהודים בפולין (1930-1939), גלעד כרך 9, תל אביב 1986, עמ' 170-135, וכן הנ"ל, מערכת חוקי העבודה בפולין בין שתי מלחמות העולם והשלכותיה על מאבקם של העובדים היהודים על זכויותיהם, גלעד כרך י', תל אביב 1987, עמ' 172-147), וכן אצל טרטקובר אריה, מאבקם הכלכלי של יהודי פולין בין מלחמה למלחמה, גלעד 2, תל אביב 1975, עמ' 177-145, וכן אצל מאהלר רפאל, יהודי פולין בין שתי מלחמות העולם – היסטוריה כלכלית סוציאלית לאור הסטטיסטיקה, תל אביב תשכ"ט.

ג. יומנו של אדמו"ר – קונטרס צו זרוז

בקטעים הבאים נעסוק בקונטרס צו זרוז, מעין יומן רוחני אישי של האדמו"ר מפיאסצ'נה. בתת הפרק הראשון נסקור את כתב היד ואת גלגולי הדפסות הקונטרס ונבחין בין זמן כתיבת הקטעים לבין זמן עריכת הקונטרס. בנוסף, נסקור את האזכורים השונים לקונטרס בכתבי האדמו"ר, ובעקבות זאת את הסיבות לקריאת הקונטרס בשם "צו זרוז". בתת הפרק השני, נעסוק בקטע אוטוביוגרפי מרתק שכתב האדמו"ר, ובו מתייחס לתקופת ילדותו, להתחבטויות רוחניות בהווה ולמבט לעתיד. נעסוק בסיבות לכתיבת הקטע האוטוביוגרפי, ומתוכו נגיע לדיון במטרת הקונטרס כולו. עיסוק בקטע זה גם ישלים את מבטנו על סביבות שנת 1929, שהייתה, כאמור, תקופת מפנה בחיי האדמו"ר מפיאסצ'נה.

1. כתב היד והדפסות הקונטרס

בין כתבי היד של האדמו"ר מזמן השואה, שהוטמנו כחלק מארכיון רינגלבלום בוורשה ונמצאים כיום בשלמותם בארכיון היהודי בוורשה, נמצאת מחברת הנושאת על גבי פתק את הכותרת "צו זרוז".²⁸⁵ מחברת זו מונה 20 עמודים כתובים במכונת כתיבה ועליהם נוספו בכתב יד תיקונים בעיפרון. הקטעים ממוספרים באותיות מהאות א' ועד ל"ה.

בצורה בסיסית, ניתן לחלק את כתב היד, שהיווה את הבסיס למהדורות המודפסות הקיימות בימינו, לשני חלקים. החלק הראשון, הכולל את אותיות א'-ל"ד,²⁸⁶ מורכב מרעיונות קצרים, מחשבות רוחניות ותפילות של האדמו"ר, רובם ככולם בנוגע לעבודת המידות, אמונה וכדומה. החלק השני, אות ל"ה,²⁸⁷ הוא מעין 'יומן תפילה' מתגלגל של האדמו"ר בנוגע לבנו, החל ממחלת בנו והתרפאותו, ועד הרצחו בסוכות שנת ת"ש. חלק זה מורכב מהקדמה, ארבע אותיות וסיום.²⁸⁸

בשלהי שנת 1955 (תשט"ז), בטרם היה ידוע על קיומו של כתב היד, פרסם נחמן גשייד, בנו של ראובן גשייד מחסידי האדמו"ר, מהדורה רביעית של הספר חובת התלמידים.²⁸⁹ בספר זה הוסיף

²⁸⁵ הארכיון היהודי בוורשה, "צו זרוז", מחברת במכונת כתיבה – 806 – Ring. II/431. Mf.ZIH – עותק מצולם של המחברת והפתק מצוי באגף הארכיונים של יד ושם, תודתי נתונה לגברת ליטל בר, מנהלת מחלקת יעץ ומידע באגף הארכיונים, שהמציאה לעיוני את עותק כתב היד.

על ארכיון "עונג שבת", ארכיון רינגלבלום, נכתב רבות. ראה, לדוגמה, את מחקרו המקיף של שמואל דוד קאסוב בנושא (קאסוב, שמואל דוד, מי יכתוב את ההיסטוריה שלנו- מבט חדש על עונג שבת הארכיון החשוב מגטו ורשה [תרגום מאנגלית עדי מרקוזה הס] ירושלים 2014).

²⁸⁶ הכשרת האברכים, ירושלים תשס"א, עמ' שכ"ב-שס"ז.

²⁸⁷ שם, עמ' שס"ז-שע"ח.

²⁸⁸ כפי שאפרט לקמן, לקראת סוף כתב היד, בעמוד 19, מופיע קו מקווקו כפול החוצץ בין הפסקאות (ראה נספח ג' בסוף העבודה). ממעל לקו זוהי אות ד', ובה עדיין מופיע בנו בברכת החיים. מתחת לקו מופיעים המילים "ועתה אני יושב ודומם". יש לציין שבמהדורה המודפסת של שנת תשס"א נשמט הקו המפריד, דבר הגורם לקוראי הקונטרס לחשוב שמדובר בחלק מהאות ד'.

²⁸⁹ ר' קלונימוס קלמן שפירא, חובת התלמידים בהוספת מאמרים מגוף כ"ק הגאון בשם דרך המלך, תל אביב תשט"ז. פתח דבר נכתב בט"ו מרחשוון תשט"ז (31 באוקטובר 1955).

ראובן גשייד היה סוחר עשיר מחסידיו הקרובים של האדמו"ר מפיאסצ'נה, ואף תרם סכום כסף נכבד לשיבת דעת משה של האדמו"ר, כפי שלמדתי מראיון (חשוון התשע"ח, חשוון התשע"ט, שבט התש"פ) עם יעקב גשייד, בנו החי בירושלים.

גשייד כתבים נוספים מתורתו של האדמו"ר, תחת השם "דרך המלך"²⁹⁰. בין השאר, כותב גשייד שהוא מביא את [ההדגשות שלי, א.ב.] "מאמר ב', הוא מתוך החוברת "צו וזרוז" שרשם בו את הגיגיו", וכן בכותרת לדברים עצמם כותב (עמ' קל"ו) "מאמר מהקונטרס "צו וזרוז". מדברים אלו ברור, שגשייד היה מודע לחומרים נוספים מהקונטרס, שלא היו תחת ידו או שלא רצה מסיבות שונות להדפיסם. יש לציין שכמעט כל הקטעים הקיימים במהדורת גשייד מופיעים בכתב היד²⁹¹ אם כי בשינויי נוסח שיפורטו להלן. כפי שנראה, מסתבר שמקור החומר שבידי גשייד הוא מהעתקות שעשה אביו לנוסח הקדום של צו וזרוז, שהיה אז בידי האדמו"ר מפיאסצ'נה.

בשנת 1962 (תשכ"ב) פרסם "ועד חסידי גרוזיסק" את הספר הכשרת האברכים, והוסיף לו את הקונטרס "מבוא השערים" וכן את הקונטרס "צו וזרוז", כולם על פי צילומי כתבי היד מארכיון רינגלבלום. מהדורה זו מורכבת מכל הקטעים המופיעים בכתב היד, ונוסף לה חלק השלישי, אותיות ל"ו-מ"ח. חלק זה מבוסס, על פי דברי העורכים, מהעתקות שונות שנעשו לדברי האדמו"ר במהלך השנים,²⁹² ותוכנו עוסק בנושאים דומים לחלק הראשון.²⁹³

ראובן גשייד עלה בשנת תרצ"ב לארץ יחד עם חברת "עבודת ישראל" מורשה שהתיישבה בכפר עטא (לימים קרית אתא) שימש כמזכיר הקבוצה בארץ וכאחד מבאי כוחה, והיה בעין הסערה בחילוקי דעות שונים הנוגעים לחברה זו (ראה ארכיון כפר עטא במוזיאון בית פישר, תיק 4141 של הרב בנימין מנדלסון, רבה הראשון של קרית אתא, מסמכי בורות מאייר תרצ"ו ומט"ז טבת תרצ"ז, וראה השלכות חמורות של חילוקי הדעות הללו בדבר, יום שישי ה-19 בפברואר 1937). ישנם מספר מכתבים של האדמו"ר אליו (הודפסו בזכרון קודש לבעל האש קודש, לעיל הערה 5), וכן מכתבים בהם מזכיר אותו, כגון במכתב לנחום זייטמן, מתושבי כפר עטא, בו כותב האדמו"ר בשנת 1938: "פלא שר' ראובן נ"י לא כתב מאומה, ובפרט את מכתביו המלאים נפש, זה כחצי שנה" (דרך המלך, ירושלים תשע"ג, עמ' תרע"ג).

²⁹⁰ לדבריו, זה השם שקרא האדמו"ר לרוב הכתבים. בשם זה נקרא לאחר מכן הספר בו שיחותיו לפרשות השבוע ומועדי השנה בטרם השואה, יחד עם מעט כתבים ושיחות נוספות.

²⁹¹ מלבד פסקה על השמחה, שלא מופיעה בכתב היד וגם לא במהדורת המודפסות. וראה רייזר (לעיל הערה 6), עמ' 47-48, ולקמן.

²⁹² רייזר (לעיל הערה 6 עמ' 48 הערה 167) מציין, שעל פי אברהם המר, מתלמידי האדמו"ר, קטעים אלו נוספו על ידי הרב אלעזר ביין לפי ההעתקות שבידו.

הרב אלעזר ביין הוא אחד מעורכי הספר "דרך המלך" (רייזר שם עמ' 44, על פי ראיון עם אברהם המר), והוא מי שכתב מהזכרון את "ענין ההשקטה" (על פי זיהוי כתב היד שעשה רייזר, שם הערה 151, ועל פי ראיון של נחמיה פולן עם ר' אלעזר ביין בטבת תשמ"א, המוזכר אצל צבי לשם – בין משיחות לנבואה, לעיל הערה 1, עמ' 247 הערה 819), טקסט מיסטי-קבלי ברמה גבוהה שנמסר על ידי האדמו"ר לבחירי תלמידים (רייזר שם עמ' 45), והוכנס לספר דרך המלך.

אין להתבלבל (כפי שעושה לשם שם) בין ר' לייב ביין, עיתונאי ופעיל ציבורי בפולין ולאחר מכן גם בארץ, לבין בנו רבי אלעזר ביין, מחשובי חסידי גור שלאחר המלחמה, שאודותיו מדובר. האב היה עסקן מקורב לאדמו"ר מפיאסצ'נה (ראה אודות קשריו עם האדמו"ר ביין לייב, מפנקסו של עיתונאי חסיד, לעיל הערה 5), ובנו למד בישיבה של האדמו"ר. ביין ומשפחתו ברחו ב-1939 מורשה לצד הרוסי, ומשם הגיעו ליפן (שם, על פי המובא אצל לשם שם, כתב רבי אלעזר ביין את ענין ההשקטה ששמע מהאדמו"ר), ולאחר קבלת האישורים, לארץ ישראל.

²⁹³ ישנן העוסקות באותו נושא ממש. כך, אות מ"א, העוסקת בצורך לשנוא את היצר הרע, נראית כגירסה אחרת של אות ט"ז. אות מ"ז, העוסקת במעלת זמן "שלוש-סעודות" והשוואתו ליום הכיפורים, דומה לדברים המוזכרים באות כ"ו על מעלת זמן זה והשוואתו לתפילת "כל נדר" הפותחת את יום הכיפורים. אמנם, יש לציין שאות מ"ז דומה יותר לנאמר בהכשרת האברכים פרק ד' (ירושלים תשס"א, עמ' ל"ח).

2. זמן כתיבת הקטעים בקונטרס

עיון בקונטרס מוביל למסקנה המתבקשת כי הקטעים המופיעים בקונטרס נכתבו במקורם בתקופות שונות. למעשה, הזמן המתועד המוקדם ביותר בקונטרס הוא שנת תרפ"ז, היא השנה המופיעה על הפתק המוצמד לקונטרס בארכיון רינגלבלום.²⁹⁴ הזמן המאוחר ביותר הוא תחילת שנת ת"ש, השנה בה נרצח בנו של האדמו"ר, אירוע שעל אודותיו כותב בסוף אות ל"ה, המסיימת את כתב היד. ראוי להדגיש שכל אותיות הקונטרס, כולל המספור העוקב, נעשו באותה מכונת כתיבה וברצף, כך שמסתבר שהאדמו"ר ראה את כולם כיחידה אחת.

על פי החלוקה לעיל בין שלושת חלקי הקונטרס, ניתן להצביע על כך שהחלק הראשון החל להכתב כאמור לא יאוחר משנת תרפ"ז, כשבתוכו נמצא קטע שנכתב על הכנסו לשנת הארבעים לחייו, מאורע שהתרחש בשנת תרפ"ח (1928),²⁹⁵ קטע שניתן להבינו כמדבר על אירועים קשים בפולין בשנים 1927-1928 (תרפ"ז-תרפ"ח) או על המשבר הכלכלי שהחל בשנת 1929 (תרפ"ט),²⁹⁶ וקטע על שמחה וריקודים משנת תרצ"ג (1932/1933).²⁹⁷ שאר הקטעים לא מספקים רמזים מספיקים על מנת שנוכל לתארך אותם.²⁹⁸

הקטע השני, העוסק במחלתו ומותו של בנו, גם הוא מתפרש על פני מספר שנים. אותיות א'-ג' נכתבו בין שנת תרצ"ה (1934/1935) לשנת תרצ"ט (1939), כיוון שמוזכר בהן הדרדרות שחלה במצבו הרפואי של בן האדמו"ר בשנת תרצ"ה, ומנגד הוא מוזכר בברכת החיים.²⁹⁹ יש לציין כבר עכשיו, שמפורש שהדברים נכתבו לא ממש בשעת התרחשותם, שכן האדמו"ר משתמש בביטויים "אז" כדי

²⁹⁴ כך על פי דניאל רייזר (לעיל הערה 6, מבוא, עמ' 45):

"בארכיון היהודי בורשה, בארכיון רינגלבלום, מופיע הקונטרס צו זרוז, וכך כתוב בכרטיס שחובר לקונטרס "באמצעות סיכה משרדית אשר השאירה סימני חלודה... בכתב ידו של האדמו"ר": "צו זרוז (צו זרוז) פתגמים הכוללים כללים ומאורעות הנפש בעבודת ד'".

בנוסף, מופיע מחוק השנה "תרפ"ד. פתק זה מופיע גם בעותק שבארכיון יד ושם. לטענת רייזר, הסיבה המסתברת למחיקה היא שהקונטרס המשיך להכתב גם לאחר שנה זו. לטעמי ניתן להציע למחיקה זו, ולפתק בכלל, פרשנות אחרת, אודותיה אפרט בדיון אודות עריכת הקונטרס.

²⁹⁵ אות י"ט כותב "ב"ה נכנסתי כבר בשנת הארבעים לימי חי". לאור זאת, קטע זה נכתב בשנת תרפ"ט, בראשית 1929. רייזר (שם עמ' 46 הערה 157) כתב שהוא בשנת תרפ"ח, 1928, והרשקוביץ (לעיל הערה 6, עמ' 2 הערה 43) כתב שבין השנים תרפ"ח-תרפ"ט. בקטע זה, כולל תיארוכו, נעסוק באריכות בהמשך.

²⁹⁶ אות כ"ה.

²⁹⁷ אות ל' כותב שזה "לקוטי איזה התרגשיות מימים טובים ובפרט מזמני הרקודין, תרצ"ג", משמע שמשנת 1933.

²⁹⁸ יש מקום להעלות את השערתו של הרשקוביץ (לעיל הערה 6), עמ' 16 הערה 43, ש"באופן עקרוני ניתן לראות סדר כרונולוגי בספר" לפי העובדה שהפסקאות המתוארכות מסודרות כרונולוגית.

²⁹⁹ "בני הרב שליט"א... בני שיחיה".

לתאר את הרגשותיו. קטע הסיום, שמופיע לאחר האות ד', ובו מתואר הרצח של בן האדמו"ר, נכתב לכל המוקדם בסוף תשרי ת"ש (אוקטובר 1939), אז הוא נהרג.³⁰⁰

החלק השלישי, שנוסף במהדורה המודפסת ומורכב מההעתקות של תלמידים שהגיעו לארץ, לא מתוארך,³⁰¹ מלבד הסעיף האחרון, מ"ח, עליו נכתב שניתן ב"מוצאי שבת קדש א' דסליחות, תרפ"ט".

3. זמן עריכת הקונטרס

ככלל, החוקרים שעסקו בקונטרס התייחסו לקטעים המופיעים בו כאילו נכתבו ב'זמן אמת',³⁰² ולא העלו את האפשרות שהקטעים של הקונטרס נכתבו במקור בשנים שונות, אך קובצו, סודרו ונערכו מאוחר יותר על ידי האדמו"ר מפיאסצ'נה. להערכתנו, לעומת זאת, כלל הקטעים של החלק הראשון והשני, המהווים את כתב היד, נכתבו במכונת כתיבה על ידי האדמו"ר בשלב מסוים בין השנים ת"ש לתש"ב, בזמן מלחמת העולם השנייה. זאת, בעיקר לאור העבודה שהמחברת כולה כתובה ברצף אחד ובאותה מכונת כתיבה.³⁰³ מסתבר, שבמהלך שבתו בגטו וורשה לקח האדמו"ר קטעים שכתב במהלך השנים, סידר אותם והכניס את כולם למחברת אחת.

הערכה זו מתחזקת לאור קטע הסיום לאות ל"ה, המתחיל במילים "ועתה אני יושב דומם" ומופיע מיד לאחר קו מקווקו כפול החוצה את הדף ומפריד בין קטע הסיום לבין סוף האות ד' (ראה נספח ג' בסוף העבודה). על פי טענתנו, רק את הקטע הזה הקליד האדמו"ר כתיאור של הרגשותיו באותה העת שבה ערך את הקונטרס.

השערה זו יכולה להוביל למספר הבנות ותובנות נוספות. ראשית, החלוקה לאותיות, שאינה קיימת במהדורת גשייד, נעשתה על פי זה רק בזמן הקלדת הקונטרס. בהתאם לכך, יתכן ונעשו שינויי עריכה בסדר הדברים, כמו גם השמטות של קטעים שנראו לאדמו"ר, לאחר זמן, כלא מתאימים

³⁰⁰ אם כי יתכן שנכתב עוד יותר מאוחר, שכן נצרך להזכיר שבנו וכלתו נרצחו בשנת ת"ש. בכל אופן, מסתבר שהתאריך המאוחר ביותר שניתן להניח שבו כתב את הדברים הוא שלהי שנת תש"ב, אז נחתם גם הספר אש קודש (רייזר לעיל הערה 6 עמ' 31, המציין את התאריך 27 בנובמבר 1942).

יהושע סטארט/סטריט (Yehoshua Strrett) תרגם בשנת 1991 את הספר לאנגלית (To Heal The Soul, New Jersey) 1991). לטענת סטריט, הספר נכתב בין השנים תרפ"ח-ת"ש (מן הסתם, כתב זאת כי בת"ש כתב על בנו, כמופיע באות ל"ה, ותרפ"ח כי בסעיף י"ט כותב שנכנס לשנת הארבעים לחייו).

³⁰¹ אם אכן מורכב מהעתקות שנעשו על ידי הרב אלעזר ביין, הרי שיתכן והיו בידי העתקות עד סוף שנת 1939, הוא הזמן שליבי ביין ומשפחתו עזבו את ורשה, בהוראת האדמו"ר (מפנקסו של עיתונאי חסיד, לעיל הערה 5, עמ' 35). ממילא, אמנם קטעים רבים היו בידי, אך לא את העריכה של האדמו"ר את הקונטרס. משכך, ההשוואה בין הנדפס אצל גשייד לבין הקונטרס שהוציא האדמו"ר, יכולים ללמד אותנו על מגמות העריכה של האדמו"ר.

³⁰² כפי שדרשות האדמו"ר מזמן השואה ("אש קודש") נכתבו קרוב לזמן התרחשותם, אם כי הוא עבר עליהם יותר מפעם אחת, ערך ותיקן. אודות עריכת דרשות האדמו"ר מפיאסצ'נה על ידיו, ראו בהקדמתו המפורטת של דניאל רייזר (מבוא לדרשות משנות הזעם, לעיל הערה 6), ע' 74-54.

³⁰³ כך ניתן להבין מאי הרווחים שיש בין הקטעים, מהאותיות 'ש' ו-'ק' הייחודיות, ומסימנים נוספים.

לעלות על הכתב מסיבות שונות,³⁰⁴ וכן הוספות שנועדו להבהיר או לעדכן דברים שכתב בעבר. כמובן, שהשערותנו גם מסבירה את העובדה שהאדמו"ר ראה צורך לכתוב את השנים שבהם נכתבו הקטעים, כפי שעשה באות כ"ה,³⁰⁵ בפתיחה לאות ל'³⁰⁶ וכפי שציין באות הסיום.

למעשה, על פי טענה זו יש מקום להבין את התאריך המחוק המופיע על הפתק שהוצמד לקונטרס, אודותיו נעסוק לקמן. טענתו של דניאל רייזר, לפיה כתב על הפתק את השנה תרפ"ז משום שזו הייתה השנה שבה נכתב הפתק ובה התחיל האדמו"ר לכתוב את הקונטרס, אלא שמחק זאת לאחר שראה שהמשיך לכתוב גם בשנים לאחר מכן, אינה מסתברת.³⁰⁷ לאור דברינו, סביר יותר להניח שהפתק הוצמד לקונטרס לאחר סיומו, על מנת להבהיר את מהות המחברת בשביל הקורא העתידי. על פי זה, גם השנה נועדה כדי להבהיר לקורא את טווח השנים שבהם נכתב הקונטרס, ויתכן ומחיקתה נבעה מהחלטתו של האדמו"ר לוותר על תיארוך הקונטרס. אם כנים דברינו, מסתבר שהפתק נכתב לקראת מסירת הקונטרס לארכיון רינגלבלום ולא בראשית כתיבתו, בניגוד להשערות של רייזר.³⁰⁸

נראה, שהטענה לפיה כתב היד הוא בעצם עריכה והעלאה מחודשת של הקונטרס, יכולה גם להאיר באור אחר את האות א' הפותחת את הקונטרס בכתב היד, אך אינה מופיעה במהדורת גשייד. על נקודה זו נעמוד בהמשך, במסגרת עיסוקנו במטרת הקונטרס.

4. אזכורים של הקונטרס בכתבי האדמו"ר מלבד שתי מקומות, הקונטרס "צו וזרוז" לא מוזכר בשמו בכתביו האחרים של האדמו"ר.

³⁰⁴ כאמור לעיל, ישנו קטע על השמחה המופיע במהדורת גשייד אך לא מופיע בכתב היד. יתכן שקטע זה היה חלק מהקונטרס המקורי, אך האדמו"ר מפיאסצ'נה החליט להוציא אותו מסיבה כלשהי. כהצעה בלבד ניתן לומר, שכיוון שהדברים הועלו על הכתב בעיצומם של ימי צער וקושי, לא ראה האדמו"ר מקום להכניס קטע העוסק בשמחה בקונטרס זה. הצעה זו צריכה להסביר, כמובן, את ההבדל בין קטע זה לבין הקטעים על שמחה בשבתות וימים טובים, כגון אות כ"ו.

קטע נוסף שהושמט מהקונטרס המקורי צוטט על ידי האדמו"ר עצמו בשיחה לתלמידי הישיבה בשנת תרפ"ח, כפי שיתואר בקטע הבא. לקמן גם נציע סיבות אפשריות להשמטה זו.

³⁰⁵ ראה לקמן אודות הערה זו, בה האדמו"ר מוסיף על האות כ"ה, המדברת על אנשים המאבדים את עצמם לדעת, "הג"ה" שמדובר בשנים תרפ"ז-תרפ"ח, "מצוק העתים לישראל". הערה זו נראית כנכתבה לאחר שנים, כשלקורא העתידי לא יהיה ברור על איזה תקופה מדבר האדמו"ר. ודאי שלא היה צורך באותה שנה לכתוב הערה זו, ובוודאי לא לציין את השנים.

³⁰⁶ כך כתב שם: "ב"ה. לקוט איזה התרגשיות מימים טובים ובפרט מזמני הרקודין, דתרצ"ג". נאריך מעט באות זו לקמן.

³⁰⁷ קשה להניח שמכל הקונטרס הראשוני שעליו התבסס, החליט האדמו"ר לשמור דווקא פתק קטן שנכתב בתחילת הקונטרס ולחבר אותו לקונטרס החדש.

³⁰⁸ יש לציין גם את החזרה בקונטרס על חששות שונות הנובעות מסוף החיים, שמעלה האדמו"ר במספר רב יחסית של הקשרים בקונטרס זה – עוד קודם השואה. אין זה מן הנמנע, כמובן, שהעובדה שערך את הקונטרס בזמן השואה הגבירה את נטייתו להכניס קטעים של פחד מפני המוות. בכל אופן, קיומם של קטעים אלו לכשעצמם מחייבים תשומת לב, ואין כאן מקומם.

בשיחה לתלמידי הישיבה, שהודפסה בסוף ספר "דרך המלך" ומתוארכת לשנת תרפ"ח,³⁰⁹ מזכיר האדמו"ר פעמיים את הקונטרס "צו וזרוז" בשמו. האזכורים הם לגבי נושאים הקשורים ל'פניות' ומחשבות זרות בעשיית מצוות, ומעניין שדווקא הדברים המצוטטים לא מופיעים בכתב היד מארכיון רינגלבלום, לא בקונטרס הנדפס שלפנינו ולא בדברים שהדפיס נחמן גשייד. כאמור, עובדה זו, אם לא נתלה אותה באובדן או בטעות, מחזקת את ההשערה שהאדמו"ר ערך את הקונטרס וראה לנכון, לאחר זמן, להשמיט קטע זה.³¹⁰

במכתב לא מתוארך לאחד מתלמידיו הקרובים שעלה לארץ, אלימלך בן פורת,³¹¹ כותב האדמו"ר כך:

"התחלתי לרשום איזה קונטרס. על השער רשמתי צ"ו וזרוז" מפני שבו רק דברים וציוויים קצרים וחרפים אני רושם. ורבים מידידני יחיו' כמו אלטר אלעזר מאטיל מושה'ס נ"י בקשוני ליתן להם להעתק כדי שיהא נגד עיניהם תמיד. חבל שקפדת את כל הנימים עם ידידני, ואם אתה בא עמהם בחליפות מכתבים כי אז העתקנו לך מזה או כיוצא בזה..."

דברים אלו מלמדים על מטרת הקונטרס, כפי שנפרט בקטע הבא, וגם על אופי הפצתו. כפי שנראה, הקונטרס הועתק על ידי תלמידים שונים והועבר ביניהם, דבר שבהכרח מוביל לגירסאות שונות.³¹²

³⁰⁹ דרך המלך, ירושלים תשע"ג, עמ' תרמ"ב-תרמ"ג. בנוסח הנדפס נכתב "שנת תרפ"א". אולם, מלבד העובדה שבשנה זו טרם הוקמה הישיבה שלתלמידיה מדבר (ישיבת דעת משה, שהוקמה בשנת תרפ"ג), ושנוסח דומה של הדרשה הודפס בשנת תשט"ז במהדורת חובת התלמידים של נחמן גשייד וציוין שנאמרה בשנת תרפ"ח (כפי שציוין לשם, בין משיחות לנבואה, לעיל הערה 1, עמ' 5 הערה 14), עיון בכתב היד של הרב אליהו המר, מלמד שהשיחה ניתנה בפסח תרפ"ח (רייזר לעיל הערה 6, עמ' 41 הערה 136, וצילום של הדרשה בנספחים, שם עמ' 332 תמונה 15).

³¹⁰ אם כן, בשיחה לתלמידי הישיבה הזכיר את מה שכתב בקונטרס ואולי גם ניתן לתלמידים, אך לאחר מכן החליט, יתכן בגלל האופי הלא בהכרח מסורתי שמתייחס לפניו ומחשבות זרות, לצנזר את הקטע. אם אכן צונזר הקטע על ידי האדמו"ר, ניתן לתלות זאת בכך שההנהגה שמציע כדי להתמודד בפני מחשבות זרות והרהורים רעים 'שטחית' מדי לטעמו, כפי שעולה מהאות ד' בקונטרס וממקורות נוספים (כגון ספרו הכשרת האברכים), או מפני ההשלכות המעשיות הבעייתיות שיכולות להתלות בדבריו (כגון: "ויבטיח ליצר הרע [כך בגירסת גשייד שם] לעשות אחר כך את הדבר כולו בפניה לבד").

³¹¹ זכרון קודש לבעל האש קודש (לעיל הערה 5), נספחים עמ' 14.

אלימלך בן פורת (במקור פיטשער/פיישטי) מז'ירדוב שבפולין (הצופה יום שני ה-2 ביוני 1969, עמ' 5), חסידו של האדמו"ר שעלה לארץ בסוף שנת 1926 עם אשתו (כך על פי המכתב בדרך המלך, ירושלים תשע"ג, עמ' תרע"א-תרע"ג, המתוארך לשנת תרצ"ז ובו כותב "זה י"א שנים מיום עזבת אתה אותנו", וכך גם במצבתו, שם כתוב "ועלה לאה"ק בשנת תרפ"ו", תודתי לטוביה ארונסון שהמציא לי צילום של המצבה) לכפר חסידים, ונפטר ללא ילדים במאי 1969 (הצופה יום שלישי 27 במאי 1969, עמ' 6, במצבתו מופיע תאריך הפטירה ט' סיון תשכ"ט, 26 במאי 1969). האדמו"ר מתכתב עמו רבות, מכנה אותו "אהובי המפואר... בן יקירי" (מכתב מ"א ניסן התרפ"ח, זכרון קודש לעיל הערה 5, מדור המכתבים עמ' 8) ומציון שאין לו [לאלימלך] תחליף (שם), משבח אותו (ראה דרך המלך, ירושלים תשע"ג, עמ' תרע"ד), משתף אותו בקשייו על מות אשתו (מכתב מ"ח אלול התרצ"ז, בדרך המלך שם, עמ' תרע"א-תרע"ג), ציון אותו כאחד משני החסידים אליהם יש להעביר את כתביו שהוטמנו בגטו (ארכיון רינגלבלום, המכון היהודי ההיסטורי ורשה, כתב יד ARG (Ring II /370) II, 15, הובא ברייזר לעיל הערה 6, תמונה 12 בנספחים עמ' 329-328). בארץ היה מקורב לאחיו של האדמו"ר, הרב ישעיה שפירא (ראה הצופה יום שישי 14 במרץ 1941, ושם יום ראשון ה-21 בספטמבר 1941 עמ' 10), עד לפטירתו של האחרון.

³¹² רייזר (לעיל הערה 6), עמ' 46-47.

בכל אופן, עולה ממכתב זה שהאדמו"ר התחיל לכתוב את הדברים כקונטרס וקרא להם כבר אז "צו וזרוז", ומסתבר שמדובר בקובץ הראשוני שהיווה את הבסיס לחלק מכתב היד.³¹³

במכתב לא מתוארך ששם הנמען נמחק על ידי המדפיסים של דרך המלך,³¹⁴ כותב ל"ידידי האברך החסיד המפואר" הסברים מדוע לא כתב לו זה זמן רב. בסופו מוסיף "אגב, ארשום לך איזה דבר מה שרשמתי בפנקס בין מאמרים הקצרים, תמחול להעתיקו לאלימלך". הקטע המצוטט הוא, בשינוי גרסאות קלים יחסית, האות י"ג בכתב היד של צו וזרוז העוסקת באי-הצורך לספק הוכחות חיצוניות לקיומו של הא-ל. מלבד הבדלי הגירסאות, ישנם שני הבדלים בולטים, והם נראים כעידון המסר העולה מהקטע המקורי, ומחזקים את ההשערה אודות העריכה המאוחרת של הקונטרס.³¹⁵

בכל אופן, כאן נראה שהקונטרס "צו וזרוז" מכונה אצלו "פנקס" והקטעים שבו נחשבים "מאמרים הקצרים". ניתן, כמובן, לטעון שמדובר בכינויים שונים לאותו הקונטרס. אולם, לאור הערכתנו בדבר העריכה המאוחרת של הקונטרס, ניתן לטעון שבמקור היו בידי האדמו"ר קובץ שנקרא "צו וזרוז" ועוד אסופות שונות, אותם איחד כאשר ערך את הקובץ המחודש. לדוגמה, פתיחת האות ל' במילים "ב"ה", בהם פתח גם את הקונטרס, והכותרת בה מציין שמדובר ב"לקוט איזה התרגשות מימים

מעניין שאת המכתב הנזכר חותם האדמו"ר במילים "גלויה זו לא תראה לשום איש". סיום זה יכול להיות בגלל התוכן המעט אישי במכתב על מצבו הרפואי/כלכלי של בן פורת, אם כי ישנן מכתבים מפורטים הרבה יותר. יתכן, שאמנם האדמו"ר יוצא מגדרו כדי לסייע לבן פורת, אך אין הוא רוצה שקיומו של הקונטרס "צו וזרוז" יודע לאחריים.

³¹³ יש לציין שבמכתב מופיע שהאדמו"ר כתב בשער הקונטרס את השם "צו וזרוז". לאור טענתנו בדבר עריכת הקונטרס, ולאור העובדה שלא מסתבר לראות בפתק שהוצמד לכתב היד את ה"שער" המדובר, סביר שהקונטרס הראשוני כלל שער נפרד.

יש לשים לב גם לכך שהוא כותב לבן פורת "כי אז העתקנו לך מזה או כיוצא בזה", כך שניתן להעריך שהיו לו קטעים שונים, שלא כולם נכללו בקובץ הראשוני של "צו וזרוז".

³¹⁴ דרך המלך תשע"ג, עמ' תרע"ד.

רייזר (לעיל הערה 6, עמ' 35 הערה 102) מעריך שמכתב זה נכתב לכל המאוחר בסוף שנות העשרים, לאור העובדה שאלימלך בן פורת מכונה במכתב "פייטשער", כשבמכתבים החל משנת תרפ"ט מכונה על ידי האדמו"ר כבר "בן פורת" (זכרון קודש לבעל האש קודש, לעיל הערה 5, נספחים עמ' 14), ואלימלך עצמו עלה בשנת 1926.

יש להוסיף על כך שבמכתב מציין שכבר כמה חדשים קשה עליו הכתיבה, תופעה ידועה אצל האדמו"ר (רייזר שם, עמ' 35, המזהה אותה גם בכתב ידו של האדמו"ר), שהתיעוד המוקדם שלה נמצא כבר בשנת תרפ"ז (ראה גולדהבר, יחיאל וחנניה לייכטאג [עורכים], ספר גנזי יהודה: אוסף גנזים מגדולי הדורות במאות שנים האחרונות, מכון גנזים ניו יורק תשע"ג, עמ' 278), "ידי עייפה כבר ואי אפשר לי לכתוב יותר".

³¹⁵ כך, במכתב כתוב שיש בספרים "ראיות" על מציאות אלקות, וקורא לכך "שאלתם אמונה", ואילו בקונטרס כתוב "לאותם חלושי אמונה". במכתב כתוב שכשצווקת ממכאוביה "דומה לה שבבירור אוחזת היא בהקב"ה", ואילו בקונטרס נכתב "כאילו כביכול אוחזת בכסא כבודו" – סיוג כפול והבהרה שלא מדובר ב-ה' אלא בכסא כבודו. שני שינויים אלה יכולים לבוא מהאדמו"ר, שביקש לעדן את שכתב. ראשית, מדגיש שהוכחות וספרים אלו נועדו ל"אותם חלושי אמונה", דהיינו לא לרוב האנשים. בנוסף, וכאן נראה שמדובר בעריכה בולטת יותר, השינוי השני, לפיו לא מדובר באחיזה ב-ה' אלא בכסא כבודו "כביכול", מסתבר מאוד שנובע מסיוג של אמירה שניתנת להתפרש בצורה בעייתית.

טובים ובפרט מזמני הרקודין, דתוצ"ג,³¹⁶ מראים שמדובר בקטע שבמקור היה נפרד, ואוחד על ידי האדמו"ר.

5. על השם "צו וזרוז"

מדוע קרא האדמו"ר לקונטרס "צו וזרוז"?³¹⁷

בכרטיס שהוצמד לכתב היד של הקונטרס המצוי בארכיון רינגלבלום, ושפורסם בפעם הראשונה על ידי דניאל רייזר,³¹⁸ כתוב מתחת לכותרת "צו וזרוז" את המילים הבאות: "פתגמים הכוללים כללים ומאורעות הנפש בעבודת ד'". לפי האמור שם, הקונטרס מאגד כללים ומאורעות הנפש בענייני עבודת ה'.

במכתב לאלימלך בן פורת שהוזכר לעיל, כותב האדמו"ר שהסיבה שנקרא כך הוא "מפני שבו רק דברים וציוויים קצרים וחריפים אני רושם". לפי הסבר זה, המילה "צו" מקבילה ל"דברים וציוויים", והמילה "וזרוז" מקבילה ל"קצרים וחריפים". אם כן, לא כמו ספריו האחרים של האדמו"ר, שמרובים בהם ההקדמות, המשלים ואריכות הדברים, בקונטרס זה הדברים מופיעים בקצרה, רעיונות חדים ולעיתים בלתי מלוטשים. בניגוד לכרטיס שהוצמד לכתב היד, במכתב מוזכר שמדובר בציוויים ולא בכללים, וכן לא מופיע בכרטיס העובדה שמדובר ברעיונות "קצרים וחריפים",³¹⁹ ביטוי המתאים גם למכתב הנוסף שהוזכר לעיל, בו נאמר "מאמרים הקצרים". לטענת רייזר, הביטוי "צו וזרוז" בלשונו של האדמו"ר³²⁰ סובל את שתי המשמעויות – גם "בקיצור" וגם "באופן כללי-כוללני".

בגוף הקונטרס עצמו מופיע הביטוי "צו וזרוז", שניתן לפרשו כמדבר על הקונטרס עצמו. בגירסא של נחמן גשייד נאמר: "ושמע נא שהצו וזרוז" זה, תרפא את נפשך ולא תסתפק לעצור בעדה בלבד".³²¹ אם אכן הכוונה לקונטרס עצמו, מסתבר שהסיבה שקרא לספר "צו וזרוז" היא לזרז את

³¹⁶ אות ל' בכתב היד, ובנדפס (הכשרת האברכים, ירושלים תשס"א) עמ' שמ"ז והלאה.

³¹⁷ כמובן, ששאלה זו משפיעה באופן ישיר גם על שאלת מטרת כתיבת הקונטרס, בה נעסוק בהמשך.

³¹⁸ רייזר (לעיל הערה 6), עמ' 46.

³¹⁹ יתכן ולא היה מקום לכתוב שמדובר בפתגמים "קצרים וחריפים", משום שהקונטרס כפי שמופיע בכתב היד כולל גם כמה רעיונות ארוכים, בעיקר בסיומו של הקונטרס, וראה בהמשך דברינו.

³²⁰ על פי השימוש במושג זה במאמר שכתב על ספר הזוהר (דרך המלך, ירושלים תשע"א, מסירת הודעה עמ' תכ"ח), מאמר שהיה על פי העורכים (שם) חלק ממערכה גדולה יותר שכתב על הזוהר ושאבדה.

³²¹ בחובת התלמידים מהדורת גשייד כתוב [ההדגשות שלי] " אבל עוד לא יצאת ידי חובתך נגדך, ושמע נא שהצו וזרוז" זה, תרפא את נפשך ולא תסתפק לעצור בעדה בלבד", ואילו בכתב היד ובנדפס מופיע (תחילת אות ד', עמ' שכ"ג) "אבל גם בזה עוד לא יצאת ידי חובתך לנפשך, רק את הצו והזרוז הזה שמע נא, תרפא את נפשך ולא תסתפק לעצור בעדה בלבד". אגב, המילים מ"תרפא" ועד "בלבד" מסומנים בכתב היד בשני קווים מעל כל מילה, ובנדפס כתובים ברווח מעט גדול יותר, מה שמראה שהם המילים המודגשות אצלו, ולאו דווקא הביטוי "צו וזרוז".

גם שינוי זה יכול לתמוך באפשרות שנעלה בשורות הבאות, על השינוי במטרות הקונטרס. בתחילה נקרא הקובץ "צו וזרוז" והאדמו"ר תכנן שהקונטרס יהיה מה שיעזור לאדם "לרפא את נפשו" ולבצע עבודה פנימית עמוקה, אך בעריכה הסופית הוסיף לקונטרס תכנים רבים שכבר חרגו מהמטרה המקורית של הקונטרס.

האדם לעבוד על עצמו בצורה מלאה, עמוקה ויסודית, עיקרון שחוזר בתורתו של האדמו"ר מפיאסצ'נה פעמים רבות.

נקל לראות, שההבנה האחרונה קרובה יותר לנכתב במכתב לבן פורת. בשני המקרים מדובר בקונטרס שנועד להשפיע על הקורא לעבוד על עצמו ולהשתנות. מעיון בנאמר בפתק ניתן להבין, לעומת זאת, שמדובר במעין יומן רוחני אישי.

לאור הערכתנו על זמן עריכת הקונטרס וכתיבת הפתק הנלווה, ניתן להניח שגם התבצע שינוי במטרות הקונטרס. בתחילה, יועד הקונטרס לאגד בתוכו ציוויים ורעיונות שונים בעבודת ה', שקטעים ממנו ניתנו לתלמידים להעתיק. על קונטרס זה דיבר האדמו"ר עם בן פורת, ויתכן ואליו רמז בדברים שצוטטו במהדורת נחמן גשייד. עם הזמן, הוסיף האדמו"ר בקונטרס גם רעיונות אישיים יותר, צירף קטעים נוספים כשהשיא הוא כמובן החלק השני העוסק במחלת בנו, שהוא יומן רוחני מטלטל ואישי ביותר. בשלב זה, הוא שלב העריכה, כבר היה נכון יותר לתאר את הקונטרס כ"כללים" ו"מאורעות הנפש" ב"עבודת ה' ", ופחות כדברי ציווי וזרוז, ובוודאי כשלא מדובר רק בעניינים "קצרים וחרפים".³²²

6. אזכורים למאורעות היסטוריים בקונטרס

במרבית כתביו של האדמו"ר, כמעט ולא מופיע אזכורים מפורשים למאורעות היסטוריים שהתרחשו באותו זמן. תופעה זו בולטת במיוחד בספר "אש קודש", שלמרות שמדובר בשיחות שנאמרו בעיצומה של סערת השואה, כמעט ולא מוזכרים אירועים מהמלחמה או מהרדיפות והגזרות בגטו וורשה.³²³ בהתאם לכך, גם בקונטרס "צו וזרוז", על אף שנכתב בזמנים שונים ובזמן מאורעות כאלה ואחרים, כמעט ולא ניתן להבחין באירועים שהתרחשו מחוץ לעולמו הרוחני-פנימי של האדמו"ר וחוג חסידיו. גם התיאור על מחלת בנו, וקטע הסיום בו מדבר על מות בנו וכלתו, מתמקד בעיקר בפי האישי ופחות במאורעות הכלליים.

יוצא מן הכלל הוא המופיע באות כ"ה, בו כותב האדמו"ר: "העולם מתאונן על הפקרת החיים כעת, ועל המאבדים את עצמם לדעת שנתרבו רחמנא ליצלן" ומציין שהוא דואג עוד יותר למי שחי, אך בנפשו פנימה הוא מת. באות זו, כותב האדמו"ר בהגהה שלאור המצב הכלכלי הקשה ("מצוק העתים לישראל, ורבים מהם נתמוטטו מפרנסתם") בשנים תרפ"ו-תרפ"ח,³²⁴ התרבו תופעות ההתאבדויות.

³²² למעשה, מהאותיות ל' ואילך מדובר בקטעים ארוכים יותר ובסגנון שכבר לא ניתן להתייחס אליו כעצות ישירות. וראה לעיל שלאות זו הקדים האדמו"ר שמדובר בלקוט משנת תרצ"ג.

³²³ ראה פולן (polen Nehemia, The holy fire: the teachings of Rabbi Kalonymus Kalman Shapira, the Rebbe of the Warsaw Ghetto, Northvale, N.J. 1994), עמ' 20-17, וראה רייזר (לעיל הערה 6), עמ' 55 הערה 189.

³²⁴ לפי זה, כותב דניאל רייזר (לעיל הערה 6), עמ' 46, הערה 157 ש"סעיף כה, בו מתייחס האדמו"ר למשבר הכלכלי בפולין בשנים 1926-1927, ונראה כי הוא כותב את הדברים בהווה". יש להעיר שככל הנראה הקטע המקורי נכתב בהווה, אך עריכתו התבצעה רק שנים אחר כך, בזמן עריכת הקונטרס. הדבר מסתבר יותר, שכן ההג"ה, ובה מצוינת השנה ומה שאירע בה, מתאימה יותר לעריכה מאוחרת מאשר לכתובה בזמן אמת.

אולם, יש להדגיש שבגוף הקונטרס לא התייחס למשבר הכלכלי ואפילו לא לתופעות ההתאבדויות כשלעצמה, אלא על היחס של בני האדם לאותם אנשים.

ד. הקטע האוטוביוגרפי – בשנת הארבעים לחייו – שנת 1929

1. הקטע האוטוביוגרפי וחלוקתו לקטעים
בתת פרק זה ברצוני לנתח קטע משמעותי ביותר המופיע בצו וזרוז, שלא הוקדשה לו תשומת הלב הראויה. בקטע זה, מתאר האדמו"ר את תחושתיו עם כניסתו לשנת הארבעים לחייו:

"ב"ה [ברוך ה'] נכנסתי כבר בשנת הארבעים לימי חיי. ובעוד איזה חדשים אהי' אלה [אם ירצה ה'] בן ארבעים שלמים, זאת אומרת, שכבר יתחילו הימי הירידה שלי, וכבר אתחיל להזדקן.³²⁵

לבי ירא ויפחד. לא מן הליכות שנותי כ"כ [כל כך] אני מפרכס, כי לכך נוצרתי.³²⁶ רק מן דלות שנותי, שעברו ועוברות בדלות ורקות, בשפלות וקטנות.

הוי בן אדם בן אדם, הימים שלך כבר עברו, ורק כשימי הירידה, היינו הגויעה מתחלת בך, נזכרת לשוב.

והאם עתה כבר בטוח אני בעצמי. וכמה תקופות בחיי עברו כמו כן בתקוה ובהבטחה, ומה הי' סופם, כשלבג ביום קציר³²⁷ נמסו ואפסו. גם קודם הבר מצוה, קודם החתונה וכו', הרגשתי מין יראה והתחזקות כזו, ואמרתי אז, כבר מוכרח אני מעתה להיות עבד נאמן לד', בלתי לו לבדו,³²⁸ ומי יודע אם גם עתה כשיאריך ד' את שנותי ואתרגל בשנות הארבעים, כמו אז גם עתה³²⁹ היראה יחד עם התקוה תכלינה ותאפסינה ח"ו [חס ושלום], אין זכרון לראשונים וגם וכו'.³³⁰

³²⁵ כנראה על פי הפסוק בתהלים (צ', י') "ימי שנותינו בהם שבעים שנה ואם בגבורות שמונים שנה..."

³²⁶ בפראפרזה על הנאמר במסכת אבות (ב', ח'): "אם למדת תורה הרבה אל תחזיק טובה לעצמך כי לכך נוצרת".

³²⁷ על פי משלי (כ"ה, ה'): "כצנת שלג ביום קציר..."

³²⁸ על פי הפסוק בשמות (כ"ב, י"ט): "זובח לאלהים יחורם בלתי לה' לבדו". ואכן, בכתב היד כתב בתחילה "בלתי לד' ", דהיינו לה', אך אחר כך מחק את המילה "לד'".

³²⁹ בכתב היד המשפט ממשיך באופן ישיר, אך בנדפס הוסיפו פה נקודה לסיום המשפט.

³³⁰ מצטט את הפסוק בקהלת (א', י"א): "אין זכרון לראשונים וגם לאחרונים שיהיו לא יהיה להם זכרון עם שיהיו לאחרונה".

אבל אל נא אתיאש, עתה בעוד לבי מזדעזע מן שנת הארבעים אשר לנגדי, ומן ראשית הזקנה הקרובה אלי אברי דא לדא נקשן,³³¹ אנסה להתאזר בכל כחי לקבל עלי, ולהתקשר בו ית' [יתברך] בקשר של קיימא,³³² וכולי האי ואולי.³³³

ומה אקבל עלי, ללמוד יותר. כמדומני שמה שאפשר לי שלא ללכת בטל אינני הולך בטל. להתרחק מן התאות. אם אין יצרי מרמה אותי, ב"ה [ברוך ה'] אינני משועבד כל כך לתאוה גופנית ח"ו [חס ושלום]. ומה חסר לי. פשוט להיות יהודי, חסר לי.³³⁴ דומה אני בעיני, כצורת אדם מצוירת, שהכל בה, הגוונים הצורה וכו', רק אחת חסירה. הנשמה חסרה.³³⁵ רבש"ע [רבונו של עולם] צופה ומביט כל נעלם,³³⁶ לפניך אתודה ולפניך אתחנן, מושלך ומרוחק אני ממך ומכל היכליך הרחק מאוד, פשוט רוצה אני מעתה להתגייר, ולהיות מעתה יהודי. רבש"ע [רבונו של עולם] הושיעני שלא אכלה את שארית שנותי בין חמרי אתני וכלבי. קרב אותי אליך והכניסני היכל לפנים מהיכל, קשור אותי אליך, לעולם ועד מתוך הרחבה.³³⁷

ניתן לחלק את הקטע האוטוביוגרפי הנדון למספר חלקים:

³³¹ על פי הנאמר בדניאל (ה', ו') על תגובתו של מלך בבל, בלשצאר, לחלומו: "...וארכבתה דא לדא נקשן".

³³² בפראפרזה למושג ההלכתי (משנה שבת ט"ו, ב'): "קשר של קיימא". יש לציין שבנדפס, ככל הנראה עקב הניקוד, כתבו "קשר של קיימא" בלי שני י'. כך גם לקמן במילה "גוונים", במילה "מרוחק" ועוד.

³³³ מציין לגמרא בחגיגה (ד עמוד ב'), המספרת על אמוראים שבכו משום שעל פי פסוקי התנ"ך, אפילו אם מאמץ גדול רק מזכה ב"אולי", בספק, של תשועה: "רבי אמי כי מטי להאי קרא בכי [כשהגיע לפסוק זה בכה – א.ב.]: יתן בעפר פיהו אולי יש תקוה [איכה ג', כ"ט], אמר: כולי האי [כל זה] - ואולי? רבי אמי כי מטי להאי קרא בכי: בקשו צדק בקשו ענוה אולי תסתרו ביום אף ה' [צפניה ב', ג'], אמר: כולי האי - ואולי? רבי אסי, כי מטי להאי קרא בכי: שנאו רע ואהבו טוב והציגו בשער משפט אולי יחנן ה' [א-להי] צבאות [עמוס ה', ט"ו], כולי האי - ואולי?"

³³⁴ על הרצון "להיות יהודי" ומשמעותו – ראה בחובת התלמידים פרק ט' עצתו לתלמיד לומר "וייל זיין א-ייד", רצוני להיות יהודי.

³³⁵ יתכן ומרמז למשל חסידי ידוע, אודות היצר הרע שמשאיר הכל רק גונב את הנקודה הפנימית - כגון במאיר עיני הגולה (ב', פיסקא תקמ"ז עמ' 41): "סיפר הרה"ח ר' בונים מלובלין (נכד ר' שמחה בונם) כי פעם אחת הלך זקנו זצ"ל... ואמר לו אחר כך בזה הלשון כשנעשה אחד מנהיג הדור ממילא מוכרח להיות כל הדברים הנצרכים לעניין ההנהגה, נצרך בית מדרש וחדרים ושולחנות וספסלים ואחד נעשה גבאי... אבל אח"כ בא הבעל דבר וחוטף הנקודה הפנימית, ואת השאר משאיר שישוּב כמקודם. ומאוד יש לחוש לזה... ואחר כך אמר בקול גדול השי"ת יעזור, מען זאל זיק נישט לאזען (אסור להניח לזה לקרות)".

וכן דברי רבי חנוך הינך תלמידו של רבי שמחה בונם על לבושים ועצמיות (שיח שרפי קודש ב', פיסקא ר"ב עמ' 58): "סיפר הרה"ק ר' העניך מאלכסנדר זצ"ל שהיה פעם אחד אי בער הנקרא גולם מחמת שטותו, והיה ירא לישן מחמת שצריך לפשוט המלבושים מעליו, ולא יזכור לקבצן ממחרת בשחרית מכל המקומות שהנחים שם. פעם אחת לקח נייר ועופרת ורשם על הנייר כל מלבושיו באיזה מקומות מונחים כדי שיוכל לישן במנוחה, וכך כתב מצנפת בצד זה... כדי יזכור בשחרית כל דבר על מכונו. ובבוקר כשעמד ממתו עמד לקבץ כל מלבושיו, וקרא מתוך הכתב אשר רשם בעצמו... ואח"כ יישב בדעתו ואמר בזה"ל "וויא בין איך" (אבל איפה אני?), כי גם את עצמו חיפש במיטה היכן הוא, והבן".

³³⁶ על פי קהלת (ב', י"ד): "כי את כל מעשה, הא-לוהים יביא במשפט, על כל נעלם אם טוב ואם רע".

³³⁷ מופיע בכתב היד בצו זורוז י"ט, ובנדפס בתוך הכשרת האברכים, ירושלים תשס"א, עמ' של"ז-של"ח, עם ניקוד, פתיחת ראשי תיבות ושינויי עריכה קלים. חלק מהשינויים הכנסתי כאן, ובציטוטים בהמשך המאמר מהקונטרס, בתוך סוגריים מרובעות מוקטנות.

1. פסקאות א'-ג':³³⁸ המשבר הנפשי בעקבות ההגעה לגיל הארבעים, והרצון לחזור בתשובה בעקבותיו.
2. פסקה ד': ההבנה כי גם בעבר הייתה לו התעוררות פנימית לתשובה, וכפי שכבתה אז מן הסתם תכבה גם הפעם.
3. פסקה ה': ההחלטה לא להתיימשך מראש ולנצל את הרצון שמופיע עכשיו להתחזקות ולחיבור ל-ה', גם אם יש סיכוי שיעלם אחר כך.
4. פסקה ו'-1: הכרה שמה שחסר לו הוא לא לימוד, ניצול זמן או נפילה לתאוות, אלא 'להיות יהודי' ממש.
5. פסקה ו'-2:³³⁹ תפילה שיצליח להיות יהודי ושיתקרב ל-ה'.

כפי שניתן להבחין, הקטע המדובר מלווה מהלך מורכב של מעין דו-שיח פנימי. ראשית, מעלה האדמו"ר את הקושי שמעמידה בפניו התקרבותו לגיל הארבעים, גיל שנחשב בעיניו "אמצע החיים", ואת הרצון שלו לשוב בתשובה בעקבות תחושות אלו. אולם, בפסקה ד' מזכיר האדמו"ר לעצמו שכבר לפני יותר מעשרים שנה עלו בו רצונות של חזרה בתשובה ועבודת ה' מלאה ומקיפה, וכפי שתחושות אלו אז התעמעמו במהלך השנים, גם התחושות עכשיו עתידות להיעלם. בפסקה ה' עונה לכך האדמו"ר ואמר שבכל זאת לא התיימשך וינסה מה שיכול כדי להחזיק את ההתעוררות הנוכחית, דבר ש"אולי" יועיל. בפסקה ו'1 מנסה למצוא במה יוכל להתחזק, ומוצא שבעצם הנקודה הפנימית המרכזית בעיניו, אותה הוא מכנה "להיות יהודי", חסרה לו. על כן, את פסקה ו'-2 מסיים בתפילה שיצליח לחזור ל-ה' ו"להיות יהודי", וכך יהיה קשור ל-ה' "לעולם ועד".

אם כן, הקטע משקף חוויה פנימית דינאמית ומורכבת של אדם המחפש להתקרב לבורא העולם. כפי שצויין לעיל, זו גם נקודת המבט שלו על חייו עד כה – אדם שרוצה להתקרב לבורא העולם. אולם, קטע זה כבר מתאר את המורכבות – אמנם גם עכשיו כבעבר רוצה לשוב בתשובה, אך בניגוד לעבר, הפעם יש לו כבר היסטוריה של ניסיונות שנכשלו. כיוון שכך, ההתמודדות היא לא רק עם משבר המוביל לרצון להתחזק, אלא גם עם היאוש שחש מהרצון להתחזק, והניסיון למצוא לו פתרון.

ניתן ללמוד מקטע זה מספר דברים על איך האדמו"ר תופס את עולמו הפנימי. בראש ובראשונה, מדובר באדם החושב כל הזמן כיצד יוכל לשפר את חייו הרוחניים, את קרבתו לבורא עולם ואת מעשיו ומחשבותיו. בנוסף, ובעקבות העובדה שמדובר באדם שמחפש כבר שנים רבות, הוא מתמודד גם עם היאוש מהיכולת להתמיד בשינויים וברצונות לשוב. לסיום, ולמרות המצב שמבחינה מעשית לא מוצא האדמו"ר דבר שעליו הוא צריך לשוב, הוא עדיין חש שאת העיקר, שלעיקר, כלל לא הגיע.

2. היחס של האדמו"ר לתקופת ילדותו

כפי שתיארנו בחלק הראשון של העבודה, מילדותו היה האדמו"ר מפיאסצ'נה מוקף חסידים ו'יועד לגדולות'. בקטע המוזכר מ"צו וזרוז", מתאר האדמו"ר את הזמנים קודם בר המצווה וקודם החתונה,

³³⁸ בכתב היד מופיעות שלושת הפסקאות הללו בנפרד, ואילו בנדפס איחדו בין הפסקה השניה לשלישית.

³³⁹ בכתב היד פסקה ו'1 ופסקה ו'2 מופיעים יחד באותה פסקה, ואילו בנדפס (ככל הנראה לאור ההבדל בתוכן) הפרידו ביניהם.

כמאופיינות ב"מין יראה והתחזקות כזו", ורצון "מעטה להיות עבד נאמן ל-ד', בלתי לו לבדו". על פי דברים אלו ילדותו של האדמו"ר הייתה של מבקש ומחפש ה', בעל רצון פנימי חזק ושאפתנות רוחנית בלתי נדלית.³⁴⁰

לעומת זאת, בחלק השני של "צו וזרוז", באות ל"ה בה מדבר על מחלת בנו ולאחר מכן מותו, מתאר האדמו"ר את ילדותו כך:

"רבש"ע [רבנו של עולם] רחום וחנון. מילדותי, ועד עתה מלא יסורים הנני. עוד ילד רק³⁴¹ הייתי ואובי [ואובי], דאגותי, וצרותי, כבר שברו את כחי ורוחי. פעוט עוד הייתי כשנתימתתי, את אבי הצדיק כמעט שלא הכרתי, לא זכיתי שאבי איש אלקים³⁴² הקדוש יגדלני³⁴³

בשני המקרים מתבונן האדמו"ר במבט רטרוספקטיבי על חייו עד כה, והפער בין נקודות המבט בולט ביותר.³⁴⁴ באות י"ט בה אנו עוסקים, כותב על חייו כמסכת של התחזקות ועלייה בעבודת ה' ובמידות. באות ל"ה, לעומת זאת, כותב על הקושי שעבר חייו ומתאר אותם כמלאי יסורים.

הדברים נעוצים, מסתבר, בהקשר אותו רוצה להדגיש. באות י"ט מדבר על הרצון והצורך להתחזק בעבודת ה' בכל יום בחייו, וממילא מתאר את קורות חייו כמסכת של רצונות ושאיפות להתקרב ל-ה'. בנקודת מבט זו, השמחות (בר מצווה, חתונה) והצרות (הבנה שמגיע לגיל ארבעים) משמשות כזרז לחזרה בתשובה. באות ל"ה מדבר על הקשיים שעוברים עליו ועל הצורך להמשיך להתחזק ב-ה' ולא להתלונן עליו, וממילא מתאר את קורות חייו כמסכת של סבל וקושי, שלמרות מה שהיה אפשר לתאר לא גרמו לו לייאוש ולאי בטחון ב-ה'.

בשולי הדברים יש להעיר, שדבר זה אופייני לכתיבה אוטוביוגרפית. הכותב מתאר את העבר, אך עושה זאת מנקודת המבט של ההווה. העבר, כפי שרואה אותו הכותב, מורכב מהזכרון של הכותב את הדברים שקרו, אך גם מהאופי והמשמעות שהוא מעניק **עכשיו** לאותו זכרון. ממילא, אותו קושי

³⁴⁰ הדברים יכולים להתאים לנאמר בהקדמה לחובת התלמידים על הדור הקודם. כפי שראינו, בקטע המתאר את התלמיד בעבר הלומד מרבתי, יש נימה אוטוביוגרפית משמעותית. אם אכן נכון הדבר, הקטע בחובת התלמידים מפורש עוד יותר מאשר הדברים פה.

³⁴¹ בכתב היד האות לאחר האות ר' מטושטשת, ומעל מתוקן בכתב יד "רק". המדפיסים של מהדורת תשכ"ב ואילך כתבו "רך", ככל הנראה עקב טעות, או משום שכך פיענחו את הכתוב טרם התיקון.

³⁴² כך בכתב היד. בנדפס תקנו ל"א-לוהים".

³⁴³ צו וזרוז ל"ה, ב', עמ' שע"א בנדפס שם. בקטע זה נעסוק גם בהמשך, חלק ג', בהשפעות של פטירת אביו.

³⁴⁴ היה מקום לחשוב שבאות י"ט בה אנו עוסקים מדבר על תקופת הבר מצווה והחתונה, תקופות של פריחה רוחנית וציפייה לעתיד זוהר יותר, ואילו באות ל"ה מדבר על תקופות מוקדמות יותר של יתמות ואובדן. בכל אופן, ברור מדבריו שאלו רק דוגמאות לאיך שתופס את חייו עד כה. ממילא, גם אם החלוקה שהצענו נכונה, עדיין צריך להבין מדוע בוחר לבחור נקודות אלו מתוך חייו כמייצגות את תולדות חייו עד כה.

או התמודדות שבמקום אחד יהיה דוגמה לקשיים ולסבל שעובר האדם בחייו, יהיה בהקשר אחר דוגמה ליכולת ההתמודדות והמשך החיים למרות הכל.³⁴⁵

3. קטעים משבריים נוספים בסביבות שנת 1929 נקודה בולטת נוספת בקטע, האופיינית גם היא לכתיבה אוטוביוגרפית, היא ההסתכלות על העתיד. ההסתכלות קדימה של האדמו"ר בקטע זה מתחילה בחששות מפני סיום החיים ללא תוחלת, מאופיינת הסתכלות פנימית-מוסרית-רוחנית, ובחיבוטי נפש לגבי האפשרות לשמור על הרצון לתיקון עצמי, ומסתיימת בתפילה.

יש מקום להשוות קטע זה לקטע בו עסקנו בפתחה לחלק זה של העבודה:

"רבנו של עולם כמה ימי עבדך, מתי אשלם את חובי אשר ערבתי לנפשי, והבטחתי להוציא מקרבה חבורים וספרים אלו, דרכים, כללים, השגות רעיונות ופשטים, שהיא הרה עמהם, היספיקו שבעים שמונים אף תשעים שנות עבודה, להריק את רצון ותקות עניה זו. אנא ד' הארך ימי, וברך את עבודתי עד שמכל עבודה מועטת תצא עבודה רבה, ומכל רשימת עטי יפיץ ענינים שונים. ודוד המלך התפלל אל תעלני בחצי ימי, לא בחצי ימים, רק בחצי ימי הימים שלי, לפי עבודתי וחובותי שעלי לשלם לנפשי"³⁴⁶

להערכת, כאמור, שני הקטעים נכתבו בהפרשי זמן לא גדולים. בכל זאת, ההבדל בין הקטעים בולט ביותר. בעוד באות "ט" בה אנו עוסקים מדבר האדמו"ר על עבודת ה' הרוחנית-פנימית, באות מ"ב מדבר על ההספק ביצירת "חבורים וספרים... רשימת עטי", אודותם התחייב לעצמו, לנפשו. בכל אופן, בשני הקטעים בולט הרצון לשינוי משמעותי בדרך החיים.

קטע שלישי שנכתב באותו זמן, "מוצאי שבת קדש א' דסליחות תרפ"ט",³⁴⁷ ופורסם גם הוא בהוספות לקונטרס צו זרוז, מתאר תודעת משבר בה נמצא בזמן זה, והרגשתו שאינו משפיע על האנשים עמו הוא בא במגע:

"נלאיתי דבר אל בני האדם ולהכריז להם שד' הוא א-להים, קורא אני הלא ד' לנגדכם... ולא ישמעו לי... כבר נחר גרוני, נחלשו רעיונותי, מובחרי הסתכליות נפשי כמעט נדהמו, ועומד אני להשתק ולפול חס ושלו. שבת בליל שבת קדש מן השלחן, נלאיתי, ואין שומע לי"³⁴⁸

³⁴⁵ בניסוח אחר ניתן לומר, שזהותו של האדם היא לא דבר קפוא ומאובן, אלא מורכבת מפנים שונים. בכל פעם האדם מביא לידי ביטוי פן מסוים בדבריו. בקטע שאנו עוסקים בו מביא האדמו"ר את הצד המתמודד, המתחזק מהמשברים, ואילו באות ל"ה את הצד הסובל יותר.

³⁴⁶ צו זרוז, הכשרת האברכים ירושלים תשס"א, אות מ"ב. כאמור, קטע זה הוא מהחלק השלישי, שלא הופיע בכתב היד ומורכב מהעיתות שהגיעו טרם השואה.

³⁴⁷ במוצאי השבת האחרונה שלפני ראש השנה, מתחילים האשכנזים לומר כל לילה את תפילת "הסליחות". לא ברור לי האם התיארוך מכוון לסוף שנת תרפ"ט (השבת האחרונה באותה שנה הייתה ב-28 באוקטובר), או לסליחות הראשונות של שנת תרפ"ט, דהיינו סוף תרפ"ח (השבת האחרונה באותה שנה הייתה ב-8 בספטמבר).

³⁴⁸ צו זרוז מח, בתוך הכשרת האברכים, ירושלים תשס"א, עמ' שפז.

האדמו"ר מפיאסצ'נה מעיד על משבר משמעותי שחווה, הנעוץ באי יכולתו להשפיע על האנשים את התובנה, הפשוטה בעיניו, ש-ה' נמצא מול כל אדם, בכל אדם ובכל מעשה. תודעה משברית זו, המצטרפת לקטע האוטוביוגרפי שבו עסקנו ולתכניתו לכתוב ספרים, יכולה להצביע על התהליך הפנימי שעבר האדמו"ר מפיאסצ'נה בשנים אלו, הקשור לעצמו אך גם לפעילותו כלפי אחרים. הקושי להשפיע על אחרים וההרגשה שחסרה נקודה פנימית יסודית בליבו, הרגשות שכמובן יכולות להזין אחת את השניה, גרמו לו לרצות לפנות לדרך השפעה אחרת ממה שעשה עד עכשיו, הקשורה בין השאר בחיבור ספרים.

בכך, הדברים משתלבים עם מה שעלה מתוך ניתוח היחס בין הספר חובת התלמידים לבין "מאמר חינוכי", שהיווה לטענתי מעין טיוטא מוקדמת של הספר, ובו עסקנו בפרק הקודם של החלק זה. כפי שעולה, התפתחות ישיבת "דעת משה" בשנים אלו הרחיבה את מעגל התלמידים עמם בא האדמו"ר במגע חינוכי, והובילו אותו לפתח את גישתו החינוכית ולשכללה, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בפרסום הספר חובת התלמידים. ייתכן מאוד לראות בקטעים המשבריים אותם סקרנו פה, תיעוד פנימי של הקושי שחווה האדמו"ר מפיאסצ'נה בשנים אלו, ואת השינויים התפיסתיים והמעשיים שנקט בעקבות זאת.

כאמור, בכתב היד שנים מהקטעים הללו לא מופיעים. הסיבה לאי הכללת התכנית לחיבור הכתבים יכולה להיות מוסברת בצורה פשוטה, לאור מטרת הקונטרס אותה ניתחנו. מטרת הקונטרס "צו וזרוז", על פי הפתק שהוסיף האדמו"ר לכתב היד, היא לדבר על "פתגמים הכוללים כללים ומאורעות הנפש בעבודת ד'". על כן, לא ראה האדמו"ר צורך להכניס את כל מה שעבר עליו בעבודת ה', אלא רק את מה שהיה נראה לו רלוונטי להיחשב "כללים ומאורעות הנפש"³⁴⁹. כמו כן, סביר שהאדמו"ר לא ראה צורך לכתוב את תכניות החיבורים שלו, לאחר שכבר חיבר את הספרים. הקטע הנוסף, בו מדבר על המשבר הקשה שלו, אכן מתאים למטרת הקונטרס, אך ייתכן והאדמו"ר לא רצה לשלבו עקב הנימה החריפה כנגד השומעים והיאווש הפועם בלב הדברים. כמובן, מקורם של שני הקטעים הללו, אינו ברור, וקשה לדעת היכן תכנן האדמו"ר, אם בכלל, להוציאם לאור.

הפתרון שהאדמו"ר מפיאסצ'נה מציג בקטע זה הוא "לדבר אל העולם", שעל ידי כך יתכן ובני האדם גם יגיעו למדרגה שאפשר לדבר איתם על הא-לוהות שבתוכם. כך כותב בהמשך הקטע:

"פתחת את חלוני וראיתי את העולם והנה עד סופו עומד הוא ואדבר על העולם בעצמי... בכל ליבי קראתי לו שמע ישראל וכו' ד' אחד... נפשי התחזקה וכל מקור רעיונותי והרגשותי שב לחיות. ומעתה גם בבית גם בחוץ גם אם יש שומע לי גם אם אין שומע, מוטב לי לדבר תמיד אל העולם עולמו של הקדוש ברוך הוא, וכשהעולם יתקדש אפשר גם העם הנמצא בו עמו יתקדש"

³⁴⁹ הדברים כמובן קשורים לשאלה האם כתב את הקונטרס לעצמו או לאחרים, ובכך יעסוק החלק הבא.

4. הסיבות לכתיבת הקטע האוטוביוגרפי

בכל קטע שבו האדם כותב, יש להעלות את שאלת "הארגומנטציה", ההצדקה, לכתיבת הדברים. במקרה שלנו, עלינו לשאול מדוע כתב האדמו"ר את הקטע האוטוביוגרפי דלעיל.³⁵⁰ ובאופן כללי, מדוע כתב ועמל על פרסום הקונטרס כולו?

ניתן לטעון, כמובן, שהתשובה לשאלה זו תהיה בתחום האישי-פרטי של האדמו"ר עצמו. הוא כתב כדי לפרוק את המעיק על נפשו או קשיים אישיים, כדי להזכיר לעצמו רעיונות מסוימים, כדי להתחזק מעצמו או משום שלא הצליח לעצור בעצמו.³⁵¹ אולם, מלבד שתשובה מעין זו, מוטלת בספק אפילו ביומנים אישיים במובהק, במקרה דנן ניתן להוכיח בצורה חד משמעית כי האדמו"ר כיוון גם, אם לא בעיקר, לקוראים הפוטנציאלים של דבריו.³⁵²

ראשית, כפי שצויין לעיל, האדמו"ר העתיק בעצמו קטעים מהקונטרס צו וזרוז והעבירם לתלמידיו, במקרים שונים תוך כדי בקשה מפורשת להעבירם הלאה. מכאן, שהאדמו"ר ראה בהם חומר בעל חשיבות להעברה לאחרים, וממילא סביר שגם כתב אותם בידיעה זו.³⁵³ דברים אלו מתחברים לסיבה בגינה כינה את הקונטרס צו וזרוז, וההגדרות שלו עצמו את הדברים, כפי שנפרט בהמשך.

ראיה נוספת היא פתיחת האדמו"ר את הקונטרס. באות א' בכתב היד ובמהדורה הנדפסת³⁵⁴ כתב האדמו"ר:

"מה טוב הי' לו יכולנו לחיות בעוה"ז [בעולם הזה] עכ"פ [על כל פנים] עוד שבעים שנה אחרי כלות ימי שנותינו. כל ימי שנותינו אנו יגעים לחנך עצמנו, לישר העקמימיות ולגדל גדליות בקרבנו,

³⁵⁰ שאלה זו היא חלק מהשאלות שהחוקר במדעי החברה בכלל, ובהיסטוריה בפרט, צריך לשאול את עצמו בבואו לנתח מסמכים אישיים. סקירה תמציתית של יתרונות האוטוביוגרפיות למול רשימת השאלות שיש לשאול לצורך הגברת מהימנות המסמך ניתן לראות אצל בייט-מרום רות, שיטות מחקר במדעי החברה: עקרונות המחקר וסגנונותיו, כרך 3, האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 56-57, 1986.

³⁵¹ ראו על חלק מאפשרויות אלו ואחרות שרלו סמדר, הנשגבות מבקשת למו מילים – יומנים אישיים של מיסטיקנים יהודים במאה העשרים, דעת 63, עמ' 130-103, תשס"ח. יש לציין ששרלו לא סוקרת את הקונטרס "צו וזרוז" כיומן של מיסטיקן יהודי, למרות שעונה על הקריטריונים המוצבים שם, אך מניתוח היומנים ומטרותיהם ניתן ללמוד רבות גם לענייננו.

על יומנים אישיים באופן כללי, והדיון אודות שילובם במחקרים היסטוריים, ראה מאמרו הקלאסי של גאורג מיס [Georg Misch], געשיכטע דער אוטוביאגראפיה [תולדות האוטוביוגרפיה], לייפציג 1907, ודיון מסכם אצל בחרמן אריאל ורודולף דקר, אגודוקומנטים וחקר ההיסטוריה של התרבות. בתוך: העבר ומעבר לו, עיונים בהיסטוריה ובפילוסופיה, שי לאלעזר וינרב. רעננה תשס"ו, עמודים 245-262.

³⁵² בשאלה זו עסק וקס (לעיל הערה 6) עמ' 275-271.

³⁵³ וקס (שם) מביא טענה זו כהוכחה ניצחת לכך שמדובר ביומן שנועד להפצה. לטעמו, כיוון שאין הבדל ב'כתב היד' בין הקטעים האוטוביוגרפים לקטעים המהווים הוראות וכללים בעבודת ה', סביר שהאדמו"ר רצה לשתף את קוראיו בכלל הקונטרס.

³⁵⁴ כאמור, במהדורת גשייד (לעיל א', 1) הדבר לא מופיע, דבר המעלה את האפשרות שמדובר בהוספה של האדמו"ר שמהווה מעין הקדמה.

ואז בחיים השניים כבר היינו יכולים לחיות חיים מצוחצחים, חיים זכים אף בעוה"ז [בעולם הזה]. אבל אחרי חיים קשים אלו פתאום איננו, כי לקח אותנו אלקים.

אמור מעתה טוב לו לאדם לרשום את כל מחשבותיו. לא לעשות שם בחבר חיבור, רק לחרות את עצמו עלי נייר, ולקיים את כל גלגלי [גלגולי] הנפש נפילות' עם עליות'. וכל עצמותה, צורתה השגתה, וקנינה, שקנתה לה במשך חי', תעמודנה חי', לחיות חיי נצח בקרב אוכלי' ובולעי', תתפשט דור ותלבש דור"

בחלק הראשון, מתאר האדמו"ר את ההחמצה בכך שהאדם מת בסוף חייו, לאחר שסיים לעבוד ולהכשיר את עצמו – אך לא לנצל וליישם את המעלה שהגיע אליה בעולם הזה.³⁵⁵ בחלק השני, מציב האדמו"ר את המסקנה היוצאת מהדברים שלפני. כיוון שאין אפשרות להשאר בחיים לאחר ההגעה לשלימות, הפתרון הוא "לרשום את כל מחשבותיו", כך שהנפש על כל מרכיביה וחוויותיה יישארו לנצח.³⁵⁶

קטע פתיחה זה יכול ללמד רבות על מטרת הקונטרס כפי שראה אותו האדמו"ר, וכפי שנעמיק לקמן. בכל אופן, מה שנראה ודאי בשלב זה הוא, שאין האדמו"ר מסתפק בכתיבה לעצמו. יש צורך שתהיה לנצח "בקרב אוכליה ובולעיה", שיהיו לה קוראים וממשיכים.

ראיה אחרונה היא עצם עריכת הקונטרס בזמן השואה והכנסתו יחד עם שאר הכתבים שנועדו להמסר לאחיו בארץ או לחזור אליו לאחר השואה. על פי הערכתנו, כאמור, אמנם נכתבו קטעים מקוריים בזמנם, אך במהלך השואה ערך האדמו"ר את הקונטרס והביא אותו לצורתו המוגמרת והמוכנה להדפסה. בהקדשת הזמן ובבחירת הקטעים ועריכתם, הראה האדמו"ר יותר מכל את רצונו ומטרתו שהדברים יגיעו לאחרים.³⁵⁷

³⁵⁵ תשומת לב לכך שבמקום זה כותב על הרצון לחיות חיים ארוכים על מנת לנצל את המעלה הרוחנית-מוסרית אליה הגיע. ניתן להשוות זאת לאות מ"ב בחלק השלישי, המובאת לקמן, שם מדבר על הרצון לחיות כדי להספיק את הפרויקטים השונים שמבצע.

בנוסף, במקומות אחרים בקונטרס מדבר על מקרים בהם האדם לא רוצה להמשיך את חייו. כך, באות ד' מתאר כפי ש"היצר הרע" מתגבר עליו בזקנותו, עד ש"כל כך התמרמר עד שבחיינו מאס, ובמרירות לבו אמר לא אחפוץ לחיות חיים מגואלים כאלה". באות כ', הסמוכה לקטע האוטוביוגרפי עליו אנו מדברים, מציין האדמו"ר ש"כמעט שגמרתי בלבי לפני שבועים שלא להתפלל עוד על אריכות ימים", ומציין את אותו חסיד שהיצר התגבר עליו בזקנותו. סיפור זה יחד עם דומיו, המופיע באריכות באות ד', מופיע בניסוח אחר אך בכוונה דומה גם בהכשרת האברכים, פרק ג' (ירושלים תשס"א, עמ' כ"ג-כ"ד). כיוון שקטע זה מופיע כבר במהדורת נחמן גשייד (לעיל א', 1), סביר להניח שהקטע מצו וזרוז היווה את המקור לדברים מהכשרת האברכים.

³⁵⁶ יש לציין שמהדברים פה לא ברור כיצד בדיוק נשאת הנשמה "לנצח". ניתן להבין, כפי שהוסיף האדמו"ר ב"הגה" על אות זו, ש"כשדור אחד יבלע את עצמות נפשו של המחבר אל קרב" וכן יתנהג בהתאם, אז "נפש המחבר חי חיי נצח בקרב אוכליה ובולעיה, מתפשטת דור ומתלבשת דור אחר דור". דהיינו, האדם נשאר חי אצל אנשים אחרים שלומדים את דבריו. אמנם, היה מקום גם לטעון שהנפש עצמה חיה בספר הנכתב, אותו ספר הנלמד על ידי אנשים אחרים. כיוון זה הוא מרחיק לכת, שכן לפיו עצם כתיבת יומן פנימי היא האפשרות להיות קשור לנצח, ויתכן ולכן הוסיף האדמו"ר את ההגהה.

³⁵⁷ כמובן, שניתן לטעון שחלק מהקטעים עצמם נכתבו במקורם לאדמו"ר בלבד, ואילו העריכה הייתה לאחר מכן, במטרה להנגיש לאחרים את הדברים.

כיוון אפשרי נוסף, במיוחד לרב, מחנך, אדמו"ר וראש ישיבה, הוא שמטרתו להעביר לימוד ולקח מסוים. כך, מטרת כתיבת הקונטרס, ובאופן ספציפי הקטע הביוגרפי, יכולה להיות רעיון מסוים שעולה ממנו, ולהבנת האדמו"ר יכול לקדם את עולמם של הקוראים.

לצורך העניין, ניתן להציע מספר כיוונים ומטרות שונות בכתיבת הקטע. כאמור, האדמו"ר מתאר את ההתמודדות עם המשברים כדבר שאמור להוביל להתחזקות האדם. בכך, מלמד האדמו"ר את קוראיו על חשיבות ההעצמה האישית והתחזקות היתירה דווקא לאחר תקופת משבר ויאושו. לקח זה, בא לידי ביטוי במקומות נוספים בקונטרס,³⁵⁸ בין השאר בעצה העצמית על המשבר של יום המיתה הקרב, כפי שכתב באות "ז":

"...אין לי עצה רק לזעוק אל המלך, רבש"ע [רבנו של עולם] הצילני מטוט [מטיט] ואל אטבעה ח"ו [חס ושולם]"

בהתאם לכך, גם הרעיון המורכב יותר המובע בקטע, שאין להתיימשך מכך שהיה ניסיון להשתנות שלא הצליח או לא יצליח, וצריך לעשות מה שאפשר, מהווה לקח משמעותי שהאדמו"ר רוצה לתת לקוראיו – בוודאי לאור חוויות השואה.³⁵⁹

מלבד זאת, ניתן ללמוד מהקטע את הרעיון של "הנקודה הפנימית", שכאשר היא חסירה מרגישים ריחוק. יש לציין שאמנם זה סיום הקטע, אך האדמו"ר לא מאריך או מסביר את הדברים יותר, כך שקשה לקוראים להבין למה מתכוון.

5. מטרת הקונטרס כולו

אם נתבונן מעבר לקטע האוטוביוגרפי הזה, וננסה לאפיין את מטרת הקונטרס כולו, נוכל לבדוק את סבירות המטרות שהצענו עד עתה, וכן להעלות אפשרויות נוספות.³⁶⁰

היה מקום לאפיין את הקונטרס כולו כיומן אישי שנועד לאדם עצמו. אולם, כאמור, הדבר לא סביר, בוודאי לא במקרה זה. למעשה, כאן יש להוסיף קטעים רבים בקונטרס בהם האדמו"ר פונה אל הקורא. גם אם ניתן להסביר שזה סגנון התבטאות של האדם אל עצמו, מסתבר יותר שקטעים אלו נכתבו מתוך מודעות לאנשים אחרים.

³⁵⁸ כפי שצויין לעיל, סביר להניח שהבחירה להכניס קטעים רבים כאלה לקונטרס, בחירה שנעשתה בזמן השואה, קשורה להקשר שבו היה שרוי האדמו"ר.

³⁵⁹ במקומות שונים התייחס האדמו"ר למלחמה נגד הייאושו מהנסיונות לתיקון עצמי שלא צלחו. כך, ב"שיחת כ"ק מרן אדמו"ר שליט"א מפאסצנה עם תלמידי הישיבה" משנת תרפ"ח (אודות שיחה זו, ראה לעיל, הערה 309) אומר האדמו"ר: "אפשר לבוא ח"ו לידי יאושו ע"ז, שרואה שנה, שנתים וכו' שעובד, ואינו יכול להשאר כן תמיד, מייאש את עצמו ותגרום ח"ו לנפילה אמיתית". גם המשך דבריו שם, בהם מפציר בשומעיו לקבל את המצב של ה"נפילה" בו הם נמצאים ובכל זאת לעשות מה שאפשר, מקביל במידת מה לדבריו כאן, על הנסיון לעשות מה שאפשר במצב של יאושו ונפילה. וראה עוד חובת התלמידים, פרק ט', "איזה עצות למתעלה", ובני מחשבה טובה, סדר אמצעי ויסוד החברה, אות ח'.

³⁶⁰ הדברים נכתבים בהנחה ויש מאפיין מסויים לכלל הקטעים בקונטרס, כפי שמלמד קיבוץ יחד בקונטרס וכתיבת (חלקם) יחד. אך יש גם מקום לחלק בין קטעים שונים, כאמור.

כאמור, ראינו מספר הסברים לקריאת השם "צו וזרוז" לקונטרס. חלק מן ההסברים ניתן להתאים ליומן אוטוביוגרפי שמטרתו המוצהרת היא עצמית. לקבוצה זו ניתן אולי להכניס את המשפט המופיע על הכרטיס שהוצמד לכתב היד, ובו כתוב "פתגמים הכוללים כללים ומאורעות הנפט בעבודת ד'", את הביטוי "פנקס" בו מכנה האדמו"ר את מיקום הקטע מן הקונטרס ששולח לתלמידו. לעומת זאת, משפטים אלו יכולים גם ללמד שמדובר בדברים הנכתבים במטרה להראותם לאחרים, כפי שבוודאי עולה מהביטוי "דברים וציוויים קצרים וחרिפים", המופיע במכתב לאלימלך בן פורת, וכן "שהצו והזרוז הזה ירפא את נפשיך", המופיע בגוף הדברים עצמם.

מתוך דברים אלו, מסתבר שאין חובה לראות סתירה בין יומן אישי-רוחני לבין כללים ורעיונות הנועדים לאחרים. זאת, אם נאמץ צורת הסתכלות כוללת יותר על דרך הפעולה של האדמו"ר בקונטרס זה.

בקונטרס הוא אכן מביא את הדברים העוברים עליו באופן אישי, ותוך מודעות ליכולת של הקוראים ללמוד מהרעיונות והעקרונות שמעלה. בכך, מטרת היומן היא בעצם קיומו, לשתף בתחושות ובוודאי שיח הפנימי של "עובד ה'". האדמו"ר חש שמתוך דבריו יכול הקורא לא רק ללמוד מה לעשות במצב ספציפי, אלא להתחבר אל "מהותו" של האדמו"ר. כמובן, בכך שהוא נותן צוהר לעולמו הפנימי, האדמו"ר גם גורם לקוראים אותו לחוש הזדהות והבנה, לעולם הרוחני-פנימי של האדמו"ר. האדמו"ר נחשף בכתבים אלו כאדם בעל נפש רגישה וסוערת, דבר שיכול לתרום לקורא אותו ולחוש שאין מדובר בדמות פלקטית ומושלמת, אלא בבשר ודם שניתן ללמוד ממנו.³⁶¹

הדברים מתחברים עם ההערכה על זמן עריכת הקונטרס. כאשר נכתבו הדברים, הפן האישי שבהם היה משמעותי יותר, וייתכן ונכתבו למטרות אישיות יותר. אולם, עצם העלאת הדברים על הכתב, ובוודאי עריכתם והרצון לשומרם לדורות, מעידים על הרצון לשתף בתחושות האישיות גם אנשים אחרים.

דניאל רייזר הציע כיוון מעין זה, בנסיונו להסביר את הסיבה לפיה האדמו"ר מפיאסצ'נה טרח להעלות על הכתב ולערוך את דרשותיו בזמן השואה:

"לאחר בחינת כל הדרשות, נראה לומר שאין לאדמו"ר אמירה ברורה ונחרצת, לא לגבי מהות הייסורים ואף לא לגבי מטרת הדרשות. הדרשות משקפות תהליך, ומי שמתלווה אליהן מתלווה, עד כמה שאפשר, לתהליך האישי שעבר האדמו"ר.... מהו הרעיון, אם כן, שספר זה יכול להנחיל לדורות ושבשלו ראה מחברו לנכון לעשות מאמץ כביר ולהעלותו אל הכתב? מה רלוונטי בספר זה עבור הדורות שלאחר השואה? נראה לומר כי העיסוק בשאלת מהות הייסורים, הציר המרכזי שעליו סובב הספר, הוא נושא שתקף לכל זמן ועת,

³⁶¹ מעין זה כתב וקס (לעיל הערה 6), עמ' 272: "נראה לי שכוונתו ללמדנו שגם הרבי נתון במצבים שונים, בעליות ובירידות, בספקות ובחיבוטי נפש. ויסיק הקורא קל וחומר לעצמו – אם לרבי יש התמודדויות אל לי לחשוב שרק אצלי הדבר מתרחש, אראה כיצד הרבי ניגש לפתור את הקושי ואנסה ליישם זאת גם אצלי. תיאורים כאלה אינם שכיחים אצל מנהיגי החסידות, ועל כן יש בהם ענין מיוחד".

וכי האדמו"ר חש שהוא חידש בו פן ייחודי ומקורי כמי שחווה באופן אישי את התופת ואת היסורים...³⁶²

כדוגמה, מביא ריזר את דרשת זכור תש"ב, בה האדמו"ר מתבטא שאינו משתכנע יותר בדברי הניחומים והעידוד שאמר בדרשותיו עד הלום.³⁶³ כפי שמדגיש ריזר בצדק, אין בדברים משום אובדן האמונה, כפי שברור מקריאת שאר הדרשה,³⁶⁴ אלא "בגילוי לב יוצא דופן ובשיתוף הקורא עם כאבו העמוק של האדמו"ר ולבטיו האישיים".

בדברים אלו, כפי שציין האדמו"ר עצמו בפתיחת הקונטרס, נשמתו של המחבר "וכל עצמותה, צורתה השגתה, וקנינה, שקנתה לה במשך חייו", תעמודנה חי', לחיות חיי נצח בקרב אוכלי' ובולעי', תתפשט דור ותלבש דור". נדמה, שדברים אלו מסתדרים היטב עם גישתו הישירה והכנה של האדמו"ר מפיאסצ'נה, כפי שהוצגה בחלק הראשון של העבודה.

³⁶² מבוא לדרשות משנות הזעם (לעיל הערה 6), עמ' 57-58.

³⁶³ כך כותב שם (הנוסח על פי דרשות משנות הזעם שם, עמ' 277, הדגשות שלי):

"אפילו אותם שהשומר ישראל שומר אותם לבל יגועו, אבל ביסורים כמעט כולם מתיסרים וצרות קשות ומרות מאוד כולם סובלים, הן של עצמם הן של שאר ישראל, אשר את כל לב לרסיסים תקרענה ואת כל החיים מרה תמררנה, וכל איש הולך שחוח נשבר וכפוף עד לארץ מלא עצבות שהיא היפך מתנאי התורה תפילה ועבודת ד', הצריכות התחזקות ושמחה. ובפרט כשהצרות נמשכות, אז גם מי שהי' מחזק א"ע [את עצמו] ואת שאר ישראל מתחילה, ג"כ [גם כן] נלאה מהתחזק ויגע מהתנחם. אף אם ירצה להתאמץ ולאמור איזה דברי נחומים והתחזקות, חסרים לו דבורים כיון שבמשך ימי הצרות הארוכות כבר דיבר ושנה את כל מה שהי' יכול לדבר וכבר נתישנו הדיבורים ולא יפעלו לא עליו ולא על זולתו השומעים".

ברור שבדבריו אודות "מי שהיה מחזק את עצמו ואת שאר ישראל" הוא מדבר על עצמו, וממילא יש פה עדות מפורשת על אי היכולת לו לנחם ולהתחזק אפילו את עצמו.

נקודה דומה מופיעה בעוד מקומות בכתבי האדמו"ר, לדוגמה בפרשת מטות תש"ב (הנוסח על פי דרשות משנות הזעם שם, עמ' 310-309):

"נבואה אי אפשר בעצבות, והגמרא אומרת "וכן לדבר הלכה", שגם לדבר הלכה צריכים שמחה, לא לסתם הלכה בלבד רק אפילו לדרוש דרוש מן הצרות אי אפשר בשעת שבירת הלב ודכאות הרוח ויש לפעמים שאי אפשר גם להכריח את עצמו לאמור ולדרוש מה מגודל השברון והנפילה רחמנא ליצלן"

³⁶⁴ בהמשך הדברים (שם, הערה קודמת) כותב, בין השאר, כך: "כל העולם של הקב"ה הוא, גם אנחנו לא שלנו אנו רק של הקב"ה, אל העולם ברצון ד' באנו וקיומנו ברצונו הוא, אף אל עולם העליון ברצונו ית' [יתברך] נלך, ומה שהוא ית' רוצה הוא הטוב, ואין לנו רשות לבעט ח"ו [חס ושלום] ברצונו".

חלק ג': השקפת עולמו ופועלו של האדמו"ר מפיאסצ'נה – לאור חייו

מבוא

בחלק א' סקרנו את תולדות חייו ומשפחתו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, רבי קלונימוס קלמן שפירא, ובחלק ב' סקרנו את הספר חובת התלמידים, היחיד שיצא לאור בחייו, ואת הקונטרס "צו וזרוז", שמהווה מעין יומן רוחני-אישי. בחלק זה, החלק השלישי והאחרון של העבודה, ננסה לקשר, לאור חייו, את השקפת עולמו ופועלו.

ראשית, נסקור את השפעות פטירת אביו על חייו, את פטירת אשתו, וכן את מחלת בנו ופטירתו לאחר מכן. כפי שנראה, לחלק מנושאים אלו לא הוקדשה תשומת לב מספקת במחקר. בהמשך, נעמיק בסוגיית יסוד במשנת האדמו"ר, "בין אליטיזם לכלליות", ונראה ממספר רב של מקורות ומישורים שהכרעתו של האדמו"ר הייתה, באופן חד משמעי, לכיוון הכלליות. בתחום זה נעזר בעבודתם של צבי לשם, רון וקס ונתנאל לדרברג, שהגיעו – כל אחד בתחום ספציפי שבו עסק – למסקנה דומה. לבסוף, אציע לזהות שתי תפיסות יסוד במשנתו של האדמו"ר על האדם: הראשונה, אליה לא ניתנה תשומת לב מספקת עד כה, היא עצמאות בעקבות משבר. והשנייה, המפורשת בכתביו ומוזכרת במחקר בנוגע לתפיסתו החינוכית,³⁶⁵ הוא היחס לכל אחד ואחד בפני עצמו. טענתי היא, שתפיסות אלו קשורות באופן הדוק לסיפור חייו של האדמו"ר מפיאסצ'נה.

א. השפעות אירועים במשפחתו

1. פטירת אביו – הרב אלימלך שפירא

רבי אלימלך שפירא, אביו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, נפטר כאשר היה קלונימוס הקטן רק בן שלוש, דבר שכמובן הגביל את השפעתו של רבי אלימלך על בנו. שנים רבות לאחר מכן, במהלך תפילותיו על מחלת בנו, כותב רבי קלונימוס בקונטרס צו וזרוז:

"רבש"ע [רבנו של עולם] רחום וחנון. מילדותי, ועד עתה מלא יסורים הנני. עוד ילד רק³⁶⁶ הייתי ואובי [ואויבי], דאגותי, וצרותי, כבר שברו את כחי ורוחי. פעוט עוד הייתי כשנתימתתי, את אבי הצדיק כמעט שלא הכרתי, לא זכיתי שאבי איש אלקים³⁶⁷ הקדוש יגדלני. רבש"ע [רבנו של עולם] בכל זאת אין לי שום טענות ותערומות עליך ח"ו [חס ושלום], צדיק אתה בכל מעשיך ולולי ימין חסדך בכל מצוקותי, כי אז אבדתי בעניי..."³⁶⁸

למרות תיאור האמונה והביטחון בדברים, ברור מדברי רבי קלונימוס שהיחס שלו אל פטירת אביו היא כשל טראומה משמעותית שהשפיעה גם על המשך חייו. אולם, מלבד חווית החוסר, ההערצה

³⁶⁵ ראו לדוגמה אצל מוריה הרמן (לעיל הערה 1), עמ' 54.

³⁶⁶ בכתב היד האות לאחר האות ר' מטושטשת, ומעל מתוקן בכתב יד "רק". המדפיסים של מהדורת תשכ"ב ואילך כתבו "רך", ככל הנראה עקב טעות, או משום שכך פיענחו את הכתוב טרם התיקון.

³⁶⁷ כך בכתב היד. בנדפס תקנו ל"א-לוהים".

³⁶⁸ צו וזרוז ל"ה, ב', עמ' שע"א בנדפס. התוספות בסוגריים המרובעות שלי. אודות הקונטרס ראה לעיל חלק ב'.

שלו אל דמות אביו, כפי שמשקפת בעיניו, בולטת במיוחד. בעולם הפסיכולוגיה מוכרת התופעה, בה דמותם של אב או אם שנפטרו כאשר הילד היה בגיל צעיר, זוכה אצלו להערצה ולאידאליזציה.³⁶⁹

גם אצל האדמו"ר ניכרת הערכה והערצה מעין אלו. מסקירת דמותו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, ניתן להסיק כי "דמות האב" האגדית והחסירה היוותה גורם משמעותי ודומיננטי בחייו. בשלב זה, נראה את הקשר המשמעותי שלו לאב החסר דרך המקומות הרבים בכתביו בהם מביא דברים בשם אביו ואת משלי האב והבן הרבים שמביא. כפי שנראה בהמשך, ניתן לתלות תפיסות יסוד שונות במחשבת האדמו"ר, בין השאר, גם בחווית אובדן האב.

במספר רב של דרשות, הן בדרך המלך והן ב"אש קודש", מביא האדמו"ר מפיאסצ'נה ציטוטים מכתבי אביו. לשם ההמחשה, במפתח המקורות שמביא דניאל רייזר ל"דרשות משנות הזעם", דרשותיו של האדמו"ר מפיאסצ'נה בגטו ורשה שהודפסו בשם "אש קודש", עולה שהספרים המצוטטים ביותר, מלבד המקורות הקלאסיים (פסוקי התורה ורש"י, מקורות מן התלמוד וזוהר), הן מכתבי אביו דברי אלימלך ואמרי אלימלך.³⁷⁰ מהציטוטים הרבים ניכר שהאדמו"ר הכיר באופן עמוק ויסודי את כתבי אביו, וכן שהיו מצויים עותקים מהם תחת ידו גם בגטו, או שידע אותם בעל פה.

האדמו"ר התייחס ליום הפטירה של אביו, היארציט, במהלך השנים. כך, בדרשה שנשא בשבת "החודש", כ"ה אדר התרפ"ה (21 במרץ 1925), ציין בסוף הדברים:

"ובכל היארציט שנשמתו של הצדיק עולה כנודע מזוה"ק [מזוהר הקדוש], אז צריכים להרגיש גם אנו עילוי בנשמתנו"³⁷¹

גם במהלך השואה הזכיר את יום פטירת אביו. בחודש ניסן תש"ב, חמישים שנה לאחר פטירת אביו, כתב בראש הדרשה:

"בהלולא של כ"ק אא"מ הרה"צ והק' זצוקללה"³⁷²

את הדרשה פותח בציטוט מדברי אביו, ומדבר, בין השאר, על צדיקים הנמצאים בקבר ומצטערים על מה שקורה לעם ישראל. האדמו"ר מסיים את הדרשה, באומרו ש"הצדיקים מצטערים בקבר כנ"ל

³⁶⁹ ראה לדוגמה אצל גרנות ת, השפעת אובדן על ילדים ונוער, משרד הביטחון 2000. כפי שמתואר שם, לצידו של האובדן המוחשי ותהליך הפרידה מתקיים תהליך רגשי-רוחני שבו משמרים את דמותו של האדם שאבד ואת חווית הקשר עמו, ובנוסף מנסים לשמר את הקשר עם הדמות דרך "ייצוג הפנימי". כך האדם שכבר לא קיים, ממשיך להיות "שותף" לחיי האדם החי.

דוגמה יפה לאידאליזציה של ההורה המת דבר ניתן לראות בספרה של עמיה ליבליך, ילדי כפר עציון, חיפה 2008. ראה שם בסוף הספר, ובמקורות שמביאה.

³⁷⁰ רייזר דניאל, מפתחות, בתוך: דרשות משנות הזעם (לעיל הערה 6), עמ' 360.

³⁷¹ דרך המלך, ירושלים תשע"א, פרשת החודש תרפ"ה, עמ' ק"פ.

³⁷² ובפתיחת ראשי תיבות וקיצורים: "בההלולא של כבוד קדושת אבי אדוני מורי הרב הצדיק והקדוש זכר צדיק וקדוש לברכה לחיי העולם הבא". לאור כותרת זו, כתבו המדפיסים שמדובר בדרשה מ"ראש חודש ניסן", תאריך פטירתו של אביו חמישים שנה קודם לכן. אולם, כפי שמציין רייזר, יתכן ודרשה זו נאמרה בשבת, יומיים אחר כך (21 במרץ 1942).

גם על גופי ישראל...". בכך, מסתבר, רומז לאביו, ונראה שחש שגם בצרות הגשמיות המתרחשות אצלו בימים אלו, אביו 'איתו'.

את הקשר לצדיקים גם כאשר אינם בחיים, פיתח האדמו"ר מפיאסצ'נה במספר מקומות.³⁷³ בדרשה שנשא בפרשת פקודי-שקלים בשנת ת"ש, האריך האדמו"ר לבאר כיצד ניתן לעשות מצוות וללמוד תורה "יחד" עם הנפטרים, כאשר זוכרים אותם בשעת עשיית המצוות או התורה:³⁷⁴

"לכן חוץ מן אמירת קדיש ולימוד המשניות אחרי הנפטרים, טובה היא להנשמות כשזוכרים אותן בעת עשיית המצוה ותלמוד תורה, לא זכירה בלבד רק כשנתקשר אתן לעשות המצוה וללמוד תורה יחד, ואז הן מתלבשות בגוף ובעשי' לתורה ולמצוה שהיא התגלות קדושה יתירה..."³⁷⁵

השפעה נוספת של אביו באה לידי ביטוי בעולם המשלים של האדמו"ר מפיאסצ'נה. במקומות רבים בכתביו ושיחותיו, השתמש האדמו"ר מפיאסצ'נה במשלים שונים על מנת להבהיר ולהעביר נקודות שונות. למעשה, כמעט ואין שיחה בספר "דרך המלך" או "אש קודש", שאין בה לפחות משל אחד. האדמו"ר מפיאסצ'נה עצמו התבטא בשבח השימוש במשלים בעבודת החינוך, בסוף ההקדמה לחובת התלמידים, כאשר ציין ש"את המשל לא יזנחו המלמדים ואבות הבנים". בדבריו שם מוסיף ש"צריכים לדקדק במשל לספר אותו נכון על הסדר כאלו המעשה היה, כי כך דרכו של הנער, אף שיועד הוא שרק משל הוא מכל מקום בשעה ששומע אותו רואה הוא בדמיונו את כל המעשה כאלו נעשה באמת ומתפעל ומתעורר ממנה יותר ממן הנמשל".³⁷⁶

מרתק לראות, שתבנית נפוצה מאוד של משלים אצל האדמו"ר מפיאסצ'נה היא של יחסי אב ובן. לרוב, מדובר במשל ליחסי הא-ל עם בני האדם, אך לעיתים מופיעים משלים אלו כמבטאים דבר

³⁷³ במשל הסנדלר, בפרק הרביעי בחובת התלמידים, מתואר באופן טבעי כחלק מסיפור הדברים, שאביו של הסנדלר מתגלה אליו בחלום והיה אמור להיות מי שיבשר לו ללכת ולהעיר את הצדיקים מקברם:

"ויהי בלילה וירא את אביו בחלמו והנה קורע את בגדיו צועק ובוכה ומכה על לבו, ואומר דע לך שתפלתך אשר התפלת היום ביער, עלתה ברעש למרום וכל מלאכי רחמים התעוררו וצעקו אל ד' עד מתי לא תרחם על צאניך המדוכאים ועל בניך הטבועים כ"כ [כל כך] בצרות ואת שמך אינם שוכחים ובך כ"כ קשורים. מחיצת הברזל אשר בין ישראל לאביהם שבשמים כבר חשבה להשבר, וכל התפלות שהתפללו ישראל מאז ולא עלו, עתה עלו, ועוררו רחמים מבעל הרחמים לגלות את הקץ. ויצא הכרוז כיון שאתה בתפלתך קרבת את הקץ לכן יתגלה לך הפרח אשר בו להחיות את המתים ואותי שלחו לבוא אליך בחלום הלילה ולהודיעך שתלך למערת המכפילה ושאר קברות הנביאים להחיותם, ויביאו את משיח צדקנו.

הסמליות בכך שדווקא האב הנפטר הוא המבשר על תחיית המתים של האבות היא בולטת מאוד, כמובן. לענייננו, נראה שבעיני האדמו"ר מפיאסצ'נה מתבקש שמי שיבשר לאדם על שליחותו הגאולית בחייו הוא אביו שכבר נפטר.

³⁷⁴ ידידי ר' שלום (מתן) שלום טען בפני, שתורת ההדבקות בצדיקים אחרי מותם נובעת באופן ישיר מעובדת היותו של האדמו"ר ללא אביו. דהיינו, האדמו"ר פיתח רעיון זה המאפשר לו להיות קשור לאביו גם כאשר אביו אינו בין החיים.

³⁷⁵ הנוסח על פי דרשות משנות הזעם (לעיל הערה 5), עמ' 111. דברים דומים ניתן למצוא בדרך המלך, ירושלים תשע"א, שמות תרפט עמ' קכט-קלד.

³⁷⁶ שיח עם המלמדים ואבות הבנים, חובת התלמידים, ירושלים תשע"א, עמ' כ"ו.

שיקר לאדם מאוד.³⁷⁷ המשלים בנושא זה אצל האדמו"ר מפיאסצ'נה מגיעים משני הצדדים – לעיתים הם מראים את האהבה הרבה שיש אצל האב לבנו, ולעיתים את האהבה וההשתוקקות הגדולה של הבן לאביו. דוגמה נאה לצד של האב כלפי בנו, הוא המשל שמביא האדמו"ר מפיאסצ'נה בפרשת נח, שנת תר"צ:

"משא"כ [מה שאין כן] שמביאים לפניו דבר יקר ערך מאוד, ומכל שכן כשבא לפניו בנו שלא ראהו זמן הרבה, מתפעל כולו מפניו, עד שישכח בשעה זו גם לאכול ולשתות ולישון, מפני שיקרת בנו פעלה עליו כל כך, עד שכל עצמותו רוחו ונפשו נתבטלו אליו, וגם רעבונו וכו' נתבטלו עתה אל הדבר"³⁷⁸

דוגמה נוספת המראה את האהבה של אב לבנו, נמצא גם בקונטרס בני מחשבה טובה, שם ממשיך את הקשר בין אב לבנו כקשר בין אדם לבין הנשמה:

"משל לאיש שהעלילו על בנו ונתנוהו במאסר ואי אפשר לו לראותו בלתי כששר בית הסוהר פותח ונכנס אליו לחקור את משפטו. האב הפתי כיון שלצורך משפטו פתחו גם הוא אינו מדבר עמו רק מענין משפטו, והחכם אומר הן אמת ששר בית הסוהר פתח, אבל בין כך ובין כך הלא כבר פתוח, ובני לפני, אחבקהו ואנשקהו ואדבר עמו דברי אהובים כאב עם בנו..."³⁷⁹

גם בדרשה האחרונה שכתב האדמו"ר מפיאסצ'נה בחייו, בדרשתו לשבת חזון, שנת תש"ב, מביא משל של אב היודע שטובה היא לבנו לעבור ניתוח, ובכל זאת לא מסוגל לראות בכאבו:³⁸⁰

"אבל יש שהאב יודע שטובה גדולה לבנו לעשות לו ניתוח, ומ"מ [ומכל מקום] לא יוכל לעמוד ולראות בשעה שעושים לו הניתוח כ"ל [כנזכר לעיל] שאינו דומה הידיעה מהיסורים לראות אותם, ואף שלטובה היא לו, מ"מ [מכל מקום] לראותם לא יוכל, כי אז בטלה הידיעה אשר יודע הוא שלטובתו היא ורק ביסורי בנו הוא מרגיש"³⁸¹

גם מן העבר השני, מרבה האדמו"ר מפיאסצ'נה במשלים המראים את הקשר, האהבה וההשתוקקות של בן אל אביו, לרוב כמשל לקשר בין אדם לבין הא-לוהים. כך, בקונטרס בני מחשבה טובה כותב, לגבי החוויה בזמן סעודה שלישית, משל בית סוהר, הפעם מצד הבן האסיר:

³⁷⁷ ראיתי במקום אחד משל של אם ובנה, בדרך המלך פורים תרפ"ה (ירושלים תשע"א, עמ' תע"ו), שם, על מנת להסביר מה קורה כאשר האדם לומד דבר מחברו, אומר: "ודברי חברו ששמע הם רק כאם העוזרת לבנה ומרגילתו ללכת, לא שהיא מוליכתו אלא היא לו לעזרה שילך מעצמו..."

³⁷⁸ דרך המלך, ירושלים תשע"א, עמ' כ"ט-ל'. וראה גם דרך המלך, פרשת החודש תר"צ (שם, עמ' קפ"ד).

³⁷⁹ בני מחשבה טובה, סדר אמצעי ויסוד החברה, אות ח'.

³⁸⁰ הנמשל, כפי שמופיע בדרשה, הוא שכאשר הקדוש ברוך הוא, שודאי מביא צרות על עם ישראל לטובתם, רואה את הסבל והכאב של עם ישראל, הוא ודאי יחוש להצילם.

³⁸¹ על פי פענוח כתב היד בדרשות משנות הזעם, עמ' 314.

"משל לבן מלך שנגזר עליו להרחיקו מעל אביו ולהשליכו אל הסוהר, אז ברגע האחרון קודם שנפרד מאביו מקרב הוא עצמו יותר אל אביו, דוחק ומתקרב, אוחז ומחבק, מתענג ומתגעגע..."³⁸²

גם בהקדמה לחובת התלמידים מופיע משל, שעיקרו הוא גודל האהבה והתשוקה של הבן לאביו:³⁸³

"כי האם מפני שאין שכל לבן, למה רוצה הוא לנשק את אביו בשפתיו, בשביל זה אין הנשיקה ברורה וידועה לו?! אדרבה זאת היא עקר הידיעה, לבו משתוקק לנשק את אביו, וזאת היא בטוחה מכל השכליות שבעולם"³⁸⁴

לעיתים, הדימויים שמביא האדמו"ר מפיאסצ'נה כוללים מערכת יחסית בה הנמשל הוא על שני הצדדים,³⁸⁵ כמו במשל מתומצת זה מהפרק הראשון בחובת התלמידים, שם אומר "את כל בקשותיך לפניו יתברך כלפני אב אוהב תשפוך, והוא כאב לבן אהוב לענותך ולרצותך יחיש"³⁸⁶.

בהקשר למשלי האב והבן יש לציין גם את משלי בן המלך, שהביא בשם אביו, בשיחה לפני התקיעות בראש השנה. שלושה משלים כאלו מודפסים בדרך המלך, ושניים מהם ארוכים ביותר, ועוד שניים מופיעים בשיחותיו מזמן השואה, אחד בשיחה הפותחת את הספר בראש השנה ת"ש, והשניה בפתיחת שיחת ראש השנה של שנת תש"א.³⁸⁷ סיפור המסגרת בכל חמשת הסיפורים דומה, ומסופר בו על בן מלך שעזב מסיבות שונות את אביו ונוצר נתק ביניהם, על מקטרגים ואויבים השמחים מהמצב ומעודדים אותו, ועל קריאתו הנואשת של הבן שלבסוף יש לה מענה מהאב. שימוש במשלי אב ובן מפורטים כל כך, בשיחה לפני התקיעות, הנחשבת לאחת השיחות החשובות בשנה, ועוד בשם אביו, מחזקת את ההנחה שהובאה לעיל בדבר הקשר בין השימוש במשלים לבין אובדן אביו.

אם כן, האדמו"ר מפיאסצ'נה הזכיר את אביו רבות בכתביו, היה סבור שניתן להיות קשור לצדיקים גם אחרי מותם, והשתמש פעמים רבות מסבור במשלי אב ובן כדגם לקשר האהבה והשתוקקו, לרוב ביחס בינינו לבין הקב"ה. אין לי ספק, שדמותו של אביו עמדה ברקע לדבריו אלו. ניתן להוסיף עוד, שגם היחס יוצא הדופן שהעניק לבנו, כפי שראינו בחלק הראשון וכפי שנעמיק בהמשך חלק זה, קשור לקשר – או היעדר הקשר – עם אביו.

³⁸² בני מחשבה טובה, סדר אמצעי ויסוד החברה, אות י"א (ירושלים תשע"א, עמ' 27).

³⁸³ במשל זה הבן הוא בן קטן. הדברים יכולים לרמז על בנו שלו, או על זכרונותיו המעטים מהקשר עם אביו.

³⁸⁴ שיח עם המלמדים ואבות הבנים, חובת התלמידים, ירושלים תשע"א, עמ' כ"א.

³⁸⁵ ראה עוד בדרך המלך, פרשת שלח תר"צ (ירושלים תשע"א, עמ' רכ"ז) שמאריך בהסבר הקשר העמוק שיש בין אב לבין, ואיך תענוג המגיע לבן מגיע גם לאב ועוד.

³⁸⁶ חובת התלמידים פרק א', ירושלים תשע"א, עמ' כ"ז.

³⁸⁷ בשיחה לראש השנה שהודפסה בספר דרך המלך, ללא תאריך, מופיע משל ארוך, המבוסס על ספרי אביו. משל זה, שנאמר בהקשר לתקיעות, מספר באריכות על בן מלך וקשריו אל אביו. גם בשתי השיחות הבאות, שמתוארכות לראש השנה תרפ"ו ולראש השנה תר"צ, סיפר משלים העוסקים בבן המלך בשם אביו.

הדברים מופיעים גם אצל נתנאל רדזינר, שבראיון לרב זאב הראל אמר (שיח תלמידים, לעיל הערה 5):

"וכל שנה הוא אמר משל מבן מלך בתקיעות שנה. כל שנה סיפור אחר, והסיפור לקח שיעורים שיעורים וחצי"

2. פטירת אשתו – הרבנית רחל מרים

פטירת אשתו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, הרבנית רחל חיה מרים, השפיעה מאוד על האדמו"ר. בשורות הקרובות נסקור מספר מקומות בהם האדמו"ר מתאר את אשתו, דאגתה לחסידים, לחצר ולו עצמו ועוד – והשפעתה אף על הכתבים ותורתו של האדמו"ר.

במכתב שכתב לאליםלך בן פורת ב"ח אלול התרצ"ז,³⁸⁸ פירט האדמו"ר על אשתו שנלקחה ממנו. מדבריו, עולה הערכתו הרבה כלפי הרבנית, על לימוד תורתה, מידותיה ומעשיה הטובים:

"כמוצק עופרת אני נדהם, ולא אוכל ולא אדע מה לכתוב ומה לענותך. הגמרא אומרת על כל אשת נעורים כי תקרע מעל אשה ל"ע [לא עלינו] שהוא כחורבן בהמ"ק [בית המקדש]... ואף על הצדקת הזאת שכ"כ [שכל כך] פתאום נקרעה מאתנו בדמי ימיה... ואספר לך מעט מן מעלותיה, אפס קצתן תראה וכולן לא תראה. זה י"א שנים מעת עזבת אתה אותנו, ואף שגם אז היתה צדקת, עדינה וטובה, מצוינה, מ"מ מן אז ועד עתה הרבה עלתה בכל הענינים. כמעט שלא עבר עליה יום שלא תלמד תורה, בשעת 6 בבוקר קמה ועד שעה 10 למדה והתפללה, ולשמה למדה, כדי להתקשר בתורה וקדושה. ואם מפני איזה סיבה יוצאת מן הכלל נאנסה ולא למדה איזה יום, נצטערה כל היום, והתאוננה שהיום חשוך לה היום. למודיה היו בתנ"ך, מדרש, זוהר, ספרי קבלה וחסידות. והיתה לה ידיעה רחבה בקבלה וחסידות, והרבה פעמים נשתוממתי על ידיעותה ורוחב דעתה בענינים אלו. ולא לבד שלמדה, רק גם עבדה עבודה שבלב, גוף ומוח... תמיד התגברה על עצמה שלא לכעוס. מדה טובה ממש אין להעריך. וכיון שידעה שמן כספי הבית אי אפשר לה להשתיק את רצונה הגדול בצדקה וגמ"ח, לכן לותה גם על רבית והיתר עיסקא, והוסיפה על צדקותיה אשר נתנה מכספי הבית, עד שנשארתי עתה בעל חוב על איזה אלפים זהובים מזה... ולא לחינם זעקו, בכו וצעקו האברכים שלנו אחר מטתה – מאמע... בכלל היתה אשה מרוממה, אשר הבריקה לכל עבר ופינה. מעבר מזה, החסידים וכל ווארשא אומרים שהיתה מצוינה בין הצדקניות. ומעבר מזה, גם ליל טעמה... ואם ח"ו [חס ושלום] נחלה מי מן החסידים, ממש חלתה את עצמה עליו ברוב התפילות וההשתדלות. דרכה היה לעמוד בהפרוזדור בכל ליל שב"ק [שבת קודש]³⁸⁹ עד בוש, ולשמוע את החדושי תורה שלנו. ועוד... מן מחלתה, ובפרט מימים האחרונים, היו צריכים לכתוב הרבה, אבל לא אוכל... כבה נרי ונרמס כל עצמי... הן מר לי מר. אבל, לא מרירותי לבדה היא שמעיקה ולוחצת את לבי כ"כ [כל כך], רק היא. איפה העדינה ואיה הצדקת הטובה. צדיק ה' בכל דרכיו וחסיד בכל מעשיו"³⁹⁰

³⁸⁸ המכתב מתוארך ליום רביעי פרשת תבוא שנת תרצ"ז, שאותה שנה היה י"ח באלול, ה-25 באוגוסט 1937. המכתב נדפס בדרך המלך, ירושלים תשע"א, עמ' תרע"א-תרע"ג.

³⁸⁹ אגב, מפה ניתן להוכיח את טענת רייזר ואחרים, כי דברי התורה של האדמו"ר היו בליל שבת.

³⁹⁰ בהמשך מבקש שילמדו גם בארץ ישראל אחריה משניות "כי אין תורה כתורת ארץ ישראל", וכן ביקש שאם יהיה במקומות הקדושים שיזכיר אותה. בסיום מבקש שיעביר ל"ידידנו החסיד המופלג ר' אבנר", הלא הוא אבנר ביננטאל, חסיד האדמו"ר, שילמד גם משניות. וכן מבקש שיעתיק את המכתב גם לגיסתו "מרת חוהטשע שתליט"א", אחותה של הרבנית.

בפתח ספריו שמסר להטמנה בגטו, כתב האדמו"ר דברי זיכרון על אמו, אשתו, בנו וכלתו. בדברים על אשתו כתב מעין הדברים הללו בקיצור:

"כבוד זוגתי הרבנית הצדיקת צנועה וחסידה שלשלת היוחסין מרת רחל חי' מרים זצ"ל, בת הרב הצדיק והקדוש מוה"ר ר' ירחמיאל משה זצוקל"ה אב"ד קאזניץ. מדות' תרומיות היו, אף למדה תורה בכל יום, וכאם רחמי' היתה למרי נפש בכלל ולבני תורה וחסידים בפרט.³⁹¹ בדמי ימיה עלתה נשמתה הק' בטהרה בשב"ק לסדר ותמת שם מרים י' תמוז תרצ"ז לפ"ק"

על מרכזיותה ודאגתה לחסידי האדמו"ר, אנו למדים גם מדבריו של חיים קנר, תלמיד צעיר של האדמו"ר, שתיאר ש"היא הלכה עם כל המפתחות היא נהלה את הכל... מאות אנשים אכלו ואלפי אנשים באו".³⁹²

למדנותה ורוחב ידיעותיה, שהוזכרו לעיל, סייעו בידה בעוברה על חלק מספרי האדמו"ר, כפי שמעיד האדמו"ר בהג"ה בספר מבוא השערים:

"ההקדמה זו מבוא השערים כתבתי טרם לקח ד' את זוגתי הרבנית הצדקת מרת רחל חיה מרים בת הרב הצדיק והקדוש רבי ירחמיאל משה זצלה"ה [זכר צדיק וקדוש לברכה לחיי העולם הבא], ממני, אל תחת כנפי שכינתו, ועוד קראה אותה כמו שקראה כמה מיתר כתבי, והעירה אותי לבאר בזה איזה דברים ובפרט, זאת, שלפי דברנו בזה הבחירה הארת עצמותו יתברך שרק לישראל היא, והלא לפי הנראה גם לעכו"ם יש בחירה"³⁹³

נחמיה פולן, ובעקבותיו עוזיאל פוקס, במאמרו "מרים הנביאה ואשת האדמו"ר – דרשות האדמו"ר מפיאסצנה על מרים הנביאה",³⁹⁴ מוכיחים שבדרשותיו של האדמו"ר בשבת פטירתה (שבת פרשת חוקת) בשנים אחר כך, רמז אליה בדרשותיו. כך, בשיחותיו בגטו בשנת תש"א ובשנת תש"ב, השנים היחידות בהן נמצאות בידינו דרשותיו על הפרשה, מדבר על מרים הנביאה, על מידותיה ועל לימוד תורתה. בין השאר, מדבר על מעלת לימוד התורה אצל הנשים הנובע מתוך התעוררות והשתוקקות³⁹⁵ ועל מצוות ומעשים טובים הנעשים על ידי נשים. בסוף הדרשה משנת תש"א, אף כותב דברים הנראים כרמיזה ברורה לדמותה של אשתו:

³⁹¹ במהדורת פלדהיים, ירושלים תשס"א, כתבו בתחילת הספר כך: "ולחסידי בני תורה בפרט". כמובן, זהו הבדל משמעותי, האם דווקא חסידים בני תורה או כל החסידים.

³⁹² שיח תלמידים, הרב זאב הראל (לעיל הערה 5).

³⁹³ מבוא השערים פרק ג', עמ' רכ"ג הכשרת אברכים מהדורת תשס"א. יש מקום לשים לב להערה של הרבנית רחל מרים, שיכולה להעיד על פתיחות מחשבתית שהייתה לה, ואין כאן מקומו.

³⁹⁴ ראה: Polen Nehemia, 'Miriam's Dance: Radical Egalitarianism in Hasidic Thought', Modern Judaism 12, 1992; p. 8. פוקס עוזיאל, מרים הנביאה ואת האדמו"ר – דרשות האדמו"ר מפיאסצנה על מרים הנביאה, מסכת ג', תשס"ה 2005, עמ' 65-76.

³⁹⁵ נושא משמעותי אצל האדמו"ר, ראה לדוגמה בחובת התלמידים עמ' ע"ד-ע"ו. לטענת רון וקס (להבת אש קודש, לעיל הערה 6), זוהי גישתו החינוכית של האדמו"ר, העבודה על הרצון והשתוקקות.

"...והיתה כאם גם למי שאינו בנה וגם בפטירתה עומדת במרום כאם רחמי' ומעוררת רחמים

בעד כל ישראל, גם למי שאינו בנה..."³⁹⁶

גם פה, נראה שדמותה של אשתו עמדה לנגד עיניו כאשר דיבר על מרים הנביאה. מסתבר, שדמותה של אשתו היוותה עבורו מודל להתנהלות הנשית הראויה בחברה. מלבד ערכים ידועים, כגון תפילה ותמיכה בלומדי תורה, בולטת אמירתו של האדמו"ר מפיאסצ'נה על מעלת לימוד התורה הנשית, הנובעת מרצון פנימי ומבחירה. לאור זאת, ניתן לומר בשונה מדעתה של מוריה הרמן, שהאדמו"ר מפיאסצ'נה דווקא כן תמך בלימוד תורה לנשים, בניגוד למקובל בתקופתו.³⁹⁷

3. השתקפות פטירת בן האדמו"ר בכתביו

כפי שראינו, ניתן למצוא הדים ליום הפטירה של אביו, וכן לפטירת אשתו, בכתביו ובדרשותיו. בהתאם לכך, מסתבר שגם פטירת בנו באה לידי ביטוי בדרשותיו בגטו. ביום השנה הראשון למות בנו, ביום טוב שני של סוכות שנת תש"א, הקדיש את השיחה בצורה מפורשת למות בנו:

"יום ב' דסוכות. בהיארציט הראשונה של בני הרב החסיד והק' זצ"ל. הפסוק אשר אמר בני הקדוש הרב החסיד ר' אלימלך זצ"ל בסוף שמ"ע [שמונה עשרה] הוא, אמרת לד' אדנ' אתה טובתי בל עליך"³⁹⁸

'פסוק השם' של בנו³⁹⁹ משמש מסגרת לשיחה, העוסקת בעקידה ובפטירת קדושים וחסידים. בשיחה מעלה מספר רעיונות הקשורים באופן ישיר לפטירת בנו. ראשית, הוא מסביר שאנשים רגילים שנהרגים על קידוש שם ה' נהפכים להיות במדרגת "עבדים", אך חסידים – שזו המדרגה הגבוהה ביותר בתנ"ך, לפי האדמו"ר – פשוט נהיים חסידים יותר. דברים אלו, המובאים מיד לאחר שמכנה את בנו בשם "הרב החסיד", מוכיחים שמכוון בדבריו על בנו.

בהמשך השיחה מאריך לדבר על דמותו של החסיד, העושה טוב עם אחרים ורק כך יכול להחשב חסיד, ועל יצחק, המוכן לקבל על עצמו לההרג בשביל כל עם ישראל, ועל כך שכל יהודי שנהרג על ידי גויים, הוא משלים את מעשה העקידה:

".... והיא גבורת יצחק לקבל הגבורה על עצמו בשביל ישראל, שהיא מדריגה הכי גדולה שבחסד... לכן גם העקדה לא נסיון ליצחק לבד היתה רק התחלה לעבודה של מסירת נפש לד' ולישראל. וכיון שנסיונו של אברהם ויצחק הי' רצון ומחשבה שלא נשלמו בפועל לגמרי... לכן כל מעשה ישראל הנהרגים ע"י עכו"ם [עובדי כוכבים ומזלות] שהוא להיפך מעשה

³⁹⁶ על פי הנוסח המופיע במהדורת רייזר, דרשות משנות הזעם (לעיל הערה 6), עמ' 200. בנוסף, בדבריו לעיל אודות פטירת אשתו מתאר שנפטרה בפרשת "ותמת שם מרים", ושם מרים הנביאה כשם אשתו.

³⁹⁷ ראה אצל הרמן (הרמן מוריה, דוקטורט, לעיל הערה 1), הטוענת שלמרות למדנותה של אשתו, לא שינה האדמו"ר מפיאסצ'נה מהקו הרגיל של החסידות בדורו, שלא רואה בנשים חלק מעולם לימוד התורה.

³⁹⁸ הנוסח על פי דרשות משנות הזעם (לעיל הערה 5), עמ' 161.

³⁹⁹ מנהג ידוע הוא לומר בסוף תפילת העמידה, תפילת שמונה עשרה, פסוק שמרומז בו שם האדם. לרוב, עושים זאת על ידי פסוק שמתחיל ומסתיים באותן אותיות שבהן מתחיל ומסתיים שמו של האדם.

בלא מחשבה, תשלום עקדת יצחק היא, ששם היתה ההתחלה מחשבה ורצון, וכאן הסיום והפעולה. היינו שהעקדה וכל הנהרגים מבנ"י [מבני ישראל] אח"כ [אחר כך] מעשה אחת היא⁴⁰⁰

בהמשך דבריו כותב שהם נעקדים בשביל שאנחנו נעשה תשובה.

גם ביום השנה השלישי לפטירת בנו דיבר על העקידה. אולם, בדבריו בשנת תש"ב ניתן למצוא חידוש משמעותי: הוא מדבר על מי שמת מוקדם כי לא רוצה לראות במיתת חברו, דבר המעיד על אהבת הבריות הגדולה שיש לו. די ברור שמרמז על מיתת בנו, שנהרג בתחילת המלחמה ולא ראה במיתת האחרים:

"והיא שכ"כ [שכל כך] תהא אהבת ישראל גדולה אצלו עד שירצה למות תחילה בשביל שלא יראה במיתת חבריו, שאף שלא יצא לחבריו שום טובה מזה, וכל איש טבעו שאפילו איזה שעות רוצה להאריך בחייו... כי לא לבד מי שמפרש את בקשתו זו, רק גם בין הנהרגים והנפטרים בשנים אלו וגם בההריגות שקדמו, ד' ירחם ויאמר די, הי' ביניהם צדיקים שהיתה להם אהבת ישראל מרובה ובפנימיותם היו מוכנים לתן כל חייהם שלא לראות בצער ישראל וסבבו מן השמים שהם יפטרו תחילה, ואהבת ישראל זו באה מאהבת ד' אהבה רבה במס"נ [במסירות נפש]..."⁴⁰¹

4. המחלה, הריפוי והפטירה של בן האדמו"ר (בעקבות אות ל"ה בצו וזרוז)

כפי שצינו בחלק ב', את האות ל"ה בקונטרס צו וזרוז,⁴⁰² אותו ערך וחתם בגטו, הקדיש האדמו"ר לתיאור מפורט של חוויותיו, תחושותיו ותפילותיו במהלך מחלת בנו. בסיום הדברים, הוסיף קטע אודות פטירתו. מתוך הדברים, ניתן לעמוד על הקשר הנפשי העמוק של האדמו"ר עם בנו, על ההערכה והאהבה העצומה שרוחש לו, ועל הקושי החסר תקדים שכאביו ולאחר מכן אובדנו של בנו גורמים לו.

עיון באות ל"ה בצו וזרוז מעלה שמדובר במאמר בפני עצמו⁴⁰³ המורכב מפתיחה, תוכן וסיום. בפתיחה מתאר את המחלה, את הסיבות לכתיבת הקונטרס ואת אופיו. בתוכן, המורכב מאותיות א'-ד', מתאר את תחושותיו ותפילותיו במהלך הדרדרות המחלה והיציאה ממנה. הסיום, המתחיל המילה "ועתה", הוא קטע בפני עצמו, דבר שניתן להסיק מכתב היד, בו מופיע, לפני המילה "ועתה", קו כפול חוצץ במרכז העמוד,⁴⁰⁴ ומהעובדה שבמהלך הקונטרס, כולל הפתיחה, בנו מוזכר בברכת

⁴⁰⁰ דרשות משנות הזעם (לעיל הערה 5), עמ' 161.

⁴⁰¹ דרשות משנות הזעם (לעיל הערה 5), עמ' 229-230.

⁴⁰² אודות הקונטרס, ראה בחלק ב' לעיל.

⁴⁰³ כך עולה מתוך דבריו בפתיחה, "רשמתי את המאמר הנוכחי". בהמשך כותב שמרוב רחמיו ומרירותו על בנו קורא לו "ילד", וכן "גם כל המאמרים בקונטרס הזה אשר יש בהם דברים שנראים כמליצות, רק את הרגשיותי הבולטות אני מתאר ולא לסלסל במליצות". יתכן שמדבר על כל הקונטרס "צו וזרוז", אך יתכן שמדבר על המאמר הנוכחי בלבד, אותו מכנה גם "קונטרס". הדברים קשורים לזמן ואופי עריכת 'צו וזרוז', נושא שבו נדון באופן ישיר לקמן.

⁴⁰⁴ קו חוצץ זה מופיע גם במהדורת הכשרת האברכים תשס"א, אולם במהדורת פלדהיים תשע"א של הכשרת האברכים (ירושלים תשע"א) הוא הושמט, דבר הפוגם באופן משמעותי בהבנת הקטע. וראה לעיל הערה 288.

החיים. בקטע סיום זה מספר האדמו"ר את הפרטים על פטירת בנו, את כאבו ואת הרגשותיו ואמירותיו כלפי הקדוש ברוך הוא לאחר הפטירה.

לאור תובנה זו, יש לקרוא את מרבית אות ל"ה לא כטראגית, שהרי מסתיימת במות הבן, אלא דווקא כסיפור המסתיים בישועה והצלה ניסיים. כך, בפתיחה מתאר שמטרת המאמר היא

"כדי להודות ולהלל על כל פנים מעט אותו יתברך על רב טובו אשר הפליא לעשות עמנו, רשמתי את המאמר הנוכחי. ולא לסלסל במליצות תארתי את צרותינו אז, רק כל כך צרותינו היו מרובות וגדול עד שכממשיות היו לעיני...".

גם אות א' במאמר, הממשיכה את הכיוון, מתארת את תפילת ההודיה שלו ל-ה', ונראה שנכתבה לאחר רפואת בנו:

"וקול ברמה נשמע תרועת מלך מכריזה ישועה, רוצה ד' מעתה את עבדו. אין כל טבע ולא צרה, לא חוקה ולא מבוכה, הנואש ממחלתו יפרא, אף המפרפר חיו יחיה"

בהמשך, מתאר באות ד' את ההצלה של בנו ואת ההודיה שלו ל-ה':

"בורא יש מאין ומאפס, המון עולמות ובריות אין חקר עשית. כמו אחת לכמה שנים כם גם עתה את השמים פתחת, ובגודל תפארתך אף זרוע כוחך על כסא מלכותך נגלית"

בהתאם לגישה זו, יש לקרוא גם את תיאור הייסורים והקושי כמדגישים יותר את השמחה וההודאה על ההצלה. באות ב' מתאר את הרגשתו כאשר בנו היה על שערי מוות. מדבריו פה ובאות ד', עולה שהאדמו"ר עצמו היה קרוב להתמוטט ממצב בנו:

"והאם לא יד ד' היא אשר אלצה אל לבי לבל יחדל מעבודתו בשעה שעמדו הרופאים ועוזריהם להשיב את נפש בני אליו, בהתעלפו אחר נתוח הקשה, בכל כך הרבה עבודה ובקשי כל כך גדול. חלחלה את כל עצמותי, כמעט פוררה ואיך אשב"

זאת, לאור הקשר ההדוק שלו עם בנו, כפי שמופיע שם:

"אבל עתה אין לי עולם, אף את עצמי לא אדע ולא ארגיש. כל המקום וכל ישותי למחשבה ולתשוקה אחת נהפכו. בני יחידי, ויחידתי, הסוכן, הנשפט, המתאבק, העומד על חוד שפת הים, ומתנענע בין העולם ובין התהום..."⁴⁰⁵

כל הקושי שמדגיש האדמו"ר בהתמודדות עם מחלתו של בנו נועד, לדברינו, רק להעצים את התודה ל-ה' על ההצלה.

בהתאם לכך אפשר לפרש גם נקודה מרתקת נוספת בדברי האדמו"ר באות זו: דיבורו אודות תפילה שהאדם יודע ומרגיש "כי שמע ה' בקולי וכבר נושעת". מתיאוריו של האדמו"ר עולה שבעבר כבר

⁴⁰⁵ בהתאם לכך כותב בהמשך האות: "ותמונות בולטות כל כך זועות וכל כך אימות של העתיד המחריד שלנו חס ושלום, לעיני כמו מעצמן מצטיירות. השבת איך יראה. הפסח וכל החיים חיים של צרה ורוגז, חיים ההם למה לי?!". כך גם באות ג': "...כשאני עם כל עולמי באש ותמרות עשן מתאבכים".

הרגיש כך,⁴⁰⁶ וגם במחלתו של בנו בא לו חזיון ברור שמראה שתפילותיו ייענו ותקוותיו יתגשמו, כפי שמופיע באות ג':

"רם ונשא משמי השמים אל השאול הבטת, ואותי בתחתיתו כמוש בעוני ראית... פתאום רואה אני אותי יושב בשלש סעודות ובני על ידי. נרעשתי ונזדעזעתי... דמיון נהדר כזה, אשר אף לקוות לו היה קשה לי. לא מעצמי דמיתי, ולא ברצוני ציור נושע בטוח ושמח כזה צירתי. רק אתה ד' ברב רחמיך על אמלל מרוסק חמלת..."

בעקבות חזיון זה, ולמרות שבנו נותר בשערי מוות ועל פי הרופאים היה קרוב למוות (אות ד'), הודה האדמו"ר ל-ה' "תודה אשר עתה גם אני לא אדעה, נשמת שירה לאדון הנשמות שרתי, אשר דבורי לא יכילוה, אף מחשבותי עתה לא תשיגוה" (אות ג'). בהתאם לדברינו, אות ג' משתלבת היטב במטרת הקונטרס הכללית.⁴⁰⁷ בכך, יוצא שהפתיחה, אות א', אות ג' ואות ד' משמשות לביטוי של ההודאה ל-ה' על ההצלה, ואות ב' מתארת את שלבי הייאוש, שרק מדגישים את עיקר המאמר, להלל את ה' על ההצלה.

מניתוח זה יוצא, שפסקת הסיום, אותה הוסיף האדמו"ר רק לאחר מות בנו בתחילת המלחמה, הופכת על פניו את משמעות המאמר כולו. כעת, המאמר מדגיש עוד יותר את הקושי שבאובדן בנו. הקשר הקרוב עם בנו וההצלה המופלאה, רק מדגישים את הקושי שבאובדנו במלחמה:

"ועתה אני יושב ודומם, גדול הכאב עד בלתי עמוד, והשברון עד בלתי נשוא. כי אחר שזכינו בחסד חנם מד' יתברך לבן יקיר ונחמד כזה, איש אמת מופלג בתורה, חכם וישר, עדין במזגו וזך במדותיו התרומיות עד מאוד, ואשר היה קשור בנפשי ויחידתי, עד למסור את כל נפשו בשבילי, ואחר שזכינו שיראה ד' בתלאותינו ועמלנו העצומים ושייב לנו את מתנתו הנחמדה והיקרה הזאת וירפאהו ממחלתו המסוכנת הנ"ל, נגזר עלי ממרום דין קשה דין מר ונמרר כזה, לשוב ולקחתו מאתי בשנת ת"ש במלחמה, כי ביום י"ב תשרי נפצע קשה בעמדו אצלי, ובט"ז בו יום ב' דסכות יצאה נשמתו הקדושה והטהורה בקדושה ובטהרה. וכמו גם זוגתו כלתי הצדיקה והצנועה מרת גיטל ז"ל בת מחתני הרב הצדיק ובנש"ק [ובנם של קדושים] מוה"ר רבי שלמה חיים שליט"א מבאליכאוו ביום י"ג שבו. גם כל תקות עצמי ונפשי אשר בהם, בזה ובבא, נגדע. וגם העתיד שלי על ידי שיתגדלו ויתרוממו הם בגופם נפשם ורוחם נהרס. גדול השברון עד בלתי נשוא, ורק אתה ד' ברב נפלאותיך תעמידיני ותחזקני. לך ה' החסד ולי בושות הפנים, כי עונותי גרמו כל אלה. אב הרחמים יודע אתה את לב האב על בנו רחימו. ומי כמוך מכיר בשבירת לבי וברציצת כל עצמי..."

⁴⁰⁶ אות ב': "ואני מוסיף להתפלל ולשפוך את נפשי לד'. רוצה אני להתאמץ יותר ולהתפלל תפילה שארגיש בה כי שמע ה' בקולי וכבר נושעתי, כמו שכבר בצרה אחרת הרגשתי כזאת, ולא אוכל"

⁴⁰⁷ מניסוח הדברים ברור שלא נכתבו בזמן אמת, אלא רק לאחר מכן. מסתבר, שלאחר ההצלה הפיזית של בנו, העלה האדמו"ר על הכתב גם את תחושת ההקלה והתודה שהייתה בו עוד לפני ההצלה עצמה, כאשר היה ברור לו שקיבל חזיון מ-ה'.

הנה כל הזמן שזכיתי במתנתך הטובה בן יחידי, בכל מאמצי כחי השגחתי עליו. ובכל לבי ונפשי בערתך שמרתיו. וכל חיי היו אצלי כאין בשביל חיי. ועתה בעתונו פלצות לאמר, איפה הוא הבן יקר, ובמה אשמור אותו עתה. הלא גם בעד גופו העדין והזך הייתי מוכן למסור כל עצמי, ואיו. ואיך הוא עתה. מאד תרעד נפשי ותהמה, מה לעשות עתה בשביל היקר לי מכל עצמי, שלא יאונה לו כל רע חס ושלום, אף לא ידאג ולא יפחד חס ושלום. דלפה נפשי ונלאה מחפוש דעה, מה לי לעשות וטוב לו. שומר ישראל שמור נא את בנו אלימלך בן ציון וכלתנו גיטל אשר לקחתם ממני אליך. תהי נא צדקתם תמיד לפניך ותהיינה נא לרצון לפניך תורתך ותפלתך בעדו ובעד זוגתו כלתי. קרב נא אותם אליך ד'..."

קשה שלא לראות את שברון הלב שבו הוא מצוי, עד כדי כך שלדבריו "תקות עצמי ונפשי... נגדע, וגם העתיד שלי... נהרס".⁴⁰⁸ וברור שהיה מעדיף שהוא עצמו ימות מאשר בנו, שהיה יקר לו יותר מעצמו.

ובכל זאת, גם בקטע הסיום מתחבר האדמו"ר לנימת ההודאה השוזרת את כל המאמר, ומוסיף:

"עם כל זה הנני מתחזק להודות לך על רב חסדך שזכיתני באוצר נחמד כזה. אף הוספת לו קרוב לארבע שנים, מן מחלתו עד פטירתו. משבח ומפאר אני את כבוד קדושתך בעד האוצר הנחמד הזה שזכיתני בו א"ל שנים..."

במשפטי הסיום של קטע הסיום פונה האדמו"ר בתפילה ל-ה' שירחם על עם ישראל, וגם עליו ועל משפחתו בפרט, כשאפשר לשמוע את הדי המלחמה בדבריו [ההדגשה שלי, א.י.ב.]:

"רבונו של עולם אמר נא די לצרותינו הגדולות עד מאוד, יכפרו נא נפשות היקרות הנפטרות, עם כל תלאותינו וסבלותינו של המתים והחיים על כל חטאתינו. רחם נא ד' מעתה על כל ישראל בכלל ובפרט, בחסדים טובים תיכף ומיד, ונהיה נא גם אני גם צאצאי עם כל הנלוים אלינו וכל ישראל בכלל הרחמים והחסד. וזכנו נא תיכף ומיד לגאולה שלמה, ולתחית המתים, ולישועה אמתית בגופניות ורוחניות, אמך"

מעניין לציין, שהאדמו"ר – כדרכו – מתעל במאמר זה את הרגשות הנפש על העובר עליו לתפילה ופניה ל-ה'.⁴⁰⁹

אם כן, מטרת המאמר, שהוא הקטע הארוך ביותר בקונטרס צו וזרוז, היא להודות ל-ה' על הצלת בנו. מתוך דבריו אפשר לראות את התמודדותו עם הקושי, את מחויבותו להודאה ל-ה', וכמובן את הקשר הבלתי רגיל שלו עם בנו, המכונה בכינויים כגון "יחידי", "מחמד" ועוד. קשר זה מוביל את האדמו"ר לאמירה שטוב מותו ממות בנו, שאין כמעט טעם לחייו בלעדי בנו, שתקוותו ועתידו הלכו

⁴⁰⁸ היה מקום להבין את הביטוי "תקות עצמי ונפשי אשר בהם" כמדברת רק על התקות שתלה בהם ולא על תקוותיו באופן כללי, אך המשפט הבא – המדבר על "העתיד שלי" שהיה אמור להיות מבוסס עליהם – מוביל למסקנה המסתברת יותר, שבעיניו מות בנו (וכלתו) שקולים לאובדנו.

וגם העתיד שלי על ידי שיתגדלו ויתרוממו הם בגופם נפשם ורוחם נהרס.

⁴⁰⁹ כך, לדוגמה, בפרק השלישי של חובת התלמידים מאריך (כך כותב מפורשות בסוף ההקדמה, שהוא האריך במשל זה) במשל על אודות האדם שמתפלל בכל צרותיו ל-ה'.

עם הליכת בנו וכן על זה הדרך. אולם, כדרכו של האדמו"ר, הוא מנסה לתעל את הרגשותיו וקשייו לתפילה ופניה לבורא העולם.

מסקנה חשובה נוספת שאפשר להסיק מעיון במאמר היא, שהקשר המיוחד של האדמו"ר עם בנו הושפע, בצורה זו או אחרת, מאובדנו של אביו. כך, במאמר כותב האדמו"ר על קשרי אב ובן באופן כללי, כגון: "...אב הרחמים יודע אתה את לב האב על בנו רחמו. ומי כמוך מכיר בשבירת לבי וברציצת כל עצמי...". בנוסף, במהלך התפילה על בנו מזכיר, בתארו את הקשיים הרבים שהיו לו, גם את יתמותו, כאשר מקונן "פעוט עוד הייתי כשנתימתתי, את אבי הצדיק כמעט שלא הכרתי, לא זכיתי שאבי איש אלקים הקדוש יגדלני".

שוב אנו רואים איך באה לידי ביטוי נקודה יסודית זו בחייו של האדמו"ר – פטירת אביו והשפעותיה על חייו, הגותו ופועלו – בה עסקנו בתחילת חלק זה.

ב. "האם זהו העם ישראל כולו?" – בין אליטיזם להמוניות

בעיני, אחת השאלות החשובות להבנת דמותו ופועלו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, היא שאלת האליטיזם מול המוניות. דהיינו: האם האדמו"ר מפיאסצ'נה כיוון את עיקר דבריו ומעשיו לכלל שכבות הציבור היהודי, או שרוב מרצו הוקדש לפיתוח קבוצה מצומצמת של למדנים או עובדי ה'.

הרב יחזקאל סלומון, במאמר שהופיע בירחון עולם החסידות,⁴¹⁰ כתב את הדברים הבאים:

"שאיפתו המקורית של רבינו הייתה לעמוד בראש קבוצת חסידים נבחרת, בני עליה שהם מועטים (וכפי שהתבטא באחת ההזדמנויות: מגמתי להכשיר מתוך האלפים והמאות, עשרה אברכים בעלי מדריגה), אך למרות זאת ירד רבינו אל העם ודלה מרגליות מנפשות בני ישראל".

נראה שדבריו, המבוססים על דברים שהביא סורסקי ומובאים להלן, מבטאים גישה הרואה את האדמו"ר מפיאסצ'נה כמורה דרך בעיקר לקבוצה אליטיסטית, תוך שהוא גם מפנה מזמנו לטובת כלל הציבור.

אולם, לאור מספר סוגיות בהן התבטא ופעל האדמו"ר, נראה שההיפך הוא הנכון: האדמו"ר עסק בעיקר בחינוך ובנתינת מענה לצרכי ההמון כפי שראה אותם, כשהוא גם מקדיש ממצו לטובת בני עליה. למעשה, נראה שגם מקומות שונים ניתן לחשוב שפונה רק ליחיד סגולה, סבור האדמו"ר שמדובר בדרך ושאיפה לרבים, וברוב המקרים משווה לנגד עיניו את כלל הציבור ולא דווקא שכבה מצומצמת שבו.⁴¹¹

⁴¹⁰ הרב יחזקאל סלומון, האדמו"ר הגה"ק רבי קלונימוס קלמיש שפירא זצ"ל הי"ד מפיאסצ'נה בעל "חובת התלמידים" ועוד, עולם החסידות, חשוון/כסלו תשנ"ט, גליון 50.

⁴¹¹ ראה בדבריו של ש"ז שרגאי, בהקדמתו לספרו של לייב ביין מפנקסו של עיתונאי חסיד (לעיל הערה 5), תחת הכותרת 'ר' לייבל חסיד':

"העתנאות שלו היתה תוצאה מפנימיותו העצמית שלרשותה העמיד את כשרו העתונאי ובעזרתו גילה את פנימיותו, שאפשר לצייןם בשלשה דברים ושלשתם ינק והגיע אליהם מבית מדרשה של חסידות קאזיניץ

אנסה להוכיח טענה זו, על ידי ניתוח שלושה מישורים שונים: פעילות ציבורית, יחס האדמו"ר ללימוד התורה ולעולם הישיבות, ותפיסתו את עבודת ה' במחשבה ובדמיון. כפי שנראה, פעילותו הציבורית לא הייתה מוגבלת לשומרי תורה ומצוות, עבודתו בלימוד תורה ובעולם הישיבות לא הצטמצמה לציבור בני הישיבות, ושאיפתו להפיץ את דרך עבודת ה' בדמיון ובמחשבה הייתה מופנית לכל עובד ה', ולא רק ליחידי סגולה.

1. פעילות ציבורית

פעילותו הציבורית של האדמו"ר מפיאסצ'נה, שחלקה פורט בחלק הראשון של העבודה, הייתה מגוונת למדי. מלבד כהונתו כאדמו"ר בפיאסצ'נה ועמידתו בראשות ישיבת "דעת משה", האדמו"ר היה מעורב באגודת הרבנים בפולין, ובין השאר השתתף במאבק נגד "גזירת השחיטה" ופעל לטובת שמירת השבת על ידי בעלי העסקים תוך הקמת ועד "משמרת השבת". שלל פעילויותיו הציבוריות מלמדות על דאגתו לענייני הכלל וראייתו את תפקידו ומעמדו כבעלי אחריות על כלל הציבור היהודי.

בהתאם לכך, התבטא האדמו"ר מפיאסצ'נה במספר מקומות על חשיבות קירוב יהודים שנתרחקו חזרה לחיק היהדות. דברים אלו עומדים בבסיס ההקדמה לספר חובת התלמידים והיוו ככל הנראה את המניע להוצאת הספר. כך, בין השאר, כותב בהקדמה:

"ועל זה ידוע לבנו ותסמר שערות ראשנו, בראותנו את הדור הצעיר איך יצא נתכפר [לשון 'כפירה'] ונתפקר רחמנא לצלן, אין בו לא אמונה, לא יראה ולא תורה, שונאים הם את ה' ואת ישראל עבדיו. מנהלי וראשי הישיבות הנמצאים בראשם, ורבים בתוך ישיבותיהם ותלמידיהם ורק בחורי חמד נגד עיניהם, מתנחמים לאמר, הן אמת שיש עתה הרבה חפשים, אבל לא אלמן ישראל, גם בני ציון המצינים בהלכה ועם ד' לבבם נמצאים. אבל יושיטו נא ראשם חוץ מד' אמות של ישיבותיהם, ויראו נא את ההמון הגדול החפשים רחמנא לצלן, צור נתמלאה מחרבנה של ירושלים, בתי המדרש שהיו מלאים לומדי תורה נתרוקנו, ותחתם נתמלאו אגדות וחברות אשר מטרתם כפירה ומאוסה של תורה רחמנא לצלן"⁴¹²

גם בדרשת השבת שנשא בפיאסצ'נה, ויצאה לאור עוד בחייו, מתייחס האדמו"ר בהרחבה ובפירוט לתופעות בפרהסייה היהודית של העיר פיאסצ'נה.

נתנאל רדזינר, בראיון לרב זאב הראל, ראה בפעילותו למען שמירת השבת, דוגמה לדאגתו "לכלל ישראל":

שהמשכה ראה אצל הרבי מפיאסצ'נה רבי קלונימוס קלמיש שפירא זצ"ל. ואלו השלשה דברים שנשמתי היתה דבוקה בהם ללא סיג... (ב) אהבת היהודים. לא רק אהבת ישראל במובן הכלל... אלא את ר' ישראל היחיד על כל פגימותיו, חולשותיו, ואפילו את העמי ארצים הרי הם, אמר בשם הרבי מפיאסצ'נה – צדיקי הדור שעליהם ובזכותם העולם עומד. הם שאינם יודעים אפילו לשאול מוכנים להגן על כבוד ישראל ולמסור נפשם להשאר יהודים, הרי הם עובדי השם הנאמנים ביותר שאינם יודעים על שום מה ולמה הם יהודים. הם יהודים רק משום שהם נאמנים לד' אלקי ישראל שרצונו שיהיו יהודים בעולם. והם יהודים פשוטים אלה ללא כוונות, עושים רוצם קונם למעשה.

⁴¹² "שיח עם המלמדים ואבות הבנים, חובת התלמידים, ירושלים תשע"א, עמ' י"א-י"ב.

"הוא דאג לכלל ישראל כל הדאגה שלו היתה לכלל ישראל. הוא למשל עשה את חברת 'משמרת השבת'. לפניו, מי שהיו לפניו במשמרת השבת רצו בכוח, בכוח זה לא הלך. הרב'ה מפיסצ'נה פירסם, היו לו רעיון נפלא – הוא איחד את כל הסוחרים של וורשא, שהחנויות תהיינה סגורות. הוא נתן להם בבחירות מכתב עידוד, והם זכו בשלושה מנדטים שמה בפרלמנט, ובגלל זה הם שמרו שבת. היו לו רעיונות כאלה, שאף אחד לא עלה על הרעיונות שלו. ככה התחילו לשמור שבת כמו שצריך"⁴¹³

בשיחה שנתן בלילה השני של חג השבועות התרצ"ד (20-21 במאי 1934), דיבר האדמו"ר על חשיבות הדאגה גם לשאר עם ישראל, שאינו שומר תורה ומצוות:

"ללמוד וללמד לשמור ולעשות, שגם הם ילמדו וגם הם יעשו – מחויב לדאוג על זה ששאר ישראלים אינם הולכים בדרך ד' ח"ו. האב צריך כמעט למסור נפשו על זה בנוגע לבניו ולבנותיו... בכל שאר האמצעים שיכול, בטוב וברוגז. והעיקר, שיראו איך הדבר נוגע לו... גם הבחור בבית אביו ואמו צריך הוא להשתדל הרבה להיטיב את אחיו ואחיותיו. כי איך אפשר שבביתו ולפני עיניו יהיו שונאי ד', והוא ישתוק ויסתפק רק באנחה, לאמר – מה אעשה. ולא זו אף זו, שגם באנשים שאינם בביתו, מי שיראת ד' נגעה לו ומצב השכינה וישראל השפל כל כך נוגע לו, צריך להשתדל בכל מכיריו ויודעיו, לא לריב ולא להתקוטט, רק לדבר דברים היוצאים מלבו, לא אחת ולא שתים וכו'... ולא יבחין לומר – מזה לא יעשה מאומה ולזה אין לדבר, כי אי אפשר לדעת מראש. ישנם הרבה שמקוים שיעלו בנקל למעלה וקשה לפעול אצלם, וישנם בחורים ואנשים שמייאשים אותם מתחילה ולבסוף בנקל עולים. כל אחד מישראל צריך להשתדל לעבוד את ד' בכל לבו ונפשו וגם להשפיע על זולתו"⁴¹⁴

אם כן, האדמו"ר מפיאסצ'נה סבר, וכך גם פעל הלכה למעשה, כי יש להשקיע מאמצים מרובים במניעת יציאת הנוער "לתרבות רעה", בקירוב הרחוקים ובחזוק כח המשיכה של חיי תורה ומצוות. מעניין לציין, שבנוקטו בגישה זו, בוחר האדמו"ר מפיאסצ'נה במובהק בגישה התואמת את שיטת אנשי המזרחי בפולין למול אנשי אגודת ישראל, כפי שניתח זאת אסף קניאל בדוקטורט שלו:

"ברוח זו, טענו אנשי המזרחי כי אגו"י מבקשת להקים קהילות נפרדות בהתאם למודל הקיים בגרמניה ובהונגריה, והביעו חשש כי יחסה למי שאינם שומרי מצוות, עלול להביא ליצירת שני עמים בא"י. לדבריהם, מדיניותה פוגעת גם ביעילות פעילותה הדתית ואינה מסייעת למאבק בחילון, שכן מאמציה 'מכוונים תמיד אך ורק בעד הקבועים בתוך אהלי יעקב, אבל לא בעד העומדים על פתחיהם ועיניהם כבר מביטות חוצה'"⁴¹⁵

⁴¹³ הרב זאב הראל, שיח תלמידים (לעיל הערה 5).

⁴¹⁴ דרך המלך שבועות יום ב' תרצ"ד, ירושלים תשע"א עמ' תקפ"ה.

⁴¹⁵ אסף קניאל, המזרחי בפולין בין שתי מלחמות העולם, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, רמת גן כסלו תשס"ד. עמ' 27.

קניאל מציין, ש"נראה שביקורת זו תיארה נכונה את עמדתה של אגו"י⁴¹⁶.

לתובנה זו, לפיה האדמו"ר מפיאסצ'נה היה מנהיג עממי יותר ולא אלטיסטי, הגיע גם נתנאל לדרברג, במאמר העוסק בגישתו החינוכית של ה"אמרי אמת", אחד מאדמו"רי גור מן המאה הקודמת. לדרברג משווה בין האדמו"ר מפיאסצ'נה לאדמו"רי גור, ומקשר בין תפיסתו העממית של רבי קלונימוס לבין מסורת אבותיו:

"בנקודה זו תפיסת עולמו של הר"ק שונה באופן מהותי. מסורת אבותיו איננה פשיסחא וקוצק, אלא המסורת החסידית הפולנית העממית של רבי אלימלך מליז'נסק, החוזה מלובלין והמגיד מקוזניץ. מגמתו היא עבודה עם ההמון הרחב והשתייכות אליו ולא היבדלות של חבורת צעירים העסוקה בעולמה הרוחנית ואינה מאוחדת עם סביבתה... שאיפתו היתה ליצור חבורה של עובדי ד' המסוגלת, לצד עבודתם הרוחנית האישית הגבוהה, להשתייך לציבור הרחב,⁴¹⁷ להכיר בערכו ולפעול למענו"⁴¹⁸

לדרברג אף ממשיך וטוען, כי גישתו העממית של האדמו"ר מפיאסצ'נה, למול הגישה האלטיסטית של חבורות גור, המשיכה גם לאחר מכן, בימי השואה. בעוד שהאדמו"ר מפיאסצ'נה עסק בענייני ההמון וזנח את העבודה עם חבורות של בני מעלה, חבורות גור המשיכו לפעול:

"הר"ק, שנמצא בביתו בגטו וורשה, לא פעל בקרב הנוער אלא התמסר לפעילותו כרבי עממי וסייע להמון הנדכא, וליוזמותיו החינוכיות לא הייתה המשכיות עד להדפסת ספריו לאחר השואה, חבורת חסידי גור הצעירות הצליחו לשמור על זהותן על ידי הסתגרות ולימוד בהתמדה..."⁴¹⁹

2. לימוד התורה ועולם הישיבות

הנושא השני שדרכו נבחן את שיטתו היא בדבריו על לימוד התורה ועולם הישיבות. כאמור, הרב סלומון ביסס את טענתו על ציטוט מפורסם, המופיע בדבריו של אהרן סורסקי, על פיו אמר הרבי:

"כל הנשיאות וההנהגה של החסידים אינה כדאית לי אלא בשביל הישיבה, ותכלית הישיבה היא להוציא מתוכה לכל הפחות עשרה בני עליה"⁴²⁰

⁴¹⁶ שם, הערה 27. ומפנה לספרו של מנחה הדוקטורט שלו, גרשון בקון (בקון גרשון, פוליטיקה ומסורת, לעיל הערה 3, עמ' 47).

⁴¹⁷ בנקודה זו מתייחס לדרברג לחבורת "בני מחשבה טובה". בטענתו, לפיה החבורות ששאף להקים האדמו"ר מפיאסצ'נה היו עם דגש כללי, בעוד חבורות גור היו בעלות גוון אליטיסטי, נשתמש בהמשך בדיונונו האם הקונטרס "בני מחשבה טובה" מעיד על גוון אליטיסטי בהגותו ופועלו של האדמו"ר.

⁴¹⁸ נתנאל לדרברג, בין אמת קוצקאית להרמוניה אחדותית – גישתו החינוכית של האמרי אמת מגור ויחסו לחילון, אקדמות כ"ג, אלול תשס"ט, עמ' 196.

⁴¹⁹ לדרברג שם, עמ' 197 הערה 55.

⁴²⁰ סורסקי (לעיל הערה 5), אות י"ב, ומביא שם את הביטוי במקורו ביידיש: "דעם גאעצ'ן עולם האלט איך צוליב דער ישיבה און די ישיבה האלט איך אויף אויס צו ברענגן פון איר חאט'ש צעה'ן בני עליה". וראה בהערה הבאה.

לפי דברים אלו, מטרת פועלו בישיבה – שכאמור, הייתה פרויקט מרכזי ביותר בחייו – הייתה לגדל מספר מצומצם של אברכים עובדי ה'. אולם, מלבד העובדה שמדובר בציטוט בודד בלבד, שייכת שנהאמר בהקשר מסוים⁴²¹ או בדרך של גזמה, אמירה זו אינה עולה בקנה אחד עם פועלו של האדמו"ר בהקמת והובלת ישיבה המונית, וכן עם ציטוטים רבים ומפורשים של האדמו"ר בנושא זה.

כך, בספר "חובת התלמידים" אנו מוצאים מספר מקומות בהם האדמו"ר מציין שמטרתו לפנות אל כל אחד, ולא רק אל עובדי ה' המוכשרים. האדמו"ר כותב כך:

"ולמה באמת תתנשאו חברים יקרים זה על זה, למה לא תכירו את עצמכם ואת חבריכם למלאכים טהורים צבאות ה', אשר שלח לעולם הזה ולכובשו למענו.... אהבתכם תהיה מפני שתדעו ותזכרו שאתם כלכם שלוחי ה', ואין כל אחד מכם יכול לומר אני לעצמי וחברי טפל שבטפלים, שום דבר לא בכם תלוי, רק במשלח אתכם אשר במרום..."⁴²²

"תלמיד ותיק, חוששני שנבהלת מדברינו אלה... לא כן עתה שגם אחר הנקיון ותקון רעת המדות שוב דורשים ממך עליה והתקרבות, עליה יותר גדולה שכל עצמותך יתקרב ל-ה', דבר שהיא רק מין תוספת בעיניך ורק אנשים מבני עליה וצדיקים הגדולים אחד בעיר ושנים במשפחה צריכים להשתדל לבוא אליה וכל איש ישראל פשוט פטור ממנה. טעות גדולה טעית, כי הן אמת שצדיקים הגדולים התקרבותם ועלית נשמתם גדולה הרבה מאוד מן השגת איש הפשוט, אבל גם כל איש ישראל איך שהוא, כמעט אי אפשר לו להיות ישראל עובד את ה' בלב יבש ובנפש ישנה וטמונה, אם לא יעלה את עצמו על כל פנים לפעמים למעלה מעצמו ולמעלה מכל העולם"⁴²³

בציטוט השני, האדמו"ר מתמודד ישירות עם הטענה שדבריו מופנים רק אל הצדיקים המועטים "אנשים מבני עליה", ושולל אותה מפורשות. לדבריו, גם הדרישות המתקדמות המופיעות בספר⁴²⁴ נועדו ל"כל איש ישראל איך שהוא".

בהקדמה לחובת התלמידים, נמצא גם ביטוי למטרת הספר, שנראה כהיפך הגמור מהציטוט המופיע אצל סורסקי. כך כותב האדמו"ר מפיאסצ'נה (הדגשה שלי, א.ב.):

"מנהלי וראשי הישיבות הנמצאים בראשם ורובם בתוך ישיבותיהם ותלמידיהם, אשר לצערנו רק בחורי חמד נגד עיניהם, מתנחמים לאמר: הן אמת שיש עתה הרבה חפשים, אבל לא אלמן ישראל, גם בני ציון המצוינים בהלכה ועם ה' לבבם נמצאים. אבל יושיטו נא אלה את ראשם חוץ מארבע אמות של ישיבותיהם, ויראו נא את ההמון הגדול החפשיים

⁴²¹ על פי הראיון שערך נחמיה פולן עם סורסקי ומשפחת ביין (מופיע בקלטות ששוכתבו על ידי הרב זאב הראל ור' שלום (מתן) שלום), מקור הביטוי הוא במשפחת ביין, ולפי גירסתם נאמר במפורש על רבי אלעזר ביין (אודותיו ראה לעיל). אם כנים הדברים, יתכן וניתן לראות בהם בעיקר ביטוי להערכה ולקשר העמוק של האדמו"ר לרבי אלעזר ביין, יותר מאשר משנה חינוכית סדורה.

⁴²² חובת התלמידים, ירושלים תשע"א, פרק ו'.

⁴²³ חובת התלמידים, ירושלים תשע"א, פרק ח'.

⁴²⁴ שכאמור, בנוי בצורה מדורגת. ראה על כך בחלק ב'.

רחמנא לצלן, צור נתמלאה מחרבנה של ירושלים, בתי המדרש שהיו מלאים לומדי תורה נתרוקנו, ותחתם נתמלאו אגודות וחבורות אשר מטרתם כפירה ומאוסה של תורה רחמנא לצלן... בתי המדרש שהיו מלאים לומדי תורה נתרוקנו, ותחתם נתמלאו אגודות וחבורות אשר מטרתם כפירה ומאוסה של תורה רחמנא לצלן, אף בעלי המלאכה והסוחרים אשר מלפנים אף אם לא היו לומד תורה, מכל מקום יהודים נאמנים היו, ועכשיו כבני הנוער כפרו נדו ונפלו לבאר שחת, רחמנא לצלן. **והאם נסתפק בקומץ התלמידים אשר בשיבותינו בלבד, האם זה הוא העם ישראל כולו? והאם גם בתלמידי ישיבותינו כבר בטוחים אנו...** כמה מן התלמידים אשר בכתות הנמוכות אי אפשר להם להמשיך את למודיהם הלאה, ויוצאים ברצון או באונס למסחר או למלאכה, כמו שאמר המדרש **אלף נכנסים לתלמוד יוצא אחד מהם להוראה**.⁴²⁵ ובמה אנו בטוחים שלמחרת בעזבם את הישיבה או לאחר זמן קצר, לא יתפקרו ולא יחללו את השבת חס ושלוש, כאשר עינינו בעווננו כבר ראו. ולמה זה לא נטכס עצה גם להם בעודם אצלנו, הלא כל הנוער אשר מתפקר, בידינו נמצא בנערותו, ובחדרינו נתגדל, ולמה זה נעזבהו מבלי קשור אותו ואת נפשו אל ה' ולתורתו בילדותו, ויתקים גם עד עת זקנתו?

אם כן, האדמו"ר סבור שצריך לדאוג ל"עם ישראל כולו" ושלא ניתן להסתפק "בקומץ התלמידים אשר בשיבותנו". למעשה, את דברי חז"ל שרק אחד מאלף יוצא להוראה, שיתכן ואלהים רמז בציטוט דלעיל, מביא פה האדמו"ר דווקא כהדגשה לכך שצריך לדאוג לכל האלף, ולא רק לאחד בלבד.

גם במקומות אחרים בכתביו ניתן למצוא התייחסות מפורשת לדאגה ללימוד תורה לכלל ישראל. כך, בדבריו של האדמו"ר על עזרא הסופר, שלדבריו לא היה מוכן לקבל מציאות שרק חלק מעם ישראל ילמד תורה:

"אמנם כאשר הסתכל עזרא אז בכל התנהגות ישראל... אמר 'כי מימי אבותינו אנחנו באשמה גדולה עד היום הזה' רק יחידים הם צדיקים, ולא שאר ההמון. והצר לו מאוד על זה, כי את התורה נתן ד' לכל בית ישראל, מפני שכולם יחד הם קומה שלמה וגוף אחד, ולא יפטר הכלל באחדים הפרטים שבהם, אחד בעיר ושנים במשפחה"⁴²⁶

כאמור, פועלו של האדמו"ר הוכיח את רצינות כוונתו. ראשית, כמובן, הקמת ישיבה בעלת מספר רב של תלמידים. כפי שראינו לעיל בחלק הראשון, הוא דאג לכלל תלמידי הישיבה, ולפי תחושת החסידים, התייחס לכל תלמיד כאילו הוא קרוב משפחתו. לכך ניתן להוסיף את כתיבת והפצת ספר לימוד והדרכה המיועד לכלל הציבור, "חובת התלמידים", שכפי שראינו בחלק השני מיועד בבסיסו לכלל הציבור.

⁴²⁵ מקור הדברים במדרש, לדוגמה בנוסח שבויקרא רבה, פרשת ויקרא ב', א': "נוהג שבעולם אלף בני אדם נכנסין למקרא, יוצאין מהן מאה. מאה למשנה, יוצאין מהן עשרה. עשרה לתלמוד יוצא מהן אחד. הה"ד אדם אחד מאלף מצאתי...".

⁴²⁶ בתחילת "מסירת מודעה", הקדמת האדמו"ר לחיבור שלא הושלם על ספר הזוהר, דרך המלך ירושלים תשע"א, עמ' תרנ"ו. אודות חיבור זה ראה לעיל הערה 320.

גם פעילותו הציבורית, אודותיה הרחבנו לעיל, לוותה בדאגה ללימוד התורה של כלל הציבור, בין השאר על ידי קבוצת "תפארת בחורים" בראשה עמד, שיעורי הערב ל"בעלי מלאכה ופועלים", כפי שהתבטא לייב ביין:

"כוחות מרובים השקיע גם ב"שיעורי הערב" שיסד בורשה, בכל פנותיה, עבור בעלי מלאכה ופועלים ישרים. בהשפעתו הברוכה בילו אלפים עמלים את שעות הערב בלמודי ה' ⁴²⁷"

3. עבודת ה' במחשבה ובדמיון

רבות נכתב על המקום המרכזי של עולם המחשבה, הנפש והדמיון בהגותו של האדמו"ר מפיאסצ'נה. ⁴²⁸ במבט ראשון, נראה שעיסוק בתיקון עולמות הנפש העמוקים הינו תחום איזוטרי, המיועד ליחידי סגולה. הדוגמה המתבקשת ביותר לכך הוא הקונטרס בני מחשבה טובה, ⁴²⁹ שיועד, לפחות בתחילה, להפצה רק בקרב אנשים מסוימים, כפי שמופיע בהקדמת המוציאים לאור:

"וכשהגיעו הקונטרסים חזרה למרן זצ"ל, מסר שישה מהם לתלמידיו... ומהם עשה מרן זצ"ל עוד מספר העתקות ומסרם רק לאלו אשר היה בטוח בהם שיקבלו עליהם ללכת בדרך הכתובה בקונטרס המדובר, וציין על הקונטרסים שאוסר להעתיק בלי רשות" ⁴³⁰

כפי שמראה צבי לשם, גם בגוף הקונטרס עצמו מופיעות הערות המצמצמות את קהל היעד של הקונטרס. ⁴³¹ כך, לדוגמה כותב האדמו"ר בתחילת בני מחשבה טובה, שהקונטרס מיועד רק למי שדואג ממצבו הרוחני:

"שלחברותנו זה יתקבלו רק אנשים דואגים כאלו... ולא עוד, אלא שאין אנו שבעים רצון כל כך בקורא איש כזה" ⁴³² את הקונטרס הזה" ⁴³³

⁴²⁷ לייב ביין - בטאון נרות שבת כרך ב' פרשת משפטים תש"ה עמ' קפ"ב. על תפארת בחורים הארכנו, כאמור, בחלק הראשון.

⁴²⁸ סקירה יסודית ראה אצל צבי לשם, בין משיחיות לנבואה (לעיל הערה 1).

⁴²⁹ ה"קונטרס" בני מחשבה טובה הינו חוברת בת כ-60 עמודים, המהווה מדריך להקמת חבורות של עבודת ה', שנועדו להקמת חבורות של עבודת ה'. הקונטרס מפרט מהם מטרות החבורה, מי יכול להתקבל אליה, מה עליהם לעשות ועוד. העבודה המקיפה ביותר על הקונטרס נעשתה על ידי צבי לשם, בדוקטורט שלו (לעיל הערה 1). לשם אף הוציא צילום של הקונטרס עם הערות רבות ומראי מקומות.

רייזר, בהקדמה לדרשות משנות הזעם, האריך על גלגולי כתב היד של הקונטרס וההדפסות השונות. ראה רייזר דניאל, דרשות משנות הזעם (לעיל הערה 6), עמ' 38-42.

⁴³⁰ בני מחשבה טובה, "דברים אחדים מהמוציאים לאור". עוד אודות ההקדמה ראה אצל לשם בין משיחיות לנבואה (הערה קודמת).

⁴³¹ לשם צבי שם.

⁴³² שאינו דואג באמת על מצבו הרוחני.

⁴³³ בני מחשבה טובה, ירושלים תשמ"ט, סדר ותוכן החברה, אות ג', עמ' 9.

בהתאם לכך כותב בסוף הקונטרס כך:

אם הגעת עד הלום בקריאתך את הקונטרס הזה ורואה אתה שטעית למקום שלא רצית, אם מפני שחושב אתה אותנו לבעלי הזיה או לבטלנים, עשה זאת אפוא, למענך ולמעננו, ועזוב עד מהרה את חברתינו, חזור אתה להבצה שלך ואנחנו נלך לשם ד' א-לוקינו⁴³⁴

מדברים אלו מסיק לשם כך:

"הקונטרס יועד ל"יחידי סגולה" בלבד⁴³⁵

בניגוד להבנת לשם, נראה לי שאין בדברים שהובאו כדי ללמד על היות הקונטרס מיועד לשכבה מצומצמת של "יחידי סגולה". האדמו"ר מפיאסצ'נה אכן הגביל את הפצת הקונטרס רק למי שידע שיעשה עבודה רוחנית משמעותית עם הספר, אך בעיניו כל אחד – בין לומדי תורה ובין אנשים פשוטים – יכול להיות מתאים לחבורת בני מחשבה טובה. אלא, שהקונטרס יועד להיות כלי עבודה בידי כל אדם הרוצה בכך. האדמו"ר אמנם לא רצה שכל אחד ישתמש בקונטרס, אך זוהי הגבלה התלויה ברצון האדם. אם כך, הקונטרס אכן מיועד לכל אדם, בתנאי שרוצה לעבוד עבודה רוחנית, כפי שנכתב בתחילת הקונטרס, "סדר תוכן החברה":

"יהיה סוחר, בעל מלאכה וכו', רק שיפנה את עצמו על כל פנים ג' פעמים בשבוע למקום החברה, ויזהר בתיקוני החברה המבוארים הלאה אי"ה"⁴³⁶

בנוסף, ולמרות צמצומה של החבורה לאנשים ספציפיים, יש לשים לב – כפי שהדגיש לדברג – שהחבורות ששאף להקים האדמו"ר מפיאסצ'נה לא נועדו להתבדלות מהכלל וליצירת מעמד אליטיסטי מנותק אלא להיפך. מטרתם הייתה השפעה על החברה ויצירת כלל מתוקן יותר:

"שאיפתו היתה ליצור חבורה של עובדי ד' המסוגלת, לצד עבודתם הרוחנית האישית הגבוהה, להשתייך לציבור הרחב, להכיר בערכו ולפעול למענו"⁴³⁷

בכל אופן, אפילו אם נלך בדרכו של לשם לגבי הקונטרס בני מחשבה טובה, נראה שבשאר הגותו ופעילותו האדמו"ר מפיאסצ'נה הוא יוצר מהלך משלים, ההופך אפילו את הדרישה לעבודה על עולמות הדמיון והמחשבה לאפשרי ונצרך לכל אדם: מחד, האדמו"ר חוזר ומדגיש את ההכרח, החובה והאפשרות לכל יהודי לעבוד על עולמות הנפש והמחשבה, כולל ברובדים שבמובהק נחשבים

⁴³⁴ בני מחשבה טובה, ירושלים תשמ"ט, סדר הדרכה וכללים, אות י"ג, עמ' 58.

⁴³⁵ לשם צבי שם, עמ' 153. גם הרשקוביץ (לעיל הערה 6, עמ' 2), כתב שהקונטרס "נכתב והופץ בצורה מוגבלת עוד בחייו, מתוך רצון להותיר אותו בתוך חבורת חסידיו הקרובים של האדמו"ר... מבקש האדמו"ר לקבוע קאנון רוחני לחבורה רוחנית אזוטריית...".

⁴³⁶ בני מחשבה טובה שם, סדר ותוכן החברה אות ד' עמ' 9. גם שאר הכללים שם הם דברים התלויים ברצונו של אדם.

⁴³⁷ נתנאל לדברג, בין אמת קוצקאית להרמוניה אחדותית – גישתו החינוכית של האמרי אמת מגור ויחסו לחילון, אקדמות כ"ג, אלול תשס"ט, עמ' 196.

כמיועדים למתי מעט. מאידך, הוא מוריד את הרף הנדרש מכל אדם בנוגע לעבודה זו, ומדגיש את ההבדל בין צדיקים בדורות קודמים לבין אנשים רגילים בימינו.⁴³⁸

במקומות רבים מספור מתבטא האדמו"ר אודות נחיצות הדמיון לעבודת ה' הפרטית של כל יהודי מישראל. לתפיסתו, למרות שהרבה אנשים סבורים שהיכולת לעבוד את ה' באמצעות הדמיון היא לא אפשרית בשבילם, האדמו"ר מדגיש שזוהי שאיפה אפשרית בהחלט. דוגמה יפה לדבר היא עיסוקו של האדמו"ר בהדמיה של שם הוי-ה. הדמיה זו, "היא הנהגה קדומה שיסודה בפסוק שויתי ה' לנגדי תמיד ובמצוות הדבקות. כדי לעשות זאת האדם מצייר בדמיונו לנגד עיניו אותיות שם הוי"ה בכתב אשורי".⁴³⁹ למרות שזוהי הנהגה קבלית, המופיעה גם בספרי החסידות,⁴⁴⁰ מתאר האדמו"ר את האדם שלא מסוגל כמתוסכל ביותר:

"הנה נודע מספרים קדושים גדלות וקדושת הציור אשר יציר האיש את שם הוי"ה לנגד עיניו בחינת שויתי ה' לנגדי תמיד, וסימן לא טוב לו אם לא יוכל לציירו, ומה יעשה איש האומלל הזה שרוצה לציירו ואינו יכול, וכמו להכעיס ככל שרוצה יותר להתאמץ ולצייר את שם הקדוש, יותר יקשה לו, אף תמונת אות יקשה לו לראות, דואג הוא על זה וכבר מצחו מזיע ואי אפשר לו... מי שאין רוחניות הקדושה כל כך מושלת עליו כי פגם אותה, אז היצר הרע שרוצה להפריע אותו מלהתקדש בציור קודש הזה של שויתי ד' לנגד עיניו..."⁴⁴¹

מדוע האדם שבור ומתוסכל מכך שלא יכול לבצע את הנהגה הזו, המיועדת לכאורה ליחיד סגולה? ד"ר רון וקס, שעמד על השאלה, לומד מכאן "על חשיבותה של הנהגה זו אצל לומדי התורה בדורו. אין זו הנהגה אזוטריית של יחיד סגולה, שכן היא מופיעה בספרות ההלכתית..."⁴⁴² אולם, לטעמי מסתבר שיותר מאשר הדבר מלמד על הנהגה, הוא מלמד על תפיסתו של האדמו"ר את האנשים – לדידו, גם הנהגה שאחרים יגדירו כמיועדת למתי-מעט, האדמו"ר מחשיב כהנהגה כללית הראויה לרבים. הדברים מתאימים לדבריו של האדמו"ר בחובת התלמידים, שם מעלה כציפייה סבירה את דמיון עולם הבריאה, פרקטיקה המוכרת מספרי המקובלים.⁴⁴³

⁴³⁸ דברים מפורשים יחסית אפשר לראות בדברי האדמו"ר מפיאסצ'נה במבוא השערים, שם כותב:

"קודם התגלות החסידות עיקר העבודה וההמשכה היתה במחשבה לבדה בכוונות ויחודים, לכן רק הצדיקים הגדולים יכלו בעבודתם להמשיך אור ממרום. ואחר התגלות החסידות, העיקר שלה הוא בעבודה, גם החושית וגם הגופנית".

⁴³⁹ רון וקס, להבת אש קודש (לעיל הערה 6), שער ה' עמ' 158.

⁴⁴⁰ רון וקס שם, עמ' 158-159, מביא להנהגה זו מקורות מהספר מאירת עיניים של רבי יצחק דמן עכו, תלמיד הרמב"ן, משבחי הבעל שם טוב ומרבי אלימלך מליז'נסק.

⁴⁴¹ מבוא השערים, בתוך הכשרת האברכים, ירושלים תשע"א, עמ' שי"ג.

⁴⁴² רון וקס, להבת אש קודש (לעיל הערה 6), עמ' 160. לטענת וקס, העובדה שהנהגה זו מופיעה גם בספרי ההלכה הקלאסיים, כדברי רבי משה איסרליש (שולחן ערוך, אורח חיים א'), מלמדים "שמעתה כל החפץ לדקדק במצוות ובכל סעיפי השולחן ערוך על נושאי כליהם, מבקש להתנסות בהנהגה זו. כעת ברור מניין יצמח תסכול של אברך שאינו מצליח לראות בעיני רוחו אותו אל".

⁴⁴³ חובת התלמידים, ירושלים תשע"א, עמ' פ"ו.

אם כן, האדמו"ר מפיאסצ'נה רואה בעבודת ה' במחשבה ובדמיון דרישה הנתבעת מכל אדם, ולא דווקא מצדיקים. לצורך ביסוס אמירתו, נוקט רבי קלונימוס באסטרטגיה שבה הוא מדגיש את הכרחיות העבודה על הרובד הפנימי באדם תוך שהוא מביטח שעבודה זו אפשרית ולא קשה מדי. כך לדוגמה, כותב בקונטרס צו וזרוז, במהלך עיסוקו בצורך לעבוד על הרובדים הפנימיים של הנפש ולתקנם:

"ואל תבהל ברוחך להשיבני איך אני דורש ממך לעקור את כל יצרך מלבך, עד שגם הנפש לא תתאוה עוד, מדרגה רמה אשר דוד המלך התפאר בה... כי אם תשובה זו בלבך להשיבני, סימן הוא שלא הבנת את דרישתי אליך,⁴⁴⁴ כי לא עלה על דעתי להרהיב עוז בנפשי לבקש ממך גדולות כאלה, ודברי בזה המה רק דברים שתוכל להגיע אליהם, א"ה [אם ירצה ה']..."⁴⁴⁵

במקביל, כאמור, מוריד האדמו"ר את הרף המצופה מעבודה על המחשבה והדמיון. ד"ר צבי לשם, בדוקטורט שלו על האדמו"ר מפיאסצ'נה, מקדיש את הפרק העשירי בחלק השלישי כדי להראות שעל פי האדמו"ר מפיאסצ'נה החסידות היא שיטה להמון העם, דבר המשפיע באופן ישיר על יחסו ללימוד הקבלה ולכוונה בתפילה. לטענתו של צבי לשם, האדמו"ר מפיאסצ'נה ממשיך את מסורת המאור ושמם בבכרו את הרגש וההתעוררות בתפילה על פני הכוונות והייחודים של המקובלים, ובכך:

"הרב קלונימוס קלמן ממשיך... בדחיקת חשיבות הכוונות מפני הרגש. ענין זה קשור לאופיה היותר עממי והיותר "רגשי" של החסידות, שיש לה שייכות לכל יהודי, לא רק לאליטה הקבלית, וגם מוסיף להיתר לימוד הקבלה לכל יהודי גם מימד מעשי. יוצא שגם בתחום הלימוד וגם בתחום המעשה החסידות מברשת מהפכה רוחנית בעולם הקבלה, כזו שמעבירה את הקבלה, לימודה וקיומה, מרשותה של האליטה לרשות הרבים".

מקום נוסף בו ניתן לראות את נטייתו של האדמו"ר לכלליות אפילו בעבודת ה' במחשבה, על ידי בחירה באפשרות "הקלה" יותר לאדם הרגיל, הוא בהצגתו והכרעתו במחלוקת בין חסידות חב"ד לחסידות קרלין בנושא. ד"ר רון וקס מבאר את הדרך בה מציג האדמו"ר מפיאסצ'נה, במבוא השערים פרק ה', את המחלוקת בין חב"ד לקרלין:

"ר' קלונימוס מבחין בין שתי דרכים בחסידות הנובעות ממעיינו של הבעש"ט – חב"ד וקרלין..."

ראה רון וקס (להבת אש קודש, לעיל הערה 6), עמ' 235-237, שמראה את המקורות אצל המקובלים בנושא זה. וקס (שם עמ' 236) מדגיש את העובדה שהאדמו"ר "לא ייעד את הדמיית עולם הבריאה רק לאנשי מעלה, הוא מייעץ זאת גם לנערים צעירים!", אבל תולה זאת (שם עמ' 237) בחשיבות הכשרת "בני הנביאים" כבר מילדות. לדברינו, כאמור, הדברים מתיישבים בצורה פשוטה וברורה.

⁴⁴⁴ מדברי האדמו"ר מפיאסצ'נה ברור, שהוא מבין שציפייתו לעבודה פנימית נשמעת מופרזת, ושרוב האנשים יסברו שהיא מתאימה ליחיד סגולה. כך, שלמרות שהוא טוען שמי שיאמר זאת לא הבין את דרישתו, הוא עדיין מצפה שיהיו שיאמרו זאת.

⁴⁴⁵ קונטרס צו וזרוז, אות ד' [על פי הנוסח בכתב היד בארכיון רינגלבלום].

חב"ד "יסדו הכל על ההשגה"⁴⁴⁶ הם לא הסתפקו בעיסוק בכוונות ובייחודים כבחצרות אחרות, אלא הדגישו שיש להשתמש ב"השכלה" וב"מחשבה והתבוננות" שהן פעולות שכליות. המעקת המחשבה והידיעה ב-ה' מאפשרת להידבק בו, באופן עמוק יותר מזה שמתאפשר באמצעות האמונה לבד. עניין נוסף הוא השפעת המוח על הלב... גם אם אדם לא הצליח להתעורר ברגשותיו לאהבה וליראה אבל מבין הוא בשכלו את חשיבותן של המדיות הללו ועל כן הוא משתדל לקיים את התורה והמצוות באופן שכלי, נחשב הדבר כאילו הגיע לאהבה וליראה בפועל... כי האדם נוצר "שיהיה המוח שולט על הלב".

לעומת חב"ד ניצבת חסידות קרלין, שמדגישה את כוח האמונה והעבודה הפשוטה. קדושת נשמת ישראל גבוהה בהרבה מיכולת הידיעה וההשגה של האדם, וגילוי קדושה זו אפשרי רק על ידי "כוח ויגיעה", "והעיקר היא העבודה הפשוטה, ועל ידי עבודת הקודש זו גם נפש הקדושה שבקרב איש הישראלי מתבערת"... בקרלין ניגשו ישירות אל עשיית המצוות ללא הכנת מנטלית...

בסיכומו של דיון, קובע ר' קלונמוס, ניתן לומר שחב"ד עומדת על "דיוקן המוח" ואילו קרלין עומדת על "העבודה הפשוטה והתמה".... גם חב"ד וגם קרלין רוצים לעורר את ההתלהבות של האדם מישראל. אלא שבחב"ד הדבר פועל מלמעלה למטה – מהחכמה, הבינה והדעת אל הלב – ואילו בקרלין הדרך נראית הפוכה, מהעבודה הפיזית הפשוטה של הנעת השפתיים, הדיבור ותנועת הגוף ניתן לעורר את הנפש הקדושה"⁴⁴⁷

להבנת רון וקס, במאמר השני המצורף לחובת התלמידים, "תורה תפילה ושירה ל-ה", מכריע האדמו"ר למעשה כשיטת קרלין, כיוון שהיא מתאימה לא רק לצדיקים אלא לכל אדם:

"יותר יקל לאיש לעורר את עצמו כשיתחיל לעורר את הנפש והרוח, מאשר יתחיל לעורר את נשמתו בדבר שכל... בשכלו וחכמתו שעל פי רוב, חוץ מהצדיקים הגדולים שנפשם ונשמתם גלויות תמיד ועומדות הכן להתקרב ולהתדבק ב-ה' ומתעוררים מכל דבר שהוא, אצל כל אדם אף כשיעין בדברים עליונים אף בקבלה וחסידות ורואה בשכלו את גדלות ה' ורוב ההשתלשלות עד עולם העשייה, והוא יתברך מצא בהם ומרומם עליהם, מתלבש בהם ומובדל מהם, אז בשעה זו שמעין בשכלו ופועל בחכמתו להוסיף חכמה, אף שמתפעל, מכל מקום קשה שיתעורר אפילו באהבה ויראה בהתגלות לבו... ורק אחר כך, כשפוסק מלעין, ומרחיב את תבונתו... וגם אז לא דבר קל הוא לאיש פשוט להתעורר בחכמתו בינתו ודעתו ביראה ואהבה בלתי אנושית התגלות והתלהבות של נפש גלויה ומרוממה, אם אינו מוסיף להתעורר אחר זה גם בעיני הרוח והנפש בפועל כתפילה שהיא עבודה שבלב וכדומה.

ענין הזה שקל יותר לאדם להתעורר ברוחו ונפשו מאשר חכמתו... וכיון שהחכמה יותר משועבדת לצד האדם ולאנוכיות שלו, לכן קשה יותר שתתגלה בה ההשראה, ואף שיש בה

⁴⁴⁶ הציטוטים הפנימיים מקורם בדברי האדמו"ר בהכשרת האברכים פרק ה'.

⁴⁴⁷ רון וקס, להבת אש קודש (לעיל הערה 6), שער העבודה החסידית, עמ' 114-115. וראה גם במאמר מוקדם יותר של וקס, התרגשות והתלהבות במשנתו החינוכית של ר' קלונמוס קלמיש שפירא מפיאסצ'נה, בתוך: הגות בחינוך היהודי ה-ו, תשס"ג-תשס"ד, עמ' 71-88.

המשכת הנשמה ממרום, יותר ניכר בה צד האדם המושל עליה ומכסה אותה, אבל הרוח והנפש כיון שאינם כל כך תחת אנוכיות האדם, יותר קל שיתעוררו בהשגחה".⁴⁴⁸

גם בהמשך שם מוסיף האדמו"ר מפיאסצ'נה לבאר את הדברים ולהדגים אותם.⁴⁴⁹ הנקודה העולה מדבריו היא: שדרך חסידות חב"ד, להשתמש בהשכלה ובהשפעת המוח על הלב כדי להגיע לעבודת ה' במחשבה ראויה בעיקר לצדיקים, ואילו לכל אדם מתאימה יותר העבודה הפשוטה שהיא דרך חסידות קרלין. גם כאן אנו רואים הכרעה ברורה לכיוון העבודה הפשוטה המתאימה לכלל העם, על פני עבודה המתאימה ליחיד סגולה בלבד.⁴⁵⁰

בחלק הבא נסקור שתי תפיסות יסוד על האדם במחשבת האדמו"ר, ושם נאריך גם בגורמים שונים בחייו היכולים לעמוד מאחורי תפיסות אלו. בשלב זה רק נציין שוב את דבריו של לדברג, שזיהה בתפיסת הכללית-המונית של האדמו"ר הדים לתפיסת אבותיו הקודמים:

"בנקודה זו תפיסת עולמו של הר"ק שונה באופן מהותי. מסורת אבותיו איננה פשיסחא וקוצק, אלא המסורת החסידית הפולנית העממית של רבי אלימלך מליז'נסק, החוזה מלובלין והמגיד מקוזניץ. מגמתו היא עבודה עם ההמון הרחב והשתייכות אליו ולא היבדלות של חבורת צעירים העסוקה בעולמה הרוחנית ואינה מאוחדת עם סביבתה..."⁴⁵¹

ג. תפיסות יסוד על האדם במחשבת האדמו"ר

1. תפיסת יסוד א' במחשבת האדמו"ר: עצמאות מתוך משבר
במספר תחומים בהגותו ובפועלו של האדמו"ר מפיאסצ'נה ניכרת נימה כפולת פנים: תודעת חיסרון, המקבלת את השלמתה על ידי יחס של עצמאות וכוח של האדם הפרטי.

תודעת החיסרון, או המשבר, היא יסודית אצל האדמו"ר מפיאסצ'נה. באופן כללי, היחס לעולם היהודי, הן הקרוב אליו והן הכללי, הוא כחס לעולם שהיה מתוקן אך חרב. בהתאם לכך, אנו מוצאים בכתביו של האדמו"ר יחס נוסטלגי של הערכה וגעגועים לתופעות כמו עולם הישיבות, חצרות החסידים, הרחוב היהודי ועוד בעבר – ובמקביל, התייחסות ביקורתית כלפי אותן התופעות בימינו.

⁴⁴⁸ חובת התלמידים, ירושלים תשע"א, מאמר שני אות א', עמ' קפז-ח.

⁴⁴⁹ כך, לדוגמה, כותב שם (מאמר זה, אות ב'): "יש שהאיש נפשו פזורה, ומחשבותיו נפרדות וקטנות... רוצה הוא לעורר ולהגביה את נפשו... וקשה לו, ובא אל ההקפות בשמיני עצרת ושמחת תורה ורוקד הרבה בכל כוחו ורפא לו... לא דבר שכל הוא ואי אפשר לבארו בסברא רק עובדא היא שפעולות הגופניות מעוררות את נפש האדם, מחזקים ומעט מגלים אותה".

⁴⁵⁰ כפי שמציין וקס (לעיל הערה 6, שער העבודה החסידית, עמ' 114-115), על פי לוונטל (נ' לוונטל, בין מיסטיקה למודרניות: עבודת ה' החב"דית במאה העשרים, מחקרי חסידות מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ט"ו, תשנ"ט, עמ' 235-259) גם בחב"ד ברור שדרך עבודת ההתבוננות אינה מתאימה לכל אדם, ועל כן פיתחה אופציות חדשות לכלל החסידים, כדוגמה "ההתוועדות".

⁴⁵¹ נתנאל לדברג, בין אמת קוצקאית להרמוניה אחדותית – גישתו החינוכית של האמרי אמת מגור ויחסו לחילון, אקדמות כ"ג, אלול תשס"ט, עמ' 196.

כתובנה משלימה, ניתן לזהות אצל האדמו"ר יחס של עוצמה ועצמאות אותם מייחס לאדם, דווקא מתוך השבר והחוסר. דהיינו, האדמו"ר מטיל על כתפי האדם אחריות על עולמו הדתי, החינוכי והרוחני, מתוך הערכה ליכולות האדם הפשוט להגיע להישגים.

אנו נבחן גישה זו בעיקר לאור משנתו החינוכית של האדמו"ר מפיאסצ'נה, וכן לאור יחסו למוסד הצדיק והחסידים.

בהקדמה לספר 'חובת התלמידים', פורס האדמו"ר מפיאסצ'נה את משנתו החינוכית.⁴⁵² לאחר שמסביר את העקרונות היסודיים בחינוך,⁴⁵³ מתאר האדמו"ר את המצב הבעייתי בדורו, מנתח את הגורם לו ומציע לו פתרון:

"ועל זה ידוע לבנו ותסמר שערות ראשנו, בראותנו את הדור הצעיר, איך יצא נתכפר ונתפקר, רחמנא לצלן, אין בו לא אמונה, לא יראה ולא תורה, שונאים הם את ד' ואת ישראל עבדיו..."

ואם כן אנחנו, הדור הגדול מהם, דור המחנך אותם, אשר עלינו החוב למסור להם את קדשת ד' תורתו ועבודתו, האם יכולים אנו לאמר במנוחת הנפש: ידינו לא שפכו את הדם הזה של נשמות ישראל לבאר שחת..."

לא בהשערות רק בחוקים איתנים ובעובדות חזקות, עלינו לבאר בראשונה מה החלוק בין דור לדור, למה בדורות הקודמים לנו, כל חינוך שהוא היה מועיל, תלמידי כל מלמד ובני כל אב, רובם ככולם היו עובדי ד', ולא כן עתה.

הסיבה הפשוטה והעיקרית היא: שהנוער קם וחושב את עצמו לאיש בטרם בא מועדו... רוח שטות זה עבר על בני הנוער לחשוב את עצמו לאיש בדעת ורצון, בעוד בו דעת מהופך ורצון בוסר...

תוצאות דברינו הם: שמלפנים כל מדריך ואב היה יכול לחנך את ילדי ישראל ולהורותם דרך ד', ואף אם לא היה מדיק לחנך... גם כן מועיל, מפני שהילד בקטנותו אף בנערותו נפש נקיה היתה... לא כן עתה שישותו של הילד ועצמותו מתקדם להתגבל בלא עתו, ועמו גם הרגשותיו, שאיפותיו ווהשקופתיו בעודן בוסר...

לא די ללמד את הנער רק שחוב עליו לשמוע לקול המחנך ותו לא, כי לא יועיל בזה בלבד... העיקר הוא להכניס בלבו דעה זו, שידע שהוא, הנער בעצמו, הוא עיקר המחנך, לא קטן

⁴⁵² עוד על הספר חובת התלמידים ומשנתו החינוכית של האדמו"ר, ראה לעיל בחלק ב'.

⁴⁵³ לפיו "לא בכל נער שווה הוא החינוך", והחינוך מטרתו לגלות את גדולתו של הנער החבויה בו ולסייע לו להשאר עם יכולותיו ואמונתו גם לאחר שייגדל. עוד אודות הנ"ל ראה באריכות בעבודתו של אלמקיאס-זיגל סלומון, משנתו הדתית והחינוכית של האדמו"ר קלונימוס קלמיש שפירא (האדמו"ר מפיאסצ'נה), עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה החופשית ברלין, ברלין, 2002.

ונער הוא, רק נצר מטע ד' בכרם ישראל הוא, ועליו הטיל ד' חוב זה לגדל ולחנך את הנצר הזה, את עצמו, לעץ גדול עץ החיים, ולעשותו לעבד ד' צדיק וגדול בתורה...

וכל כמה שיוכל יכפיל האב והמלמד להבין ולהשכיל את הנער בזה, בדעת ושכל, ואת החוב שהוא נושא על עצמו לגדל ולחנך איש ישראל, עץ בגן ד' בעדן, והוא האב והמלמד הוא רק המורה אשר יורהו..."

האדמו"ר מציג בצורה מפורטת את המשבר החינוכי בדורו. במהלך ניתוח הגורמים, מצביע האדמו"ר על העובדה שהנערים בימיו חושבים שהם נהיו אנשים בטרם זמנם, וכך קשה לומר להם מה לעשות. על כן, המחנך לא יכול להסתפק בציווי אלא צריך לגרום לתלמיד להבין את האחריות שיש לו על עצמו, לגדול ולהתחנך. כאן, מאריך האדמו"ר בעובדה שהנער הוא המחנך של עצמו.

אם כן, לאור המשבר בחינוך וחוסר היכולת של הגורמים הטבעיים לחנך את הנערים, מעמיק האדמו"ר בהדגשת העוצמה והעצמאות של המתחנך. בכך, באה לידי ביטוי תפיסת היסוד אצל האדמו"ר, לפיה דווקא החוסר אמור להוביל ללקיחת אחריות ופיתוח עצמי.

מעניין, שהאדמו"ר משווה את המצב אליו הוא שואף מבחינת חינוך התלמידים, למצב הקיים מבחינת קיום ההלכה:

"כמו מי שבא לשאול שאלה בעניני אסור והיתר, שהדין הוא רק המורה אשר יורהו מה כשר וכו', אבל עיקר העושה הוא בעל הבית בביתו, ורק עליו האחריות שיהיה כשר וישליך את האסור והטרפה"⁴⁵⁴

כמובן, האדמו"ר מפיאסצ'נה היה יכול לשים את הדגש על מורה ההלכה המסביר לאנשים מה לעשות, או על מערכת האכיפה העקרונית. יתכן, שבדורות העבר היה מקום לגורמים ציבוריים או מנהיגותיים לאכוף את קיום ההלכה. אולם, בימינו, טוען האדמו"ר מפיאסצ'נה, עיקר הקיום מוטל על האדם עצמו. אולי הדבר נובע ממציאות חסרה, אך היא מעצימה את עוצמתו של היחיד.

כפי שצינתי בחלק השני של העבודה, האדמו"ר מפיאסצ'נה, כמנהיגים דתיים רבים בתקופתו, מצא עצמו בלב שינוי חברתי משמעותי, שהשפיע בצורה דרמטית על הנוער. בעיית 'עזיבת הדת' העסיקה מנהיגים רבים בחברה היהודית, והאדמו"ר מפיאסצ'נה ביניהם. נדמה שההתמודדות של האדמו"ר בנושא קשורה, בין השאר, גם לנטייתו ולאמונתו של אפשרות העצמאות מתוך המשבר.

תחום נוסף שבו באה לידי ביטוי תודעת העצמאות מתוך המשבר, היא בנוגע לתנועת החסידות. במקומות רבים מדבר האדמו"ר על הגדרתו את תנועת החסידות, את החסידים ואת ההתנהלות החסידות. בין השאר, מציין האדמו"ר מפיאסצ'נה את המשבר בתנועת החסידות. בפרקים של מבוא השערים, שהיה אמור להוות את הפתיחה לספר חובת האברכים, מאריך האדמו"ר מפיאסצ'נה לתאר את הירידה שהתרחשה בתנועת החסידות, בתחומים כגון הנסיעה לצדיק, הריטואלים החסידיים

⁴⁵⁴ חובת התלמידים שם.

(שתיית יין בצוותא וכדו'), החבורה הקדושה ומנהג ה'קעסט'.⁴⁵⁵ אחת מהדוגמאות שהביא לכך האדמו"ר מפיאסצ'נה היא הנסיעה לצדיק, שבעבר היה ניתן ליסוע אל הרבי והיו מתחזקים מכך וממילא, החסיד היה יכול להעמיס על האדמו"ר את העבודה הרוחנית שלו. אולם כיום, טוען האדמו"ר מפיאסצ'נה, לא ניתן להסתפק בהליכה אל הצדיק. כך כותב, בין השאר:

"אבל גם החסידים שנוסעים בהתקשרות ובשאיפה לקבל חסידות, אותם שמרגישים את הפעולה אשר החסידות גם עתה בהם פועלת... גם אותם החסידים נסיעותם ושהיותם שם אין לדמות להחסידים ונסיעותם ושהיותם שם אין לדמות להחסידים ונסיעותם אשר מלפנים..."⁴⁵⁶

לאור המשבר המקיף בחברה החסידית, מנסה האדמו"ר מפיאסצ'נה לפתח כיוון שאפשרי לאותם אברכים, שפעולות העבר המוצלחות בעיניו של החסידות לא מתאימות ולא מועילות. לצורך כך כותב האדמו"ר מפיאסצ'נה, במבוא השערים, את החשיבות של העבודה דווקא בנמיכות. על פי זה כותב רון וקס:

"מדוגמה זו ניתן להסיק גם על הכלל, ר' קלונמוס סובר שבדורות שלנו האחריות נופלת על האדם יותר מאשר בדורות הצדיקים הראשונים. האדם צריך להיות מודע מאוד לכוחות נפשו, כיצד הם פועלים וכיצד להשתמש בהם בעבודת ה'. זה אולי מסביר מדוע ר' קלונמוס עוסק פחות בהתקשרות לצדיק ויותר בהנחלת שיטות מעשיות בעבודת ה', הן בעל פה והן בכתובה. כמו כן יש להוסיף, שבדורות האחרונים המוקד עובר מן הצדיק אל החסידים, שתודעת עצמם עולה בעיניהם וייתכן שאינם מוכנים להתבטל לרבותיהם כבעבר. מתוך כך, כאמור, האחריות למצבו הרוחני של החסיד עוברת עליו"⁴⁵⁷

על פי רון וקס, העובדה שעיקר העבודה והאחריות מוטלת על האדם, מסבירה גם את דחיקת נושא "הצדיק", נושא מרכזי מאוד אצל כמה הוגים חסידים חשובים, ובראשם אחד מאבות אבותיו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, רבי אלימלך מליז'נסק. כפי שכותב צבי לשם:

"על רבי אלימלך מליז'נסק כותב גדליה נגאל ש"משנתו החסידית של ר' אלימלך סובבת סביב ציר מרכזי אחד: הצדיק... זהו מושג יסודי במשנתו של בעל ס' נועם אלימלך". כפי שנראה בהמשך, הצדיק איננו נושא מרכזי בכתבי הרב ק"ק"⁴⁵⁸

⁴⁵⁵ על השינויים המשמעותיים שעברה תנועת החסידות בעקבות מלחמת העולם הראשונה, ראה במאמרו היסודי של מרצ'ין וודז'ינסקי (Wodziński Marcin, War and Religion; or, How the First World War Changed) תודתי נתונה לפרופסור דניאל רייזר שהפנה אותי לראשונה למאמר זה.

אודות מנהג הקעסט הארכנו לעיל, חלק א' (ראה הערה 100), בקישור לחייו הפרטיים של האדמו"ר מפיאסצ'נה. העובדה שראה במנהג זה יסוד קריטי לחסידות, מושפעת, כמובן, מהחוויה האישית שלו בנושא.

⁴⁵⁶ מבוא השערים, הכשרת האברכים ירושלים תשע"א, עמ' עמ' רע"ז-רע"ח.

⁴⁵⁷ להבת אש קודש (לעיל הערה 5), שער החסידות, פרק ד'.

⁴⁵⁸ צבי לשם, בין משיחיות לנבואה, לעיל הערה 1, עמ' 58

יש לציין שלתפיסה זו, הלוקחת משבר ומוצאת ממנו דווקא את היכולת לפעול בצורה עצמאית, משתלבת אצל האדמו"ר מפיאסצ'נה עם תפיסתו העקרונית לגבי החסידות, כפי שמבוטאת בספר "מבוא השערים". בשלושת הפרקים הראשונים של הספר, מנסה האדמו"ר מפיאסצ'נה להסביר את חידושה של תנועת החסידות, וכיצד יתכן שהיא מחדשת דבר שלא היה קיים לפני כן. על מנת להסביר זאת, פורס האדמו"ר מפיאסצ'נה את תפיסתו על ההשתלשלות ההיסטורית, ובסופו של דבר כותב:

"סדר העבודה עד תקופת חסידות היה להכניע את הגוף עם הרגשותיו והשקיט את מדותיו אף להסתגף כדי לרוצצן שלא תפעלנה מאומה, כי כולן רעות הן, ורק אז ימשיך האיש עליו אור....

מה שאין כן החסידות כיון שגם אל הכלים היא מאירה, ועיקר הארתה היא לגלות שגם הנמיכות, העצם שלה אור קדושה היא, לכן גם עבודת הגוף של האיש לא להכניע ולהשקיט את הגוף שלא יזיק ולא יפריע בלבד הוא, רק גם לגלות את קדושתו ולהעלות את מאויו ונטיותיו לעבודה עלאה היא, ושאר מדות הרעות יסודן אור קדושה..."⁴⁵⁹

לנקודה זו בדיוק חוזר בפרק האחרון של מבוא השערים. כפי שמסביר אליעזר שבייד, מצד אחד ישנה "עליית מתמדת ברמת ההתגלות הא-לוהית", אך מצד שני ישנה "ירידה של הדורות לשפל יותר עמוק של גלות". שבייד מסכם, שלשיטת האדמו"ר מפיאסצ'נה "רמה גבוהה יותר של השגה ועבודה מתגלה דווקא ברמה נמוכה יותר של קיום אנושי ויהודי".⁴⁶⁰ תפיסתו של האדמו"ר מפיאסצ'נה את החסידות, תפיסה הקשורה גם למושג "העבודה בגשמיות", נחקר רבות, וכמובן שהיא משפיעה באופן ישיר גם על הנקודה שהועלתה פה.⁴⁶¹

⁴⁵⁹ מבוא השערים, פרק ג', בתוך: הכשרת האברכים ומבוא השערים, ירושלים תשס"א, עמ' ר"ח.

תפיסת החסידות של האדמו"ר תומצתה מבחינה היסטורית, סוכמה בצורה נאה על ידי יששכר גלעדי (גלעדי יששכר, דרכו החינוכית חסידית של האדמו"ר מפיאסצ'נה, טרם פורסם):

"בפרקים הראשונים ב"מבוא השערים" פורס הרב ק"ק את תפיסתו בהשתלשלות התורה מבחינת היסטורית. הרב ק"ק משרטט לנו את היחסים והתפקידים של כל שלב בתורה. התורה שבכתב ירדה לנטיות הכי פחותות של האדם כנגיבה וגזל והתלבשה בהם- בעולם העשיה. הנביאים הראשונים התגלו בענייני העולם הזה וגילו לנו את האור שהתלבש בזה העולם. אחר החורבן וקץ הנבואה נסתם לנו אור זה בעולם העשיה. אחר כך באו התנאים ואמוראים והפשיטו את הלבושים של העשיה וכך גילו לנו את אורות גבוהים יותר בחינת יצירה ובריאה – והלבישו אותם בסברות אנושיות. אחר כך באו רבי שמעון בר יוחאי וחבריו והפשיטו עוד לבוש וכך חשפו אור אצילות- והוא הזוהר הקדוש והקבלה. ואז באו הבעל שם טוב ותלמידיו. החסידות חידשה שהאור האלוקי לא מתגלה רק באורות ובהשגה שכלית, אדרבה עיקר גילוי האור נמצא דווקא בכלים ובגוף, במאווים ובנטיות הנמוכות..

⁴⁶⁰ שבייד אליעזר, בין חורבן לישועה, תל אביב תשנ"ד, עמ' 110-111.

⁴⁶¹ בנוגע לתפיסתו של האדמו"ר מפיאסצ'נה לגבי "עבודה בגשמיות", ראה אצל לשם צבי, האור שבדפנות הכלים, בתוך: אסיף תנ"ך ומחשבה ד', תשע"ז.

כפי שראינו בתחילת החלק, מותו של אביו השפיע השפעה מכרעת על חיי האדמו"ר מפיאסצ'נה. ראינו זאת בדבריו של האדמו"ר על עצמו, וכן בשימושו במשלים על אב ובן. לאור זאת, לא מן הנמנע שעקרונות יסוד נוספים בהגותו של האדמו"ר ובפועלו הושפעו מחסרונו של אביו. ביניהם, העיקרון שהעלנו כאן, עצמאות מתוך משבר.

כמובן, ניתן למצוא סיבות שונות לתודעת החיסרון הבולטת אצל האדמו"ר, כמו גם לתפיסת העצמאות שמציג האדמו"ר. בכל זאת, ניתן בנקל לראות איך תפיסת יסוד זו במחשבתו יכולה להוות השלכה מובהקת של פטירת אביו. פטירת אביו הותירה את האדמו"ר מפיאסצ'נה בודד במערכת עיצוב חייו העצמיים, כך שתודעות המשבר במחשבתו משתלבת היטב המשבר בולט במיוחד, אך גם העצמאות והיכולת לבנות את עצמו היטב למרות הקשיים. כיוון זה משתלב בצורה מדויקת עם הדרך בה האדמו"ר מפיאסצ'נה תיאר את פטירת אביו, בקטע מצו וזירוז שצוטט בתחילת החלק. ראשית, מדבר האדמו"ר מפיאסצ'נה על הצרות ש"שברו את כחי ורוחי", מציין את התייתמותו ואת הקושי הטמון בכך שלא הכיר וגודל על ידי אביו, אך אז, במשפט הבא, אומר ש"בכל זאת אין לי שום טענות ותרעומות", ומודה לה' על צדקתו ועזרתו.⁴⁶²

אם כן, האדם נדרש ליטול אחריות ולהפגין עצמאות בחייו הרוחניים, לאחר שהמסגרות שהיו אמורות לקדם אותו לכך לא עושות זאת. כפי שראינו, הדברים תואמים את הסתכלותו של האדמו"ר על חייו עצמו, שהתחילו בקושי ובמשבר, ודווקא מתוכם צמח והצליח.

2. תפיסת יסוד ב' במחשבת האדמו"ר: "לא בכל נער ונער שווה הוא החינוך"
"ולא ארזי לבנון כאלו לבד, רק גם כלנו אנחנו אזובי קיר, את צורתו ודיוקנו המיוחד לו, על כ"א [כל אחד] לגלות. וכפי האישיות והעצמיות המיוחדת לו אשר יגלה, בה בחירתו החפשית לעצמו תהי' "⁴⁶³

בפרק הקודם ראינו שהגותו ופועלו של האדמו"ר מפיאסצ'נה יועדו בראש ובראש לכלל הציבור בעם ישראל, ולא דווקא לקבוצה אליטיסטית נבחרת. נדמה, שגישה זו קשורה באופן מובהק לתפיסה נוספת בה אחז האדמו"ר, הרואה ערך, משמעות ובעיקר שוני בין כל יחיד ויחיד.

גם תפיסה זו באה לידי ביטוי בכמה מישורים אצל האדמו"ר. אנו נציין את דרכו החינוכית כפי שבאה לידי ביטוי בספר 'חובת התלמידים', ונזכיר בקצרה גם את ביטוייה של תפיסה זו בזמן השואה.

כפי שראינו, אחד מעקרונות תפיסתו החינוכית כפי שבאה לידי ביטוי בהקדמתו לספר חובת התלמידים ובפרקי הספר, היא הטענה שיש הבדל מהותי בין כל ילד וילד, ועל המחנך, המבין שמטרת החינוך היא לגלות את כוחות הטמונים בנפש הילד, להתנהל אחרת עם כל ילד וילד. כך כותב בהקדמה:⁴⁶⁴

⁴⁶² צו וזרוז ל"ה, ב', ירושלים תשע"א, עמ' שע"א. אמנם רבי קלונימוס מנמק את הצלחתו האישית למרות נתוני הפתיחה הקשים בכך שאלוקים עזר לו, אך עצם הניסיון לצמוח מתוך הקושי מדגים היטב את הנקודה הזו.

⁴⁶³ צו וזרוז אות י'. הנוסח על פי כתב היד מארכיון רינגלבלום, ראה לעיל חלק ב'.

⁴⁶⁴ שיח עם המלמדים ואבות הבנים, ירושלים תשע"א, עמ' ח'ט'.

"אבל שלמה המלך לא את תכלית החינוך בלבד הודיענו, רק גם את האופן והאמצעי איך לבוא אליו ביאר לנו במילים חנוך לנער על פי דרכו. שזה הוא העיקר. כי המצוה והמרגיל בלבד, אינו צריך לתן לב אל הבן והתלמיד, לדעת את טבעם ושכלם וכו', עליו רק לצות עשה כך וכך ודי לו, גם אינו מרגיש חוב בעצמו לטפל בכל תלמיד ותלמיד בפני עצמו, יוכל הוא לצוות להרבה תלמידים בני גיל אחד צווי אחד עשו כך וכך... אבל המחנך שרוצה לגלות את נשמת התלמיד הטמונה והגנוזה בו, לגדלה והלבעירה שתבער באש של מעלה למרום וקדוש, וכלו אף כחי גופו בקדושה יתגדלו ולתורת ד' ישתוקקו, מוכרח הוא להרכין את עצמו אל התלמיד המתחנך על ידו, ולחדור אל תוך קטנותו ונמיכותו, עד אשר יגיע אל ניצוץ נשמתו... וכיון שכן, לא בכל הנערים שוה הוא החנוך, תלוי הוא בכל נער ונער כפי טבעו, דעתו, מדותיו וכו', ואותם על המחנך להכיר. ולא די לו למחנך אם רק את עצמו ודעתו לבד יכיר, כי גם במתחנך הדבר תלוי, לא בדעתו וכחי עצמו בלבד ישמש ויפעל, יצוה ויורה, רק גם בדעת וכוחי התלמיד יאחז, ישמש ויפעל, ולא מה שיצוה וחנך לזה, יצוה ויחנך לתלמיד אחר השונה ממנו בטבע רצון מדות וכו'. וזה רמז לנו שלמה המלך: חנוך לנער על פי דרכו של כל אחד ואחד..."

בהתאם לכך, בפרק הראשון, כאשר פונה באופן ישיר אל התלמיד, כותב האדמו"ר:

"וגם אתה נער ישראל שורק קטן, כשאנו מדברים עתה אליך, אין אנו יודעים עם מי מדברים ואף אתה לא תדע מי אתה ומה תהיה כשתתגדל בעבודתו ובתורתו, אם צדיק וגאון אשר שמך ילך מקצה העולם ועד קצהו, או אפילו עשיר עובד ד' מופלג בתורה ויראה, בעל צדקה גדול טוב לשמים וטוב לבריות... לא שאנו אומרים בזה שאין חילוק בין הכשרת נער ונער, רק שאין אנו יכולים להחליט בעניני ההכשרה ולומר מראש מה יהיה המשפט הנער כשיגדל..."⁴⁶⁵

גישתו החינוכית של האדמו"ר, הרואה בכל נער ונער עולם ומלואו, מתחברת לתיאורים על הקשר המיוחד שלו עם נערים, על ההרגשה שלהם שהוא מתייחס לכל אחד ואחד ונותן לו תשומת לב מיוחדת.⁴⁶⁶ דברים מעין אלו נאמרו על ידי חיים קנר בראיון לרב זאב הראל:

"שאלה: אומרים שהרבי היה רבי של נערים, רציתי לשאול אם זה נכון?

תשובה: אני לא ידוע למה נכנס הדבר הזה, אבל האמת שהוא נתן תשומת לב רבה לנוער. הוא מאוד קרב נוער מאוד השגיח על הנוער, ספרתי לכם את היספור קודם של המחלה שלי עם האוזן שחזרתי דבר ראשון הרבי ניגש אלי אחרי התפילה, ואמר לי בידייש... סיבבו לך את האוזן אתה כבר יכול ללכת לחידר. הייתי אז בן 12 והוא התעניין בלי התעניין בכל

⁴⁶⁵ חובת התלמידים פרק ראשון, 'קריאה אל התלמיד'.

⁴⁶⁶ זכיתי, במרחשוון התשע"ט, לראיין יחד עם הרב זאב הראל ושלוש (מתן) שלום את יהושע אייבשיץ, תלמידו של הרב שמעון הוברבאנד וחוקר שואה, שמאז הלך לעולמו. היה לו מפגש אחד עם האדמו"ר, אך הוא לא שכח עד יומו האחרון את תשומת הלב והחמימות שהעניק לו האדמו"ר מפיאסצ'נה.

נער ונער מה הוא לומד עכשיו. הוא היה רבי של חסידים ונתן תשומת לב מאוד מרובה לנוער. זה תשובתי לשאלה שלך"⁴⁶⁷

ובדומה, אם כי מתוך רמת היכרות שונה, התבטא ישראל קיהן, בספר "החסיד האחרון":

"מאז היותי בגיל מצוות זוכר אני כיצד אחי ואני היינו מגיעים באופן קבוע לשמוע את רבינו ולראות את הנהגותיו. היינו נוסעים אל הרבי פעם בכמה שבועות למשך כמה ימים, הן בתקופה שהרבי היה בפאסצ'נה והן בתקופה ששהה בווארשה. עוצמה אדירה היתה במחיצתו של הרבי, ואנו, שכה רצינו בקרבתו - זכינו בה. קשר קרוב מאד היה לי עם הרבי, ובכל זאת בכל פעם שראיתיו נעצרתיו במקומי מתוך יראה והערכה. אפילו לאחר מאה פעמים שפגשתי בו היתה יראת פניו של הרבי מכה בי ובכל רואיו. כאשר הגיע תורי לדבר עם הרבי, חשתי שהרבי יודע ורואה את כל נימי נפשי, הייתי שקוף לחלוטין מולו, הוא היה מקדיש לי את כל הזמן שהייתי צריך כאילו אין תור המשתרך מאחור"⁴⁶⁸

בנימה מליצית התבטא סורסקי על חסידות פאסצ'נה:

"ולכשתימצי לומר — זוהי גדולתה של פיסצנה, זהו סודה הגדול. כלשונו הזהב של מרן ז"ל בשער ספרו הק' "חובת התלמידים": "לחדור לתוכיות התלמיד, לגלות את נפשו, להוציאה, ולהדריכה בתורה ועבודה בדרכי החסידות ולקשרה בה'. לא המצאות פסיכולוגיות חדישות ולא כל להטוטי אמנות פדגוגית, כי אם — משנתו של רבינו הבעש"ט בטהרתה, כנתינתה מסיני. האמונה האיתנה כי בכל נפש יהודית טמון אוצר של קדושה וניצוץ מנשמת שד"י העורג וכוסף להתדבק בצור מחצבתו, ויש רק להציתו וללבותו עד שתהא שלהבת נשמתו עולה מעלה מעלה: ההכרה היסודית והעמוקה מאד כי כל נשמה ערטילאית של כל יהודי ויהודי — מרגלית אשר לא תסולא בפז היא, שטבעה ברפש ונתלכלכה, וכי יש רק להרימה ולרצחה ולשטוף אותה במים חיים, אר אז תבריק שוב בנצנוצי הדר זיוה מסוף העולם ועד סופו — הם הם פרקי היסוד במשנתו הכבירה של רבינו ז"ל שבמסכת החינוך"⁴⁶⁹

אם כן, אחת מתפיסות היסוד החינוכיות של האדמו"ר מפאסצ'נה, הן בתיאוריה והן במעשה, הייתה להדגיש את ייחודו של התלמיד. בכך, כך נראה לי, העמיק רבי קלונימוס והביא לידי ביטוי את התפיסות שראינו לעיל. בראש ובראשונה, הוא מביא לידי ביטוי מעשי את ההתייחסות להמון העם ולא רק לאליטה התורנית, בכך שסבור שלכל תלמיד, גם מי שלא יהיה תלמיד חכם, יש עתיד משמעותי וייחודי. בנוסף, הדבר מדגיש את תפיסת העצמאות והאמון שנתן האדמו"ר באדם — גם אם בתחילה הדבר נבע מתוך כורח המציאות, בהמשך הפנים האדמו"ר את עוצמת ואמיתות הסתכלות זו.

⁴⁶⁷ שיח תלמידים (לעיל הערה 5).

⁴⁶⁸ החסיד האחרון (לעיל הערה 5), עמ' 48.

⁴⁶⁹ תולדות רבנו, אהרון סורסקי, בתוך: חובת התלמידים, ירושלים תשע"א, עמ' י"ח.

כהצעה בלבד ארצה לומר, שיש מקום להעלות את ההשערה הבאה: הביוגרפיה של האדמו"ר מפיאסצ'נה, כפי שפורטה בחלק הראשון, גרמה לו להתמקדות בבעיות הפרט. התמקדות זו, בתורה, העמיקה את הבנת ערכו של היחיד בתפיסת עולמו. כך, ניתן לטעון שעובדת היותו רב עיירה הרואה את בעיות הנוער, חשף אותו לקשיים איתם מתמודדים המשפחות והנערים.⁴⁷⁰ מתוך ראיית המציאות, החליט האדמו"ר להקים את ישיבת 'דעת משה', שנועדה – בין השאר – לעצור את הסחף החילון הפושה בנוער, ולתת לכל אחד את האפשרות לעבוד לפי הדרך המתאימה לו. לאחר היכרות בלתי אמצעית וממושכת עם בני הנוער, כתב את "חובת התלמידים", בו כבר התגבשה שיטתו המתוארת. היכרות ממושכת ועמוקה זו עם הנוער, בשילוב היכרות אישית עם בני קהילתו וחסידיה, הובילו לעומק הבנתו את כוחו וייחודו של כל אדם, ולפיתוח גישה זו באופן כללי – דבר שבא לידי ביטוי באופן מובהק גם בזמן השואה.⁴⁷¹

⁴⁷⁰ ראה בדרשות שבת תשובה, דרך המלך ירושלים תשע"א, עמ' תקצ"א-תרכ"ז.

⁴⁷¹ נחמיה פולן הראה שהאדמו"ר מפיאסצ'נה שם דגש רב, בדרשותיו במהלך השואה, על מקומו והתמודדותו של היחיד. ראה: polen Nehemia, *The holy fire: the teachings of Rabbi Kalonymus Kalman Shapira, the Rebbe of the Warsaw Ghetto*, Northvale, N.J. Aronson 1994. באותו הקשר ראה גם אצל פסח שינדלר (Schindler Pesach, *Hasidic Responses to the Holocaust in the Light of Hasidic Thought*, New York University, 1972. שינדלר פסח, דף לתרבות יהודית 78, המחלקה לתרבות תורנית 1978. שינדלר פסח, "שואה ושפלות רוח", בתוך: עיונים בתקופת השואה, רמת גן 1979, עמ' 67-68). לדבריו, האדמו"ר מפיאסצ'נה, בניגוד לרב טייכטל (מחבר אם הבנים שמחה), שם דגש על פעולות היחיד ועל הצורך שלו להתגבר על עצמו ומביע דאגה לנשמתו של היחיד ולשמירה על טהרתה גם בתנאים קשים.

סיכום

במהלך העבודה סקרתי את חייו ומשפחתו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, ניתחתי שניים מכתביו המרכזיים, חובת התלמידים וצו זרוז, והעלתי מספר גישות יסוד אצל האדמו"ר וההשפעה של אירועים שונים בחייו עליהם.

ביתר פירוט, בחלק הראשון פירטתי את שורשיו וקשריו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, כולל משפחתו ורבותיו, וכן אשתו וילדיו. בהמשך, דנתי בשאלה היכן גדל והתחנך האדמו"ר מפיאסצ'נה, שאלה שמשפיעה ישירות להבנת ההשפעות השונות עליו, וכן בשאלת מקומו של האדמו"ר מפיאסצ'נה לאחר מות חמיו. על הישיבה שהקים האדמו"ר מפיאסצ'נה, דעת משה, כתבתי סקירה מחקרית ראשונה, כולל מבנה הישיבה, העול הכלכלי שבהחזקתה וכן עלון "הכרם" שהוציאה הישיבה. לסיום, הבאתי ראיות להכרעה בשאלת ימיו האחרונים של האדמו"ר ומקום מותו, נושא שהיה נתון בבלבול מסוים במחקר. בחלק זה הראתי כיצד דמויות שונות מחייו של האדמו"ר מפיאסצ'נה השפיעו על הגותו ותפיסתו, כיצד דרכי הנהגתו תאמו את מה שלמד מאותם דמויות מופת, ובראשם אביו, שהיה נפקד נוכח. במהלך העיסוק בישיבת דעת משה גם מיקדתי את הטענה לפיה מסביבות שנת 1929 ואילך ישיבת דעת משה הופכת לישיבה גדולה במיוחד, דבר הדורש כוחות רבים מהאדמו"ר מפיאסצ'נה, וככל הנראה קשורים לשינויים שעוברים עליו בשנים אלו..

בחלק השני ניתחתי את הספר חובת התלמידים. עמדתי על הקשר בין הספר לבין ישיבת דעת משה, העלתי את הטענה ש"מאמר חינוכי" שכתב האדמו"ר מפיאסצ'נה בשלהי שנות ה-20 הוא למעשה מעין גירסה מוקדמת של חובת התלמידים, וניתחתי את השינויים שבוצעו בין שני החיבורים. בנוסף, ביצעתי סקירה מחקרית מקיפה על הקונטרס צו זרוז, כולל המקומות שבהן מוזכר ומטרת כתיבתו, כשברקע הדברים הזיהוי שהאדמו"ר ערך, בזמן שהותו בגטו ורשה, את הקונטרס, וההשלכות של כך על הבנת הקטעים בקונטרס. לאחר מכן, התעמקתי בקטע אוטוביוגרפי שכתב האדמו"ר בגיל 40, קטע המציף את סביבות שנת 1929 כשנת משבר אישי אצל האדמו"ר. מתוך כך הגעתי גם לכיוונים שונים לגבי הסיבות לכתיבת הקטע והקונטרס בכלל, כאשר טענתי היא כי יש בקונטרס זה, מלבד היותו יומן אישי-רוחני, משום שיתוף הקוראים בחוויות הפנימיות והאישיות של האדמו"ר עצמו, דבר התואם את גישתו הישירה והכנה של האדמו"ר מפיאסצ'נה.

החלק השלישי הוא פועל יוצא של שני החלקים הקודמים. ראשית, עמדתי על עדויות להשפעות של אירועים אישיים במשפחתו של האדמו"ר על הגותו, כך שהביוגרפיה היוותה לעיתים מעין מסגרת מארגנת להגות, שבתורה מסגרה מחדש את פרשנותו של האדמו"ר לכמה מאירועי חייו. בין השאר, הראתי את השפעת פטירת אביו, את ההשלכות של פטירת אשתו, את ההתמודדות שלו עם מחלת בנו ואת תגובתו לפטירתו. בחלק זה גם הקדשתי דיון ארוך לשאלה האם האדמו"ר מפיאסצ'נה נוקט, בגישתו העקרונית, בדרך אליטיסטית או בגישה 'עממית' יותר. בדיון זה הבעתי את עמדתי, שבאופן מובהק, תוך ניתוח תפיסתו את לימוד התורה, כתיבתו את הספר חובת התלמידים ודרשותיו מכל אדם לעבודה ברמה גבוהה, נטה האדמו"ר מפיאסצ'נה לכיוון העממי – דבר המתאים גם למסורת אבותיו. לסיום, ניתחתי שתי תפיסות יסוד של האדמו"ר. תפיסה אחת, המוכרת למדי, היא ש"לא בכל נער שווה הוא החינוך", ויש ייחודיות, תפקיד ומשמעות לכל אחד. התפיסה השניה היא של "עצמאות מתוך משבר", תפיסת עולם שהאדמו"ר מפיאסצ'נה משתמש בה בנתחו את מצב בני הנוער בתקופתו ואת מצב החסידות בכלל, ומהדהד את תולדות חייו עצמו של האדמו"ר.

במהלך עבודתי על ניתוח חייו, כתביו ותפיסתו, הזדקרו לנגד עיני שני מוקדים יסודיים שהשפעותיהם הרחבות על עולמו של האדמו"ר מפיאסצ'נה ראויות לציון. המוקד הראשון הוא אביו, שפטירתו ותחושת האובדן שבהיעדרו השפיעו עמוקות על רבי קלונימוס קלמן, ויכולים להוות רקע והסבר לנקודות שונות בתפיסתו. המוקד השני הוא צבר השינויים שעברו על האדמו"ר מפיאסצ'נה בסביבות השנים 1929-1930, שנות פריצת המשבר הכלכלי העולמי, תקופה שבה גם גדלה ישיבתו ונכתב הספר חובת התלמידים.

בהקשר זה, טענתי העיקרית היא כי למרות שהאדמו"ר מפיאסצ'נה לא גודל על ידי אבא שלו, השפעתו של אביו המת בולטת מאוד, כפי שהארכת בתחילת החלק השלישי. ספריו של רבי אלימלך שפירא, אביו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, נפוצים מאוד בכתביו, והוא מצטט מהם, גם בשואה, בהרחבה ובדיוק המעידים על המצאותם תחת ידו, למרות נדירות הספרים. בכל יום פטירה ("יארצייט") של אביו, היה האדמו"ר מפיאסצ'נה מזכיר דברים בשם אביו, מדבר על פטירת צדיקים ועל "עליית נשמה" שלהם. בראש השנה, בשיחה שלפני התקיעות, היה האדמו"ר מפיאסצ'נה מספר בשם אביו באריכות ושל על בן מלך שעזב את ארמון המלך. באופן כללי, האדמו"ר מפיאסצ'נה מרבה להשתמש במשלים, והנפוץ שבהם הוא על אב ובנו, קשר שהוא תמיד קשר של חיבה ואהבה, ומסמל את היחס לדבר היקר ביותר לאדם, ופעמים רבות לקשר בין הבורא לבני האדם. למעשה, גם המשל האחרון בחייו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, בקיץ 1942, היה על אב ובן. השפעת היעדרותו של אביו מהדהדת גם ביחסו הקרוב של האדמו"ר מפיאסצ'נה עם בנו, ששמו כשם אביו, אלימלך. מעניינת העובדה שפעם אחת בלבד כותב האדמו"ר באופן מפורש על הקשיים בעקבות פטירתו של אביו, והוא עושה זאת במסגרת תיאור תחושותיו בזמן מחלת בנו, באות ל"ה בצו זורוז – שם מאריך ומפרט את שעבר עליו ליד מיטת חוליו של בנו, בעליות ובמורדות של המחלה.

מסקנתי הייתה שעובדת חסרון אביו והשלכותיה, יכולים להשתלב היטב גם עם כמה מתפיסות העולם של האדמו"ר מפיאסצ'נה ומדרכי תגובתו. כך, אחד מעקרונות היסוד של האדמו"ר מפיאסצ'נה הוא הדאגה לכל יהודי וההתעסקות בצרכיהם הגשמיים והרוחניים, עקרון שהיה אבן יסוד גם בתפיסתו של אביו. כך גם תפיסתו של האדמו"ר, לה קראתי "עצמאות מתוך משבר", לפיה משבר הוא אמנם חסרון, אך הוא גם הזדמנות לחזק את עצמאותם וכוחם של מי שלפני כן נהנו מהמצב השלם. כך לגבי תפיסתו את החינוך, שהמשבר החינוכי הכללי בעולם בני הנוער מוביל לעצמאות של בני הנוער, ולכך ש"עיקר המחנך של האדם הוא האדם עצמו", וכך גם לגבי תפיסתו את עולם החסידות באופן כללי, שלהבנתו היה במשבר חריף, שדרך ההתמודדות עמו היא העברת האחריות על עבודת ה' מהרבי לחסידים. נקל לראות שתפיסה זו משתלבת היטב עם מציאות חייו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, שאמנם "לא זכיתי שאבי הקדוש יגדלני", אבל בכל זאת הצליח, בעבודה אישית ומאומצת, לחפות על המשבר. בכך, קיים האדמו"ר מפיאסצ'נה בגופו את אמירתו לפיה האדם הוא המחנך העיקרי של עצמו.

בשולי דברים אלו יש לשים לב להשפעתו של "דמות האב" השניה בחייו, חמיו, רבי ירחמיאל משה מקוז'ניץ. כפי שראינו בחלק הראשון של העבודה, רבי ירחמיאל משה היה מעורב בגידולם של רבי קלונימוס קלמן שפירא ואחיו, הרב ישעיהו, ויתכן ואף היה האפוטרופוס שלהם. לאחר החתונה עם בתו, גרו הזוג הצעיר איתם, שם למד האדמו"ר מפיאסצ'נה מחמיו, ועל שמו קרא לישיבתו "דעת

משה". האדמו"ר מפיאסצ'נה היה חותם על מכתבים רשמיים, כגון הזמנה לחתונה, תוך ייחוס כפול, לאביו ולחמיו, ובספריו מרבה להביא גם ציטוטים מדברי חמיו, מעט פחות מאשר מדברי אביו. אמנם השפעתו של אביו גלויה יותר, אך נראה שדי בעובדות שהובאו כאן כדי לדרבן מחקר עתידי לעסוק בהשפעות העומק של חמיו של האדמו"ר מפיאסצ'נה עליו.

טענתי השניה קשורה למשבר הכלכלי של שנת 1929. משבר זה, שפגע בפרנסתם של יהודים רבים בפולין, הוביל גם לתהליך של עזיבת צעירים את הישיבות לצורך עזרה בפרנסת המשפחה, תופעה שהאדמו"ר מפיאסצ'נה, כראשי ישיבות ומנהיגי ציבור אחרים, יצא חוצץ כנגדם. כך, בספרו "חובת התלמידים", שפורסם ב1932, מתייחס האדמו"ר מפיאסצ'נה באופן נרחב לתלמידים העוזבים את הישיבה עקב קשיי פרנסה וכדומה, מנסה לעודדם ובעיקר לשכנע את התלמידים הנשארים בישיבה בדבר נכונות וחשיבות החלטתם.

שנה לפני כן, בסוף 1928, גדלה ישיבת "דעת משה", ישיבתו של האדמו"ר מפיאסצ'נה בוורשה, ועמדה על מספר של 300 תלמידים. כמות זו, שנשמרה עד השואה, הייתה גדולה ממידותיה של החסידות הקטנה פיאסצ'נה, העמידה עול כלכלי כבד על כתפי האדמו"ר מפיאסצ'נה, וגם חשפה אותו בפני ציבור תלמידים רחב יותר משהכיר לפני כן. היכרות זו באה לידי ביטוי בשינויים שהוכנסו לספר חובת התלמידים, לעומת "מאמר חינוכי לתלמידי הישיבה", שהיווה, כאמור, מעין טיוטא ראשונית של הספר, ונכתב בסוף שנות העשרים – בעוד שבמאמר חינוכי מתייחס האדמו"ר מפיאסצ'נה לתלמידים הרוצים להתקדם בעבודת ה' אך צריכים הדרכה איך לעשות זאת, בחובת התלמידים כותב על תלמידים שכלל לא בטוחים שהם רוצים.

ניתן להבין שההיכרות עם ציבור התלמידים הנרחב יותר, כולל כאלו שכלל אינם רוצים ללמוד, יחד עם הצורך להתמודד מול קשיי הפרנסה ורצונות עזיבת הישיבה בעקבותיהם, הובילו את האדמו"ר מפיאסצ'נה לפתח את אחד מעקרונות היסוד במשנתו החינוכית, ש"עיקר המחנך של האדם הוא האדם עצמו". עיקרון זה אכן מופיע רק בחובת התלמידים, ולא במאמר חינוכי לתלמידי הישיבה.

להתפתחות ישיבת דעת משה ולמשבר הכלכלי והשלכותיו, ניתן להוסיף תיאורים אוטוביוגרפיים של האדמו"ר מפיאסצ'נה משנים אלו, הנושאים אופי משברי או מעידים על שינוי. כך הוא הקטע שניתחתי בחלק ב' של העבודה (צו וזרוז "ט), בו האדמו"ר מספר על הגעתו לשנות ה-40 לחייו, ועל תחושתו כי הוא אמנם עושה את כל מה שעליו לעשות, אך דבר מה יסודי מאוד חסר. בשנים אלו גם מציין את תכניתו ארוכת הטווח להוציא חיבורים מסודרים, תכנית שתבוא לידי ביטוי בספרים חובת התלמידים, הכשרת האברכים, וחובת האברכים (שלא נכתב). לקראת ראש השנה בשנת תרפ"ט (צו וזרוז מח), מספר האדמו"ר על ייאושו מלנסות להוכיח לאנשים ש-ה' נמצא מולם ובתוכם, על כך שלא מקשיבים לדבריו ושכוחתיו כלים. בקטע זה מחליט האדמו"ר להפסיק לדבר עם האנשים אלא רק עם העולם. קטע שלישי שנכתב להערכתו באותה תקופה (צו וזרוז מב), הוא הקטע בו מדבר על תכניתו ארוכת הטווח לכתוב ספרים וחיבורים. נראה שהקושי להשפיע על אחרים וההרגשה שחסרה נקודה פנימית יסודית בליבו, הרגשות שכמובן יכולות להזין אחת את השניה, גרמו לו לרצות לפנות לדרך השפעה אחרת ממה שעשה עד עכשיו, הקשורה בין השאר בחיבור ספרים.

לאור זאת, מחקר זה מהציע שבעקבות שינויים שעבר האדמו"ר – שמקורם בשילוב של החשפות לקהל תלמידים שונה, משבר ביצירה ובהשפעה ותהליכים פנימיים שעבר האדמו"ר עצמו בהגיעו

לגיל 40 – נפתח האדמו"ר לקהלים חדשים, ופיתח כמה מסימני ההיכר הייחודיים והמשפיעים שלו: תפיסותיו החינוכיות הבסיסיות השמות את הדגש על המתחנך, ויצירת ספרי הדרכה מובנים ומסודרים המיועדים לכלל הציבור.

מעניין לציין, שבפועלו בצורה הזו, נראה שהאדמו"ר מפיאסצ'נה התמודד מול המשברים הפנימיים והחיצוניים בסביבות שנת 1929 על ידי שימוש ביסודות אותם ניתחנו כקשורים להשפעת מיתת אביו: התפיסה של "עצמאות מתוך משבר", שאותה למעשה יישם במשבר הרוחני של שנים אלו, וכן בחירתו המודעות בדאגה ל"עם ישראל כולו", התואמת את מורשת אביו.

כמדומני שיש בעבודתי כדי להצביע על גורמים ייחודיים בביוגרפיה ובתפיסת העולם של האדמו"ר מפיאסצ'נה, היכולים לשפוך אור נוסף על הרקע הרוחני-תפיסתי, שאיתו הגיע האדמו"ר מפיאסצ'נה להתמודד עם החיים בגטו ואיימי השואה.

ביבליוגרפיה

1. כתבי האדמו"ר מפיאסצ'נה

1. שפירא הרב קלונימוס קלמן אש קודש – ירושלים תש"ך. וכן תשס"ח, תשע"א.
2. שפירא הרב קלונימוס קלמן, בני מחשבה טובה, תל אביב תשל"ג.
3. שפירא הרב קלונימוס קלמן, דרך המלך. ירושלים תשנ"ה, וכן תשע"א.
4. שפירא הרב קלונימוס קלמן, דרשות משנות הזעם [עורך: דניאל רייזר], ירושלים תשע"ז.
5. שפירא הרב קלונימוס קלמן, הכשרת האברכים, מבוא השערים וצו זיירו. ירושלים תשכ"ב. וכן תשע"א.
6. שפירא הרב קלונימוס קלמן, חובת התלמידים. ורשה תרצ"ב. וכן תל אביב תשנ"ב (מ)
7. שפירא הרב קלונימוס קלמן, חובת התלמידים בהוספת מאמרים מגוף כ"ק הגאון בשם דרך המלך, תל אביב תשט"ז.
8. שפירא, הרב קלונימוס קלמן שפירא, שלוש דרשות אשר דרש מוה"ר קלונימוס קלמיש שפירא. תל אביב תשמ"ה.

2. ספרות מחקרית

1. אטקס עמנואל, תנועת החסידות בראשיתה, משרד הביטחון תשנ"ח.
2. אליאור רחל, בין היש לאין - עיון בתורת הצדיק של ר' יעקב יצחק, החוזה מלובלין, בתוך: צדיקים ואנשי מעשה: מחקרים בחסידות פולין, 1994, עמ' 167-218.
3. אלמקיאס-זיגל סלומון, משנתו הדתית והחינוכית של האדמו"ר קלונימוס קלמיש שפירא (האדמו"ר מפיאסצ'נה), עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה החופשית ברלין, ברלין, 2002.
4. אלפסי יצחק, החוזה מלובלין, ירושלים תשס"ו.
5. באומל, יהודית תידור, אש הקודש ספרו של האדמו"ר מפיאסצ'נה ומקומו בהבנת החיים הדתיים בגיטו וארשה, ילקוט מורשת כ"ט, תש"מ, עמ' 173-185.
6. בחרמן אריאל ורודולוף דקר, אגודוקומנטים וחקר ההיסטוריה של התרבות. בתוך: העבר ומעבר לו, עיונים בהיסטוריה ובפילוסופיה, שי לאלעזר וינרב. רעננה תשס"ו, עמודים 245-262.
7. בייט-מרום רות, שיטות מחקר במדעי החברה: עקרונות המחקר וסגנונותיו, כרך 3, האוניברסיטה הפתוחה 1986.
8. בן שושן חוי, שנות ראינו רעה: פרקים בתולדות היהדות הדתית בתקופת השואה, ירושלים 2008.
9. בקון גרשון, פוליטיקה ומסורת, אגודת ישראל בפולין 1916-1939, ירושלים 2005.
10. בראון בנימין, כספינה מיטלטלת - חסידות קרלין בין עליות למשברים, ירושלים 2018.
11. גארנצארסקה-קדרי בינה, עובדים יהודים בפולין בין שתי מלחמות העולם – סוגיות נבחרות, בתוך: יהודים בכלכלה (עורך: נחום גרוס), ירושלים תשמ"ה.
12. גארנצארסקה-קדרי בינה, בעיות שוק העבודה היהודי בפולין בין שתי מלחמות העולם, גלעד כרך 6, תל אביב 1982.
13. גארנצארסקה-קדרי בינה תמורות במצב החומרי של שכבות העובדים היהודים בפולין (1930-1939), גלעד כרך 9, תל אביב 1986.

14. גארנצארסקה-קדרי בינה מערכת חוקי העבודה בפולין בין שתי מלחמות העולם והשלכותיה על מאבקם של העובדים היהודים על זכויותיהם, גלעד כרך י', תל אביב 1987.
15. גוטליב ח' (עורכת), דרשות שעלו מן האפר, הרבי מפיאסצנה בגטו ורשה, בני ברק תשס"ד.
16. גוטמן ישראל, עמנואל רינגבלום: האדם וההיסטוריון, ירושלים 2006, עמ' 33.
17. גולדברג עמוס, הרבי מפיאסצ'נה – גיבור ואנטי גיבור, בשביל הזיכרון 20 תשנ"ז/1997, עמ' 18-23.
18. גולדברג עמוס וחוי בן שושן, שנות ראינו רעה, פרקים בתולדות היהדות הדתית בתקופת השואה, יד ושם 2003. אופיר (אופנבר) נתן, הרב שלמה קרליבך – חייו, משנתו והשפעתו, תל אביב 2017.
19. גלעדי יששכר, דרכו החינוכית חסידית של האדמו"ר מפיאסצ'נה, טרם פורסם.
20. גרנות ת, השפעת אובדן על ילדים ונוער, משרד הביטחון 2000.
21. גשורי מ"ש, החסידות וניגוניה, בתוך: אינציקלופדיה של גלויות, כרך ראשון: ורשה, אפריל 1953. עמ' 324.
22. דרייפוס-בן שושן חוי, רבנות כהנהגה במזרח אירופה בתקופת השואה: הערכה מחדש, בשביל הזיכרון 1, 2008, עמ' 20-27.
23. הרמן מוריה, היחס לבני הנוער בחסידות בתקופה שבין מלחמות העולם, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, רמת גן 2014.
24. הרמן מוריה, משנתו ופועלו של האדמו"ר מפיאסצנה כתגובה לעזיבת הדת בקרב יהודי פולין 1909-1943, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, רמת גן תשס"ו.
25. הרשקוביץ דינה, האדמו"ר מפיאסצ'נה - רבי קלמן קלונימוס שפירא זצ"ל הי"ד. נתיבי מרחבים ז (תשס"א), עמ' 197-209.
26. הרשקוביץ יצחק, ר' קלונימוס קלמן שפירא הי"ד האדמו"ר מפיאסצ'נה – הגות שואה מול הגות טרום שואה, המשך או תמורה? רמת גן תשס"ה.
27. וונדר מאיר, תשובת רבי אלימלך מגרוזדיסק לרבי חיים מצאנז, סיני פא, ירושלים תשל"ז, עמ' 169.
28. וקס רון, התרגשות והתלהבות במשנתו החינוכית של ר' קלונימוס קלמיש שפירא מפיאסצ'נה, הגות בחינוך היהודי ה-ו, תשס"ג-תשס"ד, עמ' 71-88.
29. וקס רון, טכניקות של דמיון מודרך בהגותו של ר' קלונימוס קלמיש שפירא מפיאסצ'נה, קבלה יז, תשס"ח, עמ' 233-249.
30. וקס רון, להבת אש קודש – שערים לתורתו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, אלון שבות תש"ע.
31. וקס רון, "נבואה וחסידות בתורתו של הרבי מפיאסצ'נה", בתוך א' צוריאלי (עורך), הנבא בן אדם: על הנבואה כאפשרות ממשית, ירושלים תשס"ז, עמ' 39-51.
32. ורשנר נעם, ביקורות פנים-אורתודוקסיות לפועלם של חבורות הלימוד הגוראיות בפולין שתחת הכיבוש הנאצי (1939-1944), עבודה בהנחיית פרופסור חוי דרייפוס, טרם פורסם.
33. טרטקובר אריה, מאבקם הכלכלי של יהודי פולין בין מלחמה למלחמה, גלעד 2, תל אביב 1975.
34. כהן נתן, "עיתונות יומית יהודית בפולין", בתוך: ברטל ישראל וישראל גוטמן (עורכים), קיום ושבר - יהודי פולין לדורותיהם, ירושלים 2001.
35. כ"ץ יעקב, מסורת ומשבר, ירושלים 1958.

36. לדברג נתנאל, בין אמת קוצקאית להרמוניה אחדותית – גישתו החינוכית של האמרי אמת מגור ויחסו לחילון, אקדמות כ"ג, אלול תשס"ט, עמ' 181-198.
37. לוונטל נ., בין מיסטיקה למודרניות: עבודת ה' החב"דית במאה העשרים, מחקרי חסידות מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ט"ו, תשנ"ט.
38. לשם צבי, בין משיחיות לנבואה: החסידות על פי האדמו"ר מפיאסצנא, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוספיה, רמת גן תשס"ז.
39. לשם צבי, האור שבדפנות הכלים, בתוך: אסיף תנ"ך ומחשבה ד', ירושלים תשע"ז.
40. לשם צבי, חינוך חסידי רגשי ככלי להתמודדות עם החילון במשנתו החינוכית של האדמו"ר קלונימוס קלמן שפירא מפיאסצנא, מכלול פרדס ב', ירושלים תשע"ח, עמ' 54-73.
41. לשם צבי, עיונים בשיטתו הרוחנית של האדמו"ר מפיאסצנא. עבודת תזה, טורו קולג', תשס"ב.
42. לשם צבי, ראיית ה' כאמצעי לכוונה ודבקות בתפילה, ולמימוש החזון החסידי של רבי קלונימוס קלמיש שפירא מפיאסצנא, מורשת ישראל 12, תמוז תשע"ה, עמ' 86-108.
43. מאהלר רפאל, יהודי פולין בין שתי מלחמות העולם – היסטוריה כלכלית סוציאלית לאור הסטטיסטיקה, תל אביב תשכ"ט.
44. מאיר משה, "תולדות חייו של הרמן כהן - ביוגרפיה אינטלקטואלית", הגות בחינוך היהודי ה'ו', ירושלים תשס"ג-תשס"ד, עמ' 25-51.
45. מיש גאורג, געשיכטע דער אוטוביאגראפיה, לייפציג 1907.
46. פוקס עוזיאל, מרים הנביאה ואת האדמו"ר – דרשות האדמו"ר מפיאסצנא על מרים הנביאה, מסכת ג', ירושלים תשס"ה 2005, עמ' 65-76.
47. פיינר שמואל, מלחמת תרבות – תנועת ההשכלה היהודית במאה ה-19, ירושלים 2010.
48. פייקאז' מנדל, התעודה החסידית הספרותית האחרונה על אדמת פולין: דברי הרבי מפיאצ'נה בגטו וארשא, ירושלים תשל"ט.
49. פייקאז' מנדל, חסידות פולין: מגמות רעיוניות בין שתי מלחמות ובגזרות ת"ש-תש"ה ("השוואה"), ירושלים תש"ן.
50. פרבשטיין אסתר, בסתר רעם - הלכה הגות ומנהיגות בימי השואה, ירושלים תשס"ב.
51. קאסוב שמואל דוד, מי יכתוב את ההיסטוריה שלנו- מבט חדש על עונג שבת הארכיון החשוב מגטו ורשה, ירושלים 2014.
52. קניאל אסף, המזרחי בפולין בין שתי מלחמות העולם, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, רמת גן כסלו תשס"ד.
53. רוזנהק שמואל, "על מערכת החינוך היהודי בפולין בין שתי מלחמות-העולם", בתוך: י' היילפרין (עורך), בית ישראל בפולין: מימים ראשונים ועד לימות החורבן, כרך ב', ירושלים תש"ד, עמ' 146-160.
54. רוזנסון ישראל, "בעבור צעירים כמו גם לעובדים ולעוזרים בחנות" – על המפעל החינוכי "תפארת בחורים" בוילנה, הגות, בטאון מכללת ליפשיץ בירושלים, 2014, עמ' 16.
55. רייזר דניאל, לעוף כמלאכי מעלה, טכניקות הדמיה או חלום בהקיץ במיסטיקה החסידית, עבודה לקבלת תואר דוקטור, ירושלים תשע"א.
56. רייזר דניאל, מבוא, בתוך: דרשות משנות הזעם, ירושלים תשע"ז, עמ' 13-74.

57. רייזר דניאל, ספר אש קודש: עיון מחודש בעקבות בחינה פילולוגית של כתב היד, יד ושם: קובץ מחקרים, מ"ד, 1, ירושלים 2016, עמ' 53-77.
58. שביד אליעזר, "ההיסטוריה בין מיתוס לנרטיב", ישראל 1, 2002, עמ' 12.
59. שביד אליעזר, בין חורבן לישועה – תגובות של הגות חרדית לשואה בזמנה. תל אביב, 1994.
60. שגיב גדי, השושלת – בית צ'רנוביל ומקומו בתולדות החסידות, ירושלים תשע"ד. מבוא, עמ' 33-34.
61. שטמפפר שאול, הישיבה הליטאית בהתהוותה, ירושלים תשס"ד.
62. שטמפפר שאול, ישיבות חסידיות בפולין בין שתי מלחמות העולם, בתוך: במעגלי חסידים – קובץ מחקרים לזכרו של פרופסור מרדכי וילנסקי, ירושלים 1999, עמ' 335-376.
63. שינדלר פסח, "שואה ושפלות רוח", בתוך: עיונים בתקופת השואה, רמת גן 1979, עמ' 67-68.
64. שיף עופר, דחף משיחי ומימושו בדרשותיו של האדמו"ר מפיאסצנה בתקופת השואה, עבודת לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב תשמ"ז.
65. שלום (מתן) שלום, מבוא לחובת התלמידים, אסיף ד' [חלק ב': מחשבה], ירושלים תשע"ז, עמ' 171-204.
66. שרלו סמדר, הנשגבות מבקשת למו מילים – יומנים אישיים של מיסטיקנים יהודים במאה העשרים, דעת 63, רמת גן עמ' 103-130.
67. תדהר דוד, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב הישן ובניו, 1947-1970.
68. Blobstein Z; Hassidism Confronts Modernity: The Spiritual Societies of Rebbe of Piazetzna: Implications for Contemporary Jewish Education, Jerusalem 2002.
69. Polen, Nehemia (1998): Die Kinder und das Antlitz Gottes. Das Zeugnis des Rabbi Kalonymos, Kalmish Shapira (1889-1943). In: Boschki, Reinhold; Mensink, Dagmar (Hg.): Kultur allein ist nicht genug. Das Werk von Elie Wiesel, Herausforderung für Religion und Gesellschaft. Münster: LIT, S. 190– 197.
70. Polen Nehemia, `Miriam`s Dance: Radical Egalitarianism in Hasidic Thought`, Modern Judaism 12, 1992 PP. 127-165.
71. polen Nehemia, The holy fire: the teachings of Rabbi Kalonymus Kalman Shapira, the Rebbe of the Warsaw Ghetto, Northvale, N.J. 1994 .
72. Reiser Daniel, "To Rend the Entire Veil": Prophecy in the Teachings of Rabbi Kalonymous Kalman Shapira of Piazecna and its Renewal in the Twentieth Century. Modern Judaism 2014, Oxford Journall.
73. Reiser Daniel, "Historicism and/or Phenomenology in The Study Of Jewish Mysticism: Imagery Techniques in the Teachings of Rabbi Kalonymus Kalman Shapira as a Case Study," Modern Judaism 36, 1 (2016), pp. 1-16
74. Rachel Sabbath, The Holy Fire: The Teachings of Rabbi Kalonymus Kalman Shapira, the Rebbe of the Warsaw Ghetto. (Review), Cross Currents, Spring, 1999, Vol.49(1), p.134(3) [Peer Reviewed Journal]

75. Saperstein, Marc, The Holy Fire: The Teachings of Rabbi Kalonymus Kalman Shapira, the Rebbe of the Warsaw Ghetto. (Review), Modern Judaism, 1996, Vol.16(1), pp.93-96 [Peer Reviewed Journal]
76. Schindler Pesach, Hasidic Responses to the Holocaust in the Light of Hasidic Thought, New York, 1972.
77. Wodziński Marcin, Historical Atlas of Hasidism, Princeton University Press, 2018.
78. Wodziński Marcin, War and Religion; or, How the First World War Changed Hasidism. In: Jewish Quarterly Review 106(3) :pp. 283-312, University of Pennsylvania Press, 2016.

3. ספרות כללית

1. מנשה אונגר, אדמו"רים שנספו בשואה, ירושלים תשכ"ב.
2. אוריין מאיר, החסידות כמענה למשבר התקופה – בעקבות מלחמת יום הכיפורים תשל"ד. בתוך: במעגלות החסידים ובנתיבות זמננו, ירושלים תשל"ח, עמ' 319-321 [וכן בתוך: מדרגים בעולמה של החסידות, רמת גן 1975, עמ' 52-53].
3. אייבשיץ יהושע, בקרובי אקדש, ירושלים תשס"ה.
4. אייבשיץ יהושע, כערער בערבה: קורות חיים של שריד הכבשנים, ירושלים 1999.
5. אילון אהרן צבי, עולמי: סעפלאק וגליל מארגרטין ספר זכרון, בני ברק תשנ"ח.
6. אליאב מרדכי, אני מאמין, ירושלים 1978.
7. אלפסי הרב יצחק, החסידות וארץ ישראל, ירושלים 2010.
8. אשכנזי שלמה, דור דור ומנהגיו: אורחות זמנים ועיונים בישראל, תל אביב 1989.
9. ביין לייב, רבי קלונימוס – נשיא שומרי שבת בוורשה, בתוך: נרות שבת ב', משפטים תש"ה, עמ' 182.
10. ביין לייב, מפנקסו של עיתונאי חסיד, ירושלים תשכ"ז.
11. ביין לייב, שבת אחת בכפר פינס – בצלו של הרב שפירא ז"ל, בתוך: נרות שבת כרך ג' קונטרס 60 [דברים ג' מנחם אב תש"ה] עמ' ע"א, ירושלים 5705.
12. ברומברג אברם יצחק בן נתן, מגדולי התורה והחסידות י"ח [קוז'ניץ], ירושלים תשכ"א.
13. ברומברג בתיה, הרבנית הסופרת מלכה שפירא ע"ה, שנה בשנה, ירושלים תשל"ג.
14. ברמן אברהם אדולף, במקום אשר יעד לי הגורל, בית לוחמי הגטאות תשל"ח.
15. גריף גדעון (עורך), משואה-קובץ שנתי לתודעת השואה והגבורה י"ג, תל אביב 1985.
16. גרשטנקורן יצחק, זכרונות על בני ברק, ירושלים תשל"ב.
17. דון יחיא שבת, אדמו"ר חלוץ – עלייתו של ר' ישעיהו שפירא, ירושלים תשכ"א.
18. הוברבנד שמעון, קידוש השם, תל אביב 1969.
19. היינה יהודה אריה לייב, ליקוטי יהודה ויקרא א', ירושלים תשכ"א.
20. הירשלער שמעון, הארי במסתרים, לאנדאן תשע"ט.
21. הירשלער שמעון, שה לבית-גשמי ברכה, לאנדאן תש"ע.
22. הנדל אברהם, הנתיב האחרון של גדולי התורה בגיטו ווארשה, בית יעקב תשכ"ג שנה ד' קובץ ט' גיליון 47, עמ' 6-9.
23. וולפיש אברהם, תגובה, בתוך: נטועים י"א-י"ב, אלון שבות תשס"ד, עמ' 95-151.

24. וונדר מאיר, אנציקלופדיה לחכמי גליציה ד', ירושלים תש"ן.
25. ויכלדר חיים יהושע (עורך), מגיד דבריו ליעקב, ירושלים תשס"ד.
26. זילברשלג דוד חיים ופרנקל ח' (עורכים), זכרון קודש לבעל אש קודש: יובל לעליתו על המוקד של רבינו הקדוש והטהור מפיאסצ'נה מוה"ר קלונימוס קאלמיש שפירא הי"ד, ירושלים תשנ"ד.
27. זילברברג יהושע, מלכות בית רדומסק, בניק ברק תשנ"ב.
28. כ"ץ שמואל, משואה ליצחק, ספר הזיכרון לר' יצחק אייזק הלוי, ירושלים תשס"ט.
29. ליהמן יוסף צבי, תולדות יוסף צבי, ירושלים תש"ס.
30. ליכטנשטיין רות, עדות – חורבן יהדות אירופה, ירושלים 2000.
31. מאנדל אברהם דוב יהודא, גנזי יהודה חלק א', אוסף גנזים מגדולי הדורות במאות שנים האחרונות. יוצא לאור לרגל שמחת בר מצוה של בני היקר הבחור יואל צבי נ"י כ"ז, ניסן תשע"ג.
32. מייזליש, פנינה. רבנים שניספו בשואה, ירושלים תשס"ח.
33. מייזליש, שאול. ניגון הלב- האדמו"ר מפיאסצ'נה – חייו ומשנתו. ירושלים 2014.
34. מלץ יעקב ונפתלי לאו, פיוטרקוב – ספר זיכרון פיוטרקוב טריבונאלסקי והסביבה, תל אביב 1965.
35. מנדלבוים דוד אברהם, כוכבי אור, בני ברק תשס"ג.
36. מנדלבוים דוד אברהם, עיונים בתענית: ספר זכרון לכבודו ולזכרו של ר' יהושע השיל רייזמן, לוס אנג'לס תש"ע.
37. מנדלסון עזרא, ההיסטוריוגרפיה היהודית על יהודי פולין בין שתי מלחמות העולם, מדעי היהדות חוברת 31, התשנ"א, עמודים 23-32.
38. מרגלית משה, ספר יזכור מוגלניצה-בלנדוב, תל אביב תשל"ב.
39. נוסביום שמואל אברהם (עורך), הרב חיים קרייסווירטה – גאב"ד קהילת מחזיקי הדת אנטווערפן, ירושלים תשע"ו.
40. סלומון יחזקאל, האדמו"ר הגה"ק רבי קלונימוס קלמיש שפירא זצ"ל הי"ד מפיאסצ'נה בעל "חובת התלמידים" ועוד, עולם החסידות, חשוון/כסלו תשנ"ט, גליון 50.
41. סורסקי אהרן, בחבלי יוצר, בני ברק 1974.
42. סורסקי אהרן, מרביצי תורה מעולם החסידות - חלק ו, בני ברק תשמ"ח.
43. סורסקי אהרן, מתולדות האדמו"ר הקדוש מרן ר' קלונימוס קלמיש שפירא זצ"ל מפיאסצ'נה, בתוך: אש קודש, ירושלים תש"כ.
44. סורסקי אהרן, תולדות החינוך התורתי בתקופה החדשה, בני ברק תשכ"ז.
45. סורסקי אהרן, תולדות המחבר של הגה"ק רבי קלונימוס קלמיש שפירא זצוק"ל הי"ד האדמו"ר מפיאסצ'נה בעל חובת התלמידים ושאר ספרים, חובת התלמידים תל אביב תשנ"ב, עמ' רנז-רצז.
46. ספרן א', המציאות בכל מוראותיה וזעקותיה, בית יעקב כסלו תשכ"א, עמ' 20-21.
47. פאללאק יוסף שמעון (עורך), בית ועד לחכמים, שנה שמינית חוברת א', סאטמר תשרי התרפ"ט.
48. פרנקל איסר, רבי מאיר יחיאל מאוסטרובצה – ביוגרפיה, ירושלים 1953.
49. פרידמן יעקב, אהלי יעקב, ירושלים תשכ"ב.

50. פרידנזון יוסף, אלה אזכרה חלק ז', ניו יורק תשל"ב.
51. צייטלין הלל, אדמו"ר – אמן פדגוג, בתוך: זכרון קדש לבעל אש קדש, ירושלים תשנ"ד, עמ' 71-74. וכן בתוך: ספרן של יחידים – כתבים מקובצים, ירושלים תשמ, עמ' 244-241.
52. צימרמאן חיים, פני חיים, תל אביב תשי"ח.
53. קורונה משה, מורי ורבותי אחי ורעי, תל אביב תשנ"א.
54. קיהן שחר זאב, 'סיפורו של החסיד האחרון: ר' ישראל יצחק קיהן זצ"ל, אחרון חסידי האדמו"ר רבי קלונימוס קלמיש שפירא מפיאסצ'נה הי"ד', מודיעין 2017.
55. קיציס גרשון, ר' קלונימוס מפיאסצ'נה שח עם קונו, בתוך: מחניים 8 תשנ"ה, עמ' 139-132.
56. קפלון אלישיב, האישה בראייה יהודית, דף לתרבות יהודית חסידות גיליון 278, ירושלים תשס"ט.
57. קפלינסקי ברוך, ספר זיכרון לקהילת קוז'ניץ, תל אביב 1969.
58. קרומביין הרב אליקים, מר' חיים מבריסק והגר"ד סולובייצ'יק ועד שיעורי הרב אהרן ליכטנשטיין – על גלגוליה של מסורת לימוד, נטועים ט', תשס"ב, עמ' 94-51.
59. קרייסוויטרה הרב חיים, מי"ם חיים, ירושלים תשע"ו.
60. קרליבך שלמה, יחד כולם קדושה, סיפורים, ירושלים תשס"ג.
61. רבין חיים, ספר זכרון לקדושי וישוגרד שנספו בשואת הנאצים שנת 1939-1945, תל אביב תשל"א.
62. רוזנברג שמעון גרשון (שג"ר), על אמונה אומנות ודמיון, בתוך: ז' מאור עורך, נהלך ברגש, ירושלים תשס"ח, עמ' 257-251.
63. רובינשטיין הרב שמחה (עורך), הכרם א' ו', ווארשא תרצ"א-תרצ"ד.
64. רוזנברג שמעון גרשון (שג"ר), תורת הגמול במבחן השואה, כלים שבורים אפרת תשס"ד, עמ' 140-125.
65. שורק יואב, איש ימינך: חייו ודרכיו של הרב שמואל בנימין הרלינג, עפרה תשס"ה.
66. שינדלר פסח, דף לתרבות יהודית 78, המחלקה לתרבות תורנית 1978.
67. שפירא אהרן, ימי זכרון לתולדות גדולי החסידות, כרך ב', בני ברק תשס"ד.
68. שפירא הרב אלימלך, אמרי אלימלך, ורשה תרל"ו.
69. שפירא הרב אלימלך, דברי אלימלך, ורשה תרל"ז.
70. שפירא יצחק, עלינו המלאכה לגמור, בית אל תשנ"ב.
71. שפירא מלכה, מדין לרחמים, ירושלים תשכ"ט.

4. עיתונות

1. דאר היום, ה-21 בנובמבר 1924.
2. אונדזער אקספרעס, ינואר 1931, עמ' 5.
3. אונדזער אקספרעס, ספטמבר 1931, עמ' 5.
4. אונדזער עקספרעס, 11 בינואר 1932, עמ' 7.
5. אונדזער עקספרעס, 27 באוקטובר 1932, עמ' 9.
6. אונדזער עקספרעס, 21 באפריל 33 (אסיפה של ישיבת דעת משה של הרב'ה מפיאסצ'נה).
7. אונדזער עקספרעס, כ"ט תשרי תרצ"ג (יעהרליכע אסיפה פון פיאסצעצנער רבינ'ס ישיבה).
8. אונדזער עקספרעס, 1 במרץ 1936, עמ' 10.

9. אוונזער עקספרעס, 1 במרץ 1936, עמ' 10.
10. דבר, 20 בספטמבר 1932.
11. דבר, 18 באוגוסט 1933.
12. דבר, 19 בפברואר 1937.
13. דער מאמענט, כ"ו תשרי התרפ"ה, 24 באוקטובר 1924.
14. דער מאמענט, 27 במאי 1927.
15. דער מאמענט, כ"ה ניסן התרפ"ח.
16. דער מאמענט, יום חמישי ה-10 ביוני 1926, עמ' 6.
17. דער מאמענט 1926, גיליונות 113-114.
18. היינט, יום רביעי 1 בספטמבר 1909 (דער קאזעניצער רבי ז"ל).
19. היינט, יום שישי 3 בספטמבר 1909 (די לוייה פון קאזעניצער רבי ז"ל).
20. הבוקר, 2 בדצמבר 1942, עמ' 6 (ביין לייב, נשים שלבשו איצטלת רביים).
21. היינט יום רביעי 26 במאי 1026, עמ' 6.
22. היינט, ט' חשוון התרפ"ט (חנוכת הבית פון א' ישיבה).
23. המזרחי, יום חמישי 20 במאי 1920, עמ' 10 (החגיגה בערי שדה).
24. המבשר התורני 160, פרשת ויחי תשע"ב, עמ' 6.
25. הצופה, 22 במאי 1940 (ברומברג: האך חיים היום יהודי פולין – שיחה עם הרב שלמה דוד כהנא).
26. הצופה יום שישי 14 במרץ 1941, עמ' 5 (שד"ל, שורשים).
27. הצופה 21 בספטמבר 1941.
28. הצופה 22 בפברואר 1938, עמ' 3 (הרב ש"י זווין, האדמו"ר מאוסטרובצה ז"ל).
29. הצופה 2 במרץ 1945, עמ' 4 (י. בוימינגר, ר' מאיר יחיאל ז"ל מאוסטרובצי).
30. הצופה, 15 במאי 1945, עמ' 5 (ביין לייב, לדמותו).
31. הצופה, 25 במאי 1945, עמ' 4 (ביין לייב, מגרודז'סק עד כפר פינס – ימי נעוריו של רבי ישעיהו שפירא ז"ל).
32. הצופה, יום שישי 15 ביוני 1945, עמ' 4-5 (דון יחיא שבת, "עלייה ראשונה לארץ הקודש").
33. הצופה, 22 באוגוסט 1947, עמ' 6 (גשורי מאיר שמעון, ניגוני בית הצדיקים בגרודז'סק – ג. ר' קלונימוס-קלמיש שפירא, הצדיק מפיאסטשנה הי"ד).
34. הצופה, 17 באוקטובר 1947.
35. הצופה, 21 במאי 1950, עמ' 6 (גשורי מאיר שמעון, הרב ישעיה שפירא וניגוניו (ליום הזיכרון החמישי)).
36. הצופה, 26 באוקטובר 1956.
37. הצופה, 26 בדצמבר 1963 (ציינוביץ מ', פועליו של הגרש"ד כהנא).
38. הצופה, 3 באוקטובר 1966, עמ' 5 (ברומברג הרב אברהם יצחק, זכרון להולכים ר' לייב ביין ז"ל).
39. הצופה, 27 במאי 1969, עמ' 6.
40. הצופה, 2 ביוני 1969, עמ' 5.
41. הצופה, 30 ביוני 2006 (לוי יעל, לאחר הסתלקותה – חדל לנגן בכינור).
42. חרות, יום חמישי ה-4 במאי 1961, עמ' 1-2.

43. יתד נאמן, משפטים תשס"ב, עמ' 12.
44. עולם קטן, גיליון 605, י"ג בתמוז התשע"ז.
45. על המשמר, מיום חמישי ה-4 במאי 1961, עמ' 2.
46. קובץ בית אהרן וישראל יא, ירושלים תשמ"ז.
47. קובץ בית אהרן וישראל כ"ו, ד', ירושלים תשע"א.
48. שערים, 16 במרץ 1952 עמ' 3 (פרנקל איסר, האדמו"ר מאוסטרובצה רבי יחיאל מאיר הלוי זצ"ל).

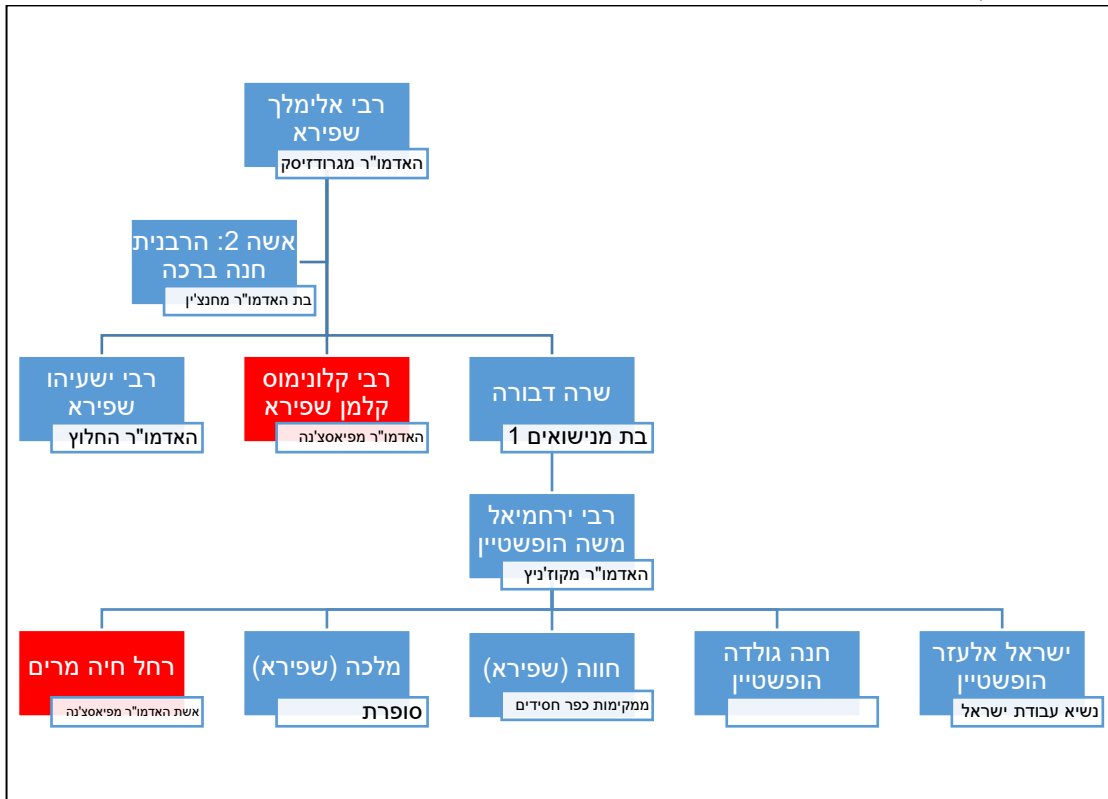
5. מקורות מקוונים

1. אופיר נתן, ההשקטה וההשראה לפי האדמו"ר מפיאסצ'נה, דברים בקונגרס העולמי למדעי היהדות החמישה עשר-המושב מדיטציה ודבקות בחסידות, 4/8/2009 - <http://www.daat.ac.il/he-il/hasidut/maamarim/ofir-piaschena.htm>
2. הראל זאב, בחמימותה של אש קודש, נצפה בכתובת בתאריך <https://www.youtube.com/watch?v=i0a2Mh8UFkk> -21.06.2020
3. לוי יעל, יום שבו הרבנית לא למדה תורה היה עבורה יום חשוך, 29 ביוני 2017, אתר כיפה - <https://g.kipa.co.il/909800/1>
4. לשם צבי, תרגילי דמיון מודרך אצל האדמו"ר מפיאסצ'נה והרב מנחם אקשטיין, מאמר מורחב באתר לב לדעת [נצפה בתאריך 30/01/02017] - <http://www.levladaat.org/content/130>
5. שילה בלהה, והלב יודע מה נעשה בכל גוף: דרשות הרב מפיאסצ'נה בגטו ורשה, חינוך והוראה מתוקשבת, אתר יד ושם, בכתובת: <http://www.yadvashem.org/yv/he/education/newsletter/17/picture.asp#07>
6. שלזינגר אלעד, 'ראיון עם ד"ר צבי לשם ראש צוות אוסף גרשום שלום לחקר הקבלה והחסידות בספריה הלאומית – ר' קלונימוס קלמן שפירא מפיאסצ'נה: אדמו"ר ומחנך בגטו ורשה', בתוך: אתר יד ושם [בכתובת: <https://www.yadvashem.org/he/articles/interviews/tzvi-leshem.html>], נצפה ב-19 ליוני 2020.
7. אתר מורשת יהדות פולין, ערך פיאסצ'נו - <https://moreshet.pl/he/node/842>
8. פורום אוצר החכמה - <http://forum.otzar.org/viewtopic.php?f=19&t=32049&p=345029#p345269>

6. ארכיון וראיונות

1. ארכיון בית לוחמי הגטאות: תיק 6117, 5807, 5798, 6031, 6030.
2. ארכיון גרודז'יסק – ארכיון מספר 73 בארכיונים הלאומיים בפולין, אוסף 280, ספר 93.
3. ארכיון קוז'ניץ – ארכיון מספר 58 בארכיונים הלאומיים בפולין (ראדום), אוסף 186, ספר 82.
4. ארכיון יד ושם: ARG II 15 (Ring II /370), Ring. II/431. Mf.ZIH – 806
5. ארכיון הסינמטק: הסרט 'אדמו"ר חלוץ', סרטי נהורה.

6. ארכיון כפר עטא, מוזיאן בית פישר: תיק 4141 (הרב בנימין מנדלסון), תיק 413 (שפירא ישעיהו), תיק 3812 (בית הכנסת שפירא ע"ש ר' ישעיהו שפירא).
7. ארכיון משמ"ר כפר חסידים: תיק משפחת שפירא.
8. ארכיון משפחת רוזנברג, רעננה.
9. אייבשיץ יהושע, ראיון, חשוון התשע"ט.
10. גשייד יעקב, ראיון, חשוון התשע"ח, חשוון התשע"ט, טבת התש"פ.

קדושים קדמיש שפירא
בתי"ד טוהר"א 2221
אב"ד בפיאסצ'נע.

ווייס שלם ונסעו אפנים יבצטג היסין
זי בלי יעצט ער ראצקער
בלג זונדעק גילם ער הי"ב צבאוו עסן קעגן ליטווען
עס הי"ב ערע נעפאלו וסלא קלא היודות זעהלעך אב"ס
איק טיאוועס וספונעס, וזי יעק אורס דחייק
בסידא וסנסה סאנס
ער יבצטג היסין אורס גילם סאנס וסלא קעגן ליטווען
ער נעמט ארל גילם זי יודע ער הי"ב

התורה. העבר נא את סניעותי מבית ומבחוץ והושיעה את ישראל ואחוננו בניך בגוף
רוח ונפש וקרבנו להשתעבד לך ולעבדך בשמחה בכל פרטיות עצמותינו באמת.
ועתה אני יושב ודומם. גדול הכאב עד בלתי עמוד, והשכרון עד בלתי נשוא. כי אחר
שזכינו בחסד חנם מדי' ית' לבן יקיר ונחמד כזה. איש אמת מופלג בתורה, חכם וישר,
עדין בסוגו, וזך בסדנותיו התרומיות עד מאוד, ואשר הי' קשור בנפשי ויחידתי, עד
למסור את כל נפשו בשבילי. ואחר שזכינו שיראה ד' בתלאותינו ועמלנו הצמיחים

**"The main educator of man is man himself" - The life and work of Rabbi Klonimos
Kalman Shapira (Piaseczna Rebbe) and their influence on his thought**

Uri Yaacov Biran

ABSTRACT

In recent years, research on Rabbi Klonimos Kalman Shapira, the Piacenza Rebbe (1889-1943), has flourished around his unique thought and sermons during the Holocaust, his teaching and educational activities and his advanced conception of meditation. The purpose of the work is to investigate aspects related to the writings and life history of the Piacenza Rebbe in the years areas that have hardly -before the Holocaust, and their influence on his thought and work .been explored

The first part of the work deals extensively with the personalities that influenced the Piacenza Rebbe as a child, chief among them his father, who died when he was three, various stations in the early and later years of his life, the great yeshiva he founded and his public activities. In the second part, his first and most important writings are analyzed: his work on spiritual guidance, "The Duty of Students" and its sources, and his personal-spiritual diary, "Order and Acceleration", which includes various autobiographical passages written when he was in his 40's, in 1929. The third part reviews various basic conceptions in the thought of the Piacenza Rebbe, including his opposition to elitism, human empowerment arising from crisis, and the insight that each person - who is his own main educator - is unique.

During the work, two basic insights emerged about the life of the Piacenza Rebbe, which seem to have not been previously researched. First, the influence of his father, the present-absent in his life, manifested at many different junctions. Second, around 1929, the year of the world economic crisis, was also a significant year for the yeshiva of the Piacenza Rebbe, which grew and opened to different populations. As well, it was a significant year in the inner world of the Piacenza Rebbe, who experienced internal crises. The crisis of this period led the Rebbe to view his work, "The Duty of Students," upon its publication in 1932, as part of the general plan of his systematic essays. He sought to refine his worldview by addressing the "entire people of Israel", rather than a select handful. In doing so, the Piacenza Rebbe developed his father's conceptions. It appears that he applied to his own life his basic educational conception, ".namely, "the main educator of man is man himself

**"The main educator of man is man himself" - The life and work of
Rabbi Klonimus Kalman Shapira (Piaseczna Rebbe) and their
influence on his thought**

By: Uri Yaakov Biran

Supervised by: Prof. Marcos Silber

THESIS SUBMITTED IN PARTIAL FULFILLMENT OF THE
REQUIREMENTS FOR THE MASTER'S DEGREE

University of Haifa

Faculty of Humanities

Department of Jewish History

July 2020 - - Tammuz 5764

**"The main educator of man is man himself" - The life and work of
Rabbi Klonimus Kalman Shapira (Piaseczna Rebbe) and their
influence on his thought**

Uri Yaakov Biran

THESIS SUBMITTED IN PARTIAL FULFILLMENT OF THE
REQUIREMENTS FOR THE MASTER'S DEGREE

Haifa University
Faculty of Humanities
Department of Jewish History

July 2020 - Tammuz 5764